

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2019

3-son
(may-iyun)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

TAHRIRIYAT

4 Mamlakatimizda umumta'lim tizimini tijoratlashtirish:
muammo yoki innovatsiya

TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI

G. Ashurboyeva	7	Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonida o'qituvchining innovatsion faoliyati
D. Po'latova	11	Zamonaviy ta'lifda kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning ahamiyati
M. Botiraliyeva	15	Ta'lif-tarbiya jarayonini tashkil etishda pedagogik texnologiyalarning ahamiyati
Sh. Ibragimova	20	O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida oilaning, milliy qadriyatlarning o'rni va ahamiyati
Sh. Axmedova	25	Pedagogik konfliktologiyaning didaktik va tarbiyaviy ahamiyati
A. Xodjabayev, U. Mlingboyev	30	Informatika va axborot texnologiyalari darslarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish metodlari

TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI

F. Kuchkarova	35	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida sanogen fikrlashni shakllantirishning metodologik asoslari
N. Qahorova	39	Umumta'lim muassasalarining rus tili darslarida interfaol va didaktik usullardan foydalanishning ahamiyati

TA'LIM SIFATI: MAZMUN VA MOHIYAT

X. Yusupov	44	Tizimli innovations yondashuv asosida ta'lif sifatini boshqarishning asosiy yo'nalishlari

ZAMONAVIY TA'LIM TEKNOLOGIYALARI

A. Nurmanov	48	Ta'lif klasteri – pedagogik hamkorlik texnologiyasi sifatida Umumiyo'rta ta'lif muassasalarida chet tillarni o'qitishda innovations pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati
Z. Mirzayusupova	53	

TA'LIMDA MENEJMENT

Sh. Tashtayev	57	Umumiyo'rta ta'lif muassasalarini rahbarlarida boshqaruv ko'nikmalarini takomillashtirish xususiyatlari

KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH

M. Usmonova	61	Yoshlarda mehnat ta'lifi ko'nikmalarini shakllantirishning asosiy tamoyillari
A. Avazboyev	65	Uzluksiz kasb-hunar ta'lifida o'rta maxsus ta'liming o'rni va ahamiyatini o'rganishda interfaol metodlardan foydalanish

MALAKA OSHIRISH VA QAYTA TAYYORLASH

N. Karimova	71	Malaka oshirish tizimida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish

MUSIQA VA SAN'AT TA'LIMI

N. Orzimurodova	75	O'quvchilarga milliy qadriyatlarimizni sindirishda maqom qo'shiqlarining o'rni
G'. Abdullaxodjayev	80	Madaniyatning zamonaviy shakllari hamda ularning xalqimiz madaniyatiga ta'siri
K. Suvonova	83	Tasviriy san'at orqali o'quvchilarda milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish

MAKTABGACHA TA'LIM

D. Salimova	86	Maktabgacha yoshdagagi bolalarni teatrlashtirilgan tomoshalar orqali mehnatsevarlik malakalarini shakllantirish
M. Nuriddinova	90	Harakatli o'yinlar – maktabgacha yoshdagagi bolalarni rivojlantirish omili sifatida

EKOLOGIK TA'LIM

M. Rahimqulova	95	Ijtimoiy rivojlanish sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ekologik madaniyatini shakllantirish

TA'LIMDA INNOVATSIYALAR

M. Sobirova	102	Innovatsion yondashuv asosida boshlang'ich ta'limga o'qituvchilarini bilm va ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik omillari

TA'LIMNI INFORMATIZATSİYALASH

M. Axmedova, M. Usmonov	107	Ta'limga muassasalar o'quv jarayonini tizimlashtishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish usullari
J. Tojiboyev	112	Kompyuter grafikasining turlari, turkumlari va uning informatsion jamiyatdagi o'mni va ahamiyati

XALQARO TAJRIBA VA TA'LIM INTEGRATSIYASI

O. Uralov	117	Oliy ta'limga mazmuni milliy va umuminsoniy qadriyatlar aspektida

KORREKSION PEDAGOGIKA

M. Arslanova	122	Imkoniyati cheklangan bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashda ma'nnaviy-ma'rifiy tadbirlarning ahamiyati

AXBOROT XAVFSIZLIGI

X. Muxammadjonov	128	Axborot xavfsizligini ta'minlash – globallashuv davrining muhim sharti va taraqqiyot kafolatidir

ПСИХОЛОГИЯ

V. Хохлачёва	132	Социально-психологическое сопровождение детей, подвергших насилию: комплексная помощь и поддержка

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

З. Декамбаева	138	Профилактика правонарушений несовершеннолетних подростков средствами и методами физической культуры и спорта

MAMLAKATIMIZDA UMUMTA'LIM TIZIMINI TIJORATLASHTIRISH: MUAMMO YOKI INNOVATSIYA

Zamon bilan hamnafas yashash – har bir soha, tizim oldida turgan dolzARB masala. XXI asr axborot texnologiyalari davri deya ta'riflanganiga ham chorak asrdan oshib ketdi. Biroq har qanday yo'nalish mustahkam iqtisodiy asosga ega bo'sagina samara berishi barchaga ayon. Bu borada innovatsion texnologiyalardan keng foydalanish esa nur ustiga nурdir. Shu ma'noda umumta'lim tizimi ham bugun davr bilan hamohang bo'lishi, ya'ni tijoratlashtirilishi zarurmikin?!

O'zbekiston uchun istiqbolli, davlat talablariga mos keladigan ta'lim tizimini yaratish porloq kelajakka yo'naltirilgan yagona yo'ldir. Mamlakatda bu borada ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimini modernizatsiyalash tendensiyalaridan biri bu uni tijoratlashtirishdir. O'tgan asrning oxirida jahon xo'jaligida yangi bir tarmoq shakllandi bu, xalqaro ta'lim xizmatlari bozori. Ushbu bozorning yillik aylanma mablag'lari bir necha o'n milliard AQSh dollaridan ko'p, ta'lim xizmatlari iste'molchilarining hisobini demografik tahlillardan bilib olish qiyin emas. Shuningdek, eksportning ham yangi yo'nalishi – xorijiy ta'lim oluvchilarni jalb qilish maqsadi paydo bo'ldi.

Xalqaro savdo tashkilotining ma'lumotiga ko'ra, jahon ta'lim xizmatlari bozori hajmi bugungi kunda 50-60 mlrd. AQSh dollarini tashkil qiladi. Bu sohada ilg'or mamlakat AQShdir, u jahon ta'lim xizmatlari moliya aylanmasining chorak qismini nazorat qiladi. Ikkinchisi o'rinda Buyuk Britaniya 15 foizni, keyingi o'rirlarda Germaniya va Fransiya 10-12 foizni, Avstraliya, Kanada va Ispaniya 7-8 foizni o'zlashtirmoqdalar. Bu qisqa tahlididan qanday xulosa chiqarish mumkin, bizning uzlusiz ta'lim tizimimiz raqobatbardosh emasmi?

Ta'lim xizmatlari bozori hozirgi kunda uzlusiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida shakllanmoqda. Har qanday innovatsiya kabi ta'limni tijoratlashtirish ham o'zining ijobjiy va salbiy tomonlariga ega.

Iqtisodiyot – bu shunday xo'jalik tizimiki, u zarur hayotiy ne'matlarni yaratish yo'li bilan odamlar va jamiyat ehtiyojini qondiradi, xo'jalik yuritish faoliyatini yaxshilaydi, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydi. Demak, inson birinchi navbatda, moddiy talab-ehtiyojini qondirishga iqtisodiy faoliyat orqali erishadi, o'z rizq-ro'zini yaratadi. Bunga erishish uchun avvalambor, ta'lim oluvchilarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish zarur, bular:

- iqtisodiy qonuniniylatlarni o'rgatuvchi bilimlar bilan quollantirish;
- davlat va jamiyatning iqtisodiy siyosatini to'g'ri anglab yetish;
- iqtisodiy faoliyatda faol ishtirok etish;
- mehnat qilishning ilg'or shakl va metodlarini o'rganib olishga yo'llaydigan dastlab-ki malakalarni egallab olish.

Bozor iqtisodiyoti islohotlarini amalga oshirishda qanday chora-tadbirlar ko'rilsidan qat'i nazar, malakali mutaxassislar yetishmas ekan, qo'yilgan maqsadga erisha olish dargumon.

Shunday qilib, “Raqobatbardoshlik” (mahsulot, tovar, ishlab chiqaruvchi) tushunchasining iqtisodiy mazmuni tahlili bizni “Raqobatbardosh ta’lim muassasasi”, “Raqobatbardosh mutaxassis” tushunchalarini aniqlashga va mazmunini ochib berishga olib keladi. Ta’lim muassasasining raqobatbardoshligi uning bitiruvchisi – u tomonidan ishlab chiqarilgan “Tovar” orqali ifodalanganligi tufayli, bizning asosiy e’tiborimiz tovarning raqobatbardoshligi tushunchasida jamlangan bo’ladi.

Bizning fikrimizcha, raqobat – iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarda o’z o’rniga ega bo’lish uchun halol kurashishga o’tishni nazarda tutadi va iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning turli sohalari va jabhalarida, jumladan, ta’lim sohasida ham namoyon bo’ladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar davrida kengroq malaka va yuqori darajadagi bilimga ega bo’lgan mutaxassislarga bo’lgan talabning o’sishi aniq.

Endilikda ta’lim muassasalari shakllanayotgan ta’lim xizmatlari bozorida o’z o’rniga ega bo’lish uchun mulkchilik shakllaridan qat’i nazar turli korxonalarda muvaffaqiyatli mehnat qila oladigan mutaxassislarni tayyorlashga majburdirlar. Ta’lim muassasalari bitiruvchilari kichik korxona, xususiy firmalar egalari bo’lishga tayyor bo’lishlari, marketing, moliyaviy faoliyat va buxgalteriya asoslарini bilgan holda tadbirkorlik tayyorgarligiga ega bo’lishlari lozim bo’ladi.

Fikrimizcha, “Ta’lim muassasasining raqobatbardoshligi” va ushbu muassasaning bitiruvchisi bo’lgan “Mutaxassis raqobatbardoshligi” quyidagi dinamik xususiyatga bo’lgan umumiyo mezонлар орқали аниланishi va baholanishi lozim:

- ta’lim xizmatlari (muassasa) va mehnat (bitiruvchi) bozorida talabga ega bo’lish;
- o’z ijtimoiy-kasbiy vazifalarini amalgalashga imkoniyati, umumta’lim va maxsus tayyorgarlik jihatidan me’yoriy hujjatlar va davlat ta’lim standartlarida keltirilgan davlat talablariga mos kelish;
- pedagogik kadrlarning kasbiy kompetentligi darajasini doimiy ravishda oshirishga tayyorligi va amalgalashga oshira olishi;
- ta’limning innovatsion faoliyat, yangi texnologiyalar, axborot-kommunikatsion texnologiyalar, zamonaviy uskunalar, muloqot vositalari va kasbiy mehnatga yo’naltirilganligi;
- o’z imiji va mavqeini ijtimoiy-madaniy, ishlab chiqarish, tadbirkorlik muhitida shakllanganligi.

Raqobatbardosh ta’lim muassasasi – bu ta’lim xizmatlari bozorida doimiy imij va mavqeiga ega bo’lib uni rivojlantirish, raqobatbardosh kadrlarni (mehnat bozorida talabga ga bo’lgan mutaxassislarni) tayyorlashni ta’minlaydigan va boshqa ta’lim muassasalari bilan raqobat qila oladigan muassasadir.

Raqobatbardosh mutaxassis – bu fundamental bilim asoslарini o’zlashtirgan, kasbiy kompetensiya, umumiyo va kasbiy madaniyatga ega bo’lgan, mehnat bozorida doimo talabga ega bo’la oladigan, ijtimoiy-kasbiy vazifalarini muvaffaqiyatli va sifatli bajara oladigan, ijtimoiy zarur va insoniy fazilatlarga ega bo’lgan, mehnat bozori muhitida faoliyat ko’rsatishga va unga moslasha olishga tayyor bo’lgan ta’lim muassasasi bitiruvchisidir.

Ta’lim muassasasining o’z imiji va mavqeini saqlashdan maqsad – jamiyat, ta’lim faoliyati ishtiroychilar, ota-onalar, ijtimoiy institutlar, ish beruvchilar, ta’lim faoliyatiga qiziquvchi barcha insonlar nazarida o’z obrazni va statusini namoyon qilish uni saqlash va rivojlantirishdan iborat.

Ushbu jarayonda ta’lim muassasasi xodimlari tarkibini muntazam ravishda kasbiy o’sishini, ijodiy yondashuvni va faolligini ta’minlash alohida o’ringa ega.

Yuqorida ko’rsatib o’tilgan masalalarni ilmiy-pedagogik jihatdan to’g’ri hal etish, hozirgi kundagi tadqiqot ishlarning mavzusi va tadqiqotchilarning mashaqqatli mehnati tufayli amalgalashidan muammolardir.

Insonlar hayotida ta'larning o'rni quyidagilar bilan belgilanadi:

– o'tmishni hozir va kelajak bilan uyg'unlashtirish. Bu o'tmishni o'chirib tashlamasdan, balki unda haqiqatni ko'rish, xolis tahlil qilish, undan xalqimiz tarixiy o'tmishiga oid bugun va ertaga foydalanish mumkin bo'lgan ahamiyatlari hamda kerakli manbalarni yo'qotmasdan olish, ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz tarixini asrab-avaylash demakdir;

– turli irqqa, dinga, millatga mansub va turli tillarda gaplashadigan odamlarning bir-birini hurmat qilishi uchun sharoit yaratish. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, agar millatlar o'z madaniyati, tili va adabiyotini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lmasa, jamiyatda ahillik bo'lmaydi. Faqat o'z milliy madaniyati, tili va adabiyoti bilan cheklanib qolgan davlat rivojlanmaydi;

– dunyoda ro'y berayotgan globallashuv jarayoni hisobga olingan holda ijtimoiy hamjihatlik uchun sharoit yaratish. "Sharq-G'arb", "Shimol-Janub" yoki shunga o'xshash yo'nalishlarda odamlar o'rtasida hal etilmaydigan ziddiyatlar bo'lmasligi lozim. Dunyo ziddiyatlardan charchadi.

Bir tomonidan, u qator muhim muvaffaqiyatlarda o'z ifodasini topgan:

– mamlakatda ta'larning barcha bosqichlari, barcha darajadagi ta'lim bepul edi;
– ta'larning barcha turlari jinsi, millati, e'tiqodidan qat'i nazar, respublikaning barcha fuqarolari uchun ochiq edi;

– mamlakatning mehnatga layoqatli aholisini savodxonlik darajasi nisbatan yuqori edi.

Boshqa tomonidan, ta'lim tizimida markazlashtirilgan iqtisodiyot uchun xos bo'lgan quyidagi kamchiliklar bor edi:

– qat'iy markazlashtirilgan dasturlar, darsliklar, o'qitish uslub va uslubiyatlari. Ta'lim muassasalari va o'qituvchilar ta'lim vazirligi darajasida tasdiqlangan darsliklar, o'quv qo'llanmalar hamda dasturlardan boshqa darsliklar, o'quv qo'llanmalar yoki dasturlar bo'yicha o'qita olmasdi;

– ta'lim jarayoni bilim darajasi o'rtacha bo'lgan o'quvchilarga qaratilar edi, ayniqsa, qobiliyatli bolalar va iste'dodli yoshlar uchun mo'lallangan individual ta'lim dasturlari bo'yicha o'qitish mexanizmlaridan yetarlicha foydalanilmasdi;

– butun ta'lim jarayoni shu tariqa tashkil etilgan ediki, bunda maktab o'quvchilari va talabalar ta'larning passiv subyektlariga aylangan edi. O'qitishning faol shakllari va mustaqil ish turlaridan deyarli foydalanilmasdi;

– ta'larning demokratiyadan uzoqligi, "haddan ziyod mafkuralashgani" tufayli o'quvchilarda mustaqil fikr lash rivojlanmas, maktab o'quvchilari va talabalarga davlat tomonidan belgilangan mafkuraviy aqidalar majburan singdirilar edi. Muqobil yondashuv va mafkura haqidagi bilimga ruxsat etilmasdi.

E'tibor bering, oxirgi yillarda O'zbekiston tadbirkorlik sohasida ancha yuksaldi. Jahon bozoriga chiqayotgan kompaniyalarimiz bor. Lekin, ming afsuski, ta'lim va ilm-fanda orqada qoldik. Oliy o'quv yurtlarini tamomlayotgan aksariyat yoshlar xalqaro maydonda raqobatlashish tugul, hatto ichki mehnat bozorida o'z o'rnini topolmayapti. Chunki bilimi sayoz, mutaxassisligini yaxshi egallamagan. Muammoning yagona yechimi – innovatsiyalar!

Xulosa qilib aytish mumkinki, ta'lim iqtisodiy va ilmiy-texnik taraqqiyotning hal qiluvchi omili hamda sharti hisoblanadi. Globallashuv sharoitida mamlakatning innovatsion rivojlanish salohiyati raqobatbardoshlikning hal qiluvchi omillaridan biriga aylangan bir paytda aholining yuqori bilim darajasi mamlakatga o'zini "eng sara" jamiyatga daxldor deb hisoblash imkonini beradigan obro' emas, balki yashovchanlik va iqtisodiy ta'minot omiliga aylanadi. Bu esa umumta'limgi tijoratlashtirish emas yoki bu borada innovatsiyani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada Sizning fikr va mulohazalaringizni kutib qolamiz!

Go'yoxon ASHURBOYEVA,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM JARAYONIDA O'QITUVCHINING INNOVATSION FAOLIYATI

Annotatsiya

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lism jarayonini tashkil etish o'qituvchilardan yuksak kasbiy ma-horatga ega bo'lishni talab qiladi. Ular shaxs psixologiyasiga oid bilimlar, yangi texnologiyalar, hayotiy tajribalarni chuqur o'zlashtirgan bo'lishlari lozim. Muallif umumiy o'rta ta'lism muas-sasalarida o'quv jarayonini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish bo'yicha o'z fikrlarini berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lism, innovatsiya, pedagogik faoliyat, yangi texnologiyalar, tajriba, bilim, ko'nikma.

Организация личностно-ориентированного образовательного процесса требует от учителей повышенных профессиональных навыков. Они должны глубоко овладеть знаниями психологии личности, новыми технологиями, жизненным опытом. Автор высказал свое мнение по организации учебного процесса в общеобразовательных учреждениях на основе инновационного подхода.

Ключевые слова. Личностно-ориентированное образование, инновации, педагогическая деятельность, новые технологии, опыт, знания, навыки.

The organization of a student-centered educational process requires advanced professional skills from teachers. They should deeply master the knowledge of the psychology of the individual, new technologies, and life experience. The author expressed his opinion on the organization of the educational process in educational institutions on the basis of an innovative approach.

Key words. Personality-oriented education, innovation, pedagogical activity, new technologies, experience, knowledge, skills.

Shaxsga yo'naltirilgan o'quv jarayonini tashkil etish bugungi kunda ta'lism tizimi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtmaning asosini tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda o'quvchining o'z-o'zini rivojlantirish, fan-texnika yutuqlarini egallahsha bo'lgan ehtiyojini uni o'qitish jarayoniga insoniy yondashuv zarurligini talab qilmoqda. O'quv jarayonini tashkil etishga insonparvar yondashuv bu jarayonning asosiy vazifasi o'quvchida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni inkor qilmaydi, balki uning vazifalarini kengaytiradi va boyitadi. Bu jarayonda ta'lism va tarbiya alohida-alohida hodisa sifatida ajratilmaydi, balki shaxsga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonini yuksak ma'naviy sifatlarga ega bo'lgan bilimdon yoshlarni yetishtirishga xizmat qiladi.

O'quv predmetlariga asoslangan o'qitish jarayoni uning maqsadlar doirasi bir qadar tor bo'lib, muayyan fanga oid tushunchalar, ijodiy qarorlar qabul qilish tajribasini o'zlash-tirish, faoliyat turlarini egallashdan iborat.

Darhaqiqat, o'quvchini mustaqil fikrlashga undash uchun uning imkoniyatlarini ro'yobga chiqara oladigan shaxsga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayoni nihoyatda zarur.

Aksariyat hollarda o'qituvchilar o'quv rejasiga muvofiq tarzda o'quv predmetining mazmuni, o'qitishdan kutilayotgan oxirgi natija, turli parametrlar bo'yicha darsning davomiyligini hisobga olgan holda mustaqil faoliyat ko'rsatmoqdalar. Buning natijasida zamonaviy ta'lif amaliyotida turli pedagogik texnologiyalar qo'llanilmoqda. Ushbu texnologiyalarning aksariyat qismi pedagogika fanida nazariy jihatdan to'la asoslanmagan. Shuning uchun ham ular ta'lif samaradorligini oshirishga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Shu bilan bir qatorda o'qituvchilar guruhi orasida pedagogik-psixologik jihatdan fikrlar mosligi, nuqtayi nazarlar birligi bo'lishi zarur. O'quvchi shaxsidan uzoqlashish uning o'quv-biluv faoliyatini to'g'ri tashkil qila olmaslikka asos bo'ladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonida o'quvchi shaxsida ijobiy-psixologik o'zgarishlar ro'y beradi. O'qituvchi o'quv-biluv jarayoniga pedagogik rahbarlik qilish bilan bir qatorda uning natijalarini bashorat qila olishi ham muhim ahamiyatga ega. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif pedagogikasida asosiy masala o'quvchining shaxsiy, ya'ni mustaqil fikrini rivojlantirishdan iborat. Fikrni o'zaro uzatish yoki boshqa yerdan olib o'zlashtirish mumkin emas. U mustaqil, individual faoliyat jarayonida tug'ilishi kerak. Shaxsning tabiatini uning o'ziga xosligi, fikrning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. O'quv predmetini o'zlashtirish jarayonida o'quvchining shaxsiy tajribasiga bog'liq holda uning shaxsiy mustaqilligi rivojlanib boradi.

O'quvchining shaxsiy rivojlanishi o'qituvchi pedagogik faoliyatining mohiyatini o'zgartirmoqda. Bunday sharoitda o'qituvchining o'quv-tarbiya jarayonidagi o'rni, kasbiy ongi o'zgarib, takomillasib borishi talab etilmuoqda. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'qituvchilar tayyorlash jarayonining mazmuni, mohiyati va texnologiyalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qilmoqda. Chunki shaxsga yo'naltirilgan ta'lif paradigmasiga o'tish o'quvchining mustaqil, individual fikriy taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etish o'qituvchilardan yuksak kasbiy mahoratga ega bo'lishni talab qiladi. Ular shaxs psixologiyasiga oid bilimlar, yangi texnologiyalar, hayotiy tajribalarni chuqur o'zlashtirgan bo'lislari lozim. Ular o'quvchilar bilan bolalarning shaxsiy fikrlash doirasini hisobga olgan holda muloqot o'rnata olishlari kerak.

Aksariyat o'qituvchilar o'zlarining pedagogik vazifalari o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarni shakkllantirishdan iborat ekanligini ta'kidlaydilar. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif paradigmasida pedagogik faoliyat ham tubdan o'zgaradi. Shaxsga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonida o'qituvchi o'quvchiga subyekt darajasida qaragan holda uning o'quv-biluv faoliyatini tashkillashtirishi kerak. O'qituvchi tomonidan o'quvchiga taqdim qilingan bilim va tajribalar bolaning anglashi uchun qulay, ommaviy tarzda qabul qilingan, aniq bo'lishi lozim. Bu jarayonda o'quvchi hamda o'qituvchi orasidagi ongli, do'stona, qadriyatl mutosabatlarga amal qilish lozim.

Shuning uchun ham shaxsga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonida o'quvchining biliish faoliyatni rivojlantirish bilan bir qatorda uning shaxsiy kamoloti ham ta'minlanadi. O'qituvchining shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etish sohasidagi faoliyati o'quv predmetini o'qitish jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etuvchi o'qituvchi yangi pedagogik fikrlar bilan qurollangan yuqori malakali mutaxassis sifatida namoyon bo'lishi kerak. Bu borada shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etishga safarbar qilingan barcha pedagogik jamoa a'zolari yangicha kasbiy mahorat bilan qurollangan bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayoni 8

o'qituvchining kasbiy-shaxsiy takomillashuvi uchun imkoniyat yaratadi. Uning pedagogik mahorati va tajribasi uzluksiz ortib boradi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etishda o'qituvchining kasbiy rivojlanishi, yetukligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining pedagogik mahorati shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini muvaffaqiyatl tashkil etish imkonini beradi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etishdan ko'zlanadigan asosiy maqsad o'quvchini uzluksiz rivojlantirishdan iborat. O'qituvchi o'quvchilar bilan shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonida o'quv maqsadiga erishish uchun birgalikda izlanishlar olib borishi kerak. Buning uchun o'qituvchida kreativlik, o'z-o'zini tanqid qilish, mas'uliyatlilik, tolerantlik, qiziquvchanlik, empatiya kabi sifatlar barqarorlashgan bo'lishi lozim.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini tashkil etish uchun o'qituvchi yangicha pedagogik tafakkur egasi bo'lishi kerak. Bu quydigilarda o'z ifodasini topadi:

- shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonida o'qituvchining e'tibori o'quvchi shaxsiga qaratilishi;
- o'qituvchi o'zini pedagogik jarayonning birinchi subyekti sifatida anglashi;
- pedagogik voqelikni chuqur his etishi va shu voqelik ichida harakat qila olishi;
- o'quvchilar o'zaro muloqotga tayyor bo'lishi, ularning o'ziga xosligini hisobga ola bilishi;
- turli pedagogik vaziyatlar, ularni yechish yo'llarini bashorat qilishi;
- hamkasblarining ilg'or tajribalarini o'rGANISHI, umumlashtira olishi va o'z faoliyatida qo'llashi kabilalar.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonida o'quvchi ham o'qituvchi ham o'zini shu jarayonning subyekti sifatida namoyon qila olishi va faoliyat ko'rsatishi muhimdir. O'qituvchi har bir o'quvchi betakror shaxs sifatida yondashishi va uning shaxsiy rivojlanishi, o'quv materialini o'zlashtirishiga muntazam yordam ko'rsata olishi zarur. O'qituvchi shaxsga yo'naltirilgan ta'lif jarayonini muvaffaqiyatl tashkil etishi uchun yangi hamda muqobil pedagogik qarashlarni muntazam o'zlashtirishi, o'z faoliyatida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashi talab etiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lif, birinchi navbatda, o'quvchini shaxs sifatida shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy maqsadi – o'quvchini har tomonlama barkamol shaxs sifatida rivojlantirishdan iborat. Bunda asosiy o'rinni o'quvchilarning intellektual quvvatlarini oshirish maqsadlari egallaydi. Mazkur jarayonning asosini o'quvchining bilish faoliyati tashkil qiladi. Ushbu nazariya bilan bog'liq tarzda o'quvchi faoliyatining qurilishi uni bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltiruvchi zanjir hisoblanadi. Bu zanjir tarkibini o'quvchining ehtiyojlari, mayllari, maqsadlari, faoliyat ko'rsatish sharoitlari, topshiriqlarni bajarish imkoniyatlari hamda faoliyat natijasi tashkil qiladi. Biroq ushbu zanjir tarkibida faoliyat mazmuni ifodalanmagan. Uning mazmunini o'quvchining bilish faoliyati usullari tashkil qiladi.

Hali maktab amaliyotida barcha o'quv predmetlarini o'qitish jarayonini qamrab olman shaxsga yo'naltirilgan ta'lifning muayyan metodikasi va texnologiyalari ham to'liq ishlab chiqilmagan. Shuning uchun ham o'quvchilarning o'quv faoliyatları natijasida shaxsga yo'naltirilgan ta'lifning samaradorligi o'z ifodasini topmayapti. Didaktik nuqtayi nazardan ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lif texnologiyalari bugungi kunga qadar to'liq tahlil etilmagan.

Bugungi kunga kelib, har bir o'quv predmeti mazmunitan shaxsga yo'naltirilgan ta'lif texnologiyalari keng o'rIN olishi zarur. Bunday texnologiyalarning bugungi kunga qadar ishlab chiqilmaganligining asosiy sababi, o'quv materiali tarkibini pedagogik texnologiyalarga o'tkazish mechanizmlarining mayjud emasligi hamda o'quvchilar o'quv faoliyatining algoritmlashtirilmaganligidadir. Shuning uchun ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lif tamoyili barcha didaktik tamoyillar bilan uyg'un tarzda ta'lif jarayoniga tatbiq eti-

lishi kerak. Shundagina uning tarkibida shaxsga yo’naltirilgan ta’lim mazmunini ifodalovchi didaktik elementlar o’z aksini topadi.

Modernizatsiyalashgan ta’lim jarayonida o’quvchilar o’quv faoliyati natijalarini baho-lash orqali quyidagi vazifalarni bajarishlari nazarda tutiladi:

- o’quvchilarning o’zlashtirish darajalari, o’quv faoliyati natijalarini joriy, oraliq va bosqichli nazorat orqali tekshirish va aniqlash;

- o’quvchilarning ta’limga tayyorgarlik darajalarini sertifikatlash, ularning o’quv faoliyati natijalarini davlat ta’lim standartlariga mosligini tasdiqlash;

- o’quvchilarni o’qitish va o’rgatish, ushbu funksiya faqat o’quvchi egallagan bilim, ko’nikma va malakalarni belgilab bermasdan, uning bilimlari oldingi darajaga nisbatan kengayganligini ko’rsatadi;

- o’quvchilarni tarbiyalash, ularda o’z-o’zlariga baho berish ko’nikmalari va o’quv faoliyati natijalariga javobgarlik hissini tarkib toptirish;

- o’quvchilarning o’quv faoliyatlarini rag’batlantirish, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, o’quv-biluv jarayonida rivojlantirish imkoniyatini ta’minlash. Baholash natijasida o’quvchi aqliy faoliyatining sur’ati jadallahishi va sekinlashishini kuzatish;

- o’quv jarayoni va o’quvchilar faoliyati natijalarini tashxislash va unga tuzatishlar kiritish, bunda o’qitish jarayonida o’quvchining o’zlashtirgan bilim, ko’nikma va malakalari darajalari uzuksiz o’lchab borilib, DTS talablaridan chetlashish holatlari vujudga kelganda, ularni bartaraf etish nazarda tutiladi;

- o’qituvchining pedagogik faoliyati samaradorligini aniqlash, buning natijasida o’qituvchi o’z faoliyatini takomillashtirib, unga tuzatishlar kiritish imkoniyatiga ega bo’ladi.

Shaxsga yo’naltirilgan ta’lim bu tabiiy tizim hisoblanib, o’quvchining noyob shaxsiy rivojlanishi, uning o’ziga hos qobiliyatlarini va psixologik yo’nalishlarini hisobga olgan holda shakllantiriladi.

Bunda o’quvchini ta’lim tizimiga moslashtirmay, balki o’quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlanishi uchun imkon beriladi, uning o’z-o’zini rivojlantirish, mustaqil o’qish, o’zligini namoyon etish, faollashtirish xususiyatlari asosida anglash, mu-shohada qilish, o’z amaliy faoliyatida sinab ko’rish, yangi g’oya va fikrlarni bildirish, mavjud muammolar yechimining samarali yo’llarini qidirish uchun erkinlik berish, o’quvchining ijodiy, tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun sharoit yaratiladi. Har qanday o’quvchi o’ziga xos takrorlanmas tabiatni, xarakter xususiyatini faollashtirishga, namoyish qilishga intiladi.

Ta’lim sohasini rivojlantirishga yo’naltirilgan istiqbolli dasturlarning yaratilishi va amalda tatbiq etilishi natijasida ta’lim jarayoni ko’proq o’quvchi shaxsiga yo’naltirilmoqda. Bu esa, mustaqil fikrlovchi, ijodkor, milliy g’oyalarga sodiq va yuksak kasb mahorati-ga ega bo’lgan fuqaroni shakllantirish sohasidagi pedagogik intilishlarning asosini tashkil etadi. Buning uchun o’quv-tarbiya jarayoni sifatini takomillashtirish va kafolatlangan natijaga erishishni ta’minlash lozim.

Foydalanilagen adabiyotlar:

1. Ш.А. Амонашвили. *Личностно-гуманская основа педагогического процесса*. – Минск, 1990.
2. И.С. Якиманская. *Личносно-ориентированное обучение в современной школе*. Вып. 2. М., 1996. С – 30.
3. Ю.А. Конаржевский. *Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса и управление школой*. М.: 1997. Ч -1.

Dilrabo PO'LATOVA,

O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti
o'qituvchisi

ZAMONAVIY TA'LIMDA COGNITIV TILSHUNOSLIK VA LINGVOKULTUROLOGIYANING AHAMIYATI

Annotation

Maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya tushunchalari haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tilgan hamda ularning zamonaviy ta'lim jarayonida tutgan o'rni yoritib berilgan. Shuningdek, muallif tomonidan pedagoglarda mazkur ko'nikmalarni shakllantirish uchun taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. Kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, antroposentrizm, semantika, grammatika.

В статье приводится подробная информация о когнитивной лингвистике и лингвокультурологии, а также описывается роль, которую они играют в современном образовании. Также автором разработаны предложения и рекомендации для педагогов по развитию этих навыков.

Ключевые слова. Когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвопрагматика, антропоцентризм, семантика, грамматика.

The article provides detailed information about cognitive linguistics and linguistic cultural conceptions, and also describes the role they play in modern education. The author also expressed suggestions and recommendations for teachers to develop these skills.

Key words. Cognitive linguistics, cultural linguistics, linguistic pragmatics, anthropocentrism, semantics, grammar.

Bugungi kunda barcha sohalardagi singari ta'lim tizimi ham jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. Bu esa o'z navbatida pedagoglardan yanada yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlarida shakllantirib borishlarini hamda uzuksiz tarzda o'z ustilarida ishlashlarini talab qilmoqda. Ta'lim tizimi jamiyatimizning eng muhim bo'g'ini desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Zero, aynan shu bo'g'inda mamlakatimiz kelajagi hisoblanmish yosh avlod tarbiyalanadi va kamol topadi. Ta'lim sifatini oshirish borasida hukumat tomonidan bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqdaki, ular yoshlarimizni yanada bilimli va tajribali bo'lib yetishishlariga zamin yaratmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 26-sentabr kunidagi "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori mavjud muammolarni bartaraf qilish yo'lidagi navbatdagi qadam bo'lib xizmat qilmoqda. Yuqorida keltirib o'tilganidek bugungi kunda barcha turdagи pedagoglardan zamonaviy bilimlarni egallash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur talab, albatta, tilshunos pedagoglarga ham taalluq-

lidir.

Zamonaviy tilshunoslikning rivojiga antropotsentrik paradigmaning ta’siri nihoyatda katta bo’lib, bu ta’sirning natijasi o’laroq “Kognitiv tilshunoslik”, “Lingvokulturologiya”, “Lingvopragmatika”, “Kommunikativ tilshunoslik” singari lingvistikaning bir qancha yangi bo’limlari paydo bo’ldi.

Ular orasidan jadal sur’atlarda rivojlanib borayotgan soha – kognitiv tilshunoslik bo’lib, lingvistikuning bu bo’limi til birliklari va inson ongida ular ifodalaydigan jarayonlar, shuningdek, inson tajribasi va uning mahsuli bo’lmish bilim o’tasidagi bog’liqlikni o’rganadi. Kognitiv tilshunoslikda tilni bilish qobiliyati umumiy bilish jarayonlari bilan chambarchas bog’liq deb tushuniladi va shu sababdan til hodisasiga metafora, metoniymiya va qorishtirma kabi umumiy bilish usullari nuqtayi nazaridan baho beriladi. Tilning grammatik va leksik yaruslariga umumiy bitta kontinuumning qismlari sifatida qaraladi va shu boisdan ham ular aynan bir turdag'i bilish usullari sirasiga kiritiladi.

Kognitiv tilshunoslik 1980-yillar o’talarida ilmiy harakat sifatida yuzaga keldi. Fanning bu yo’nalishi “lingvistik harakat” yoki “lingvistik tashabbus” sifatida ta’riflandi, sababi uni muayyan ilmiy nazariya deb bo’lmaydi. Darhaqiqat, kognitiv tilshunoslik shunday ilmiy yondashuvki, uning negizida asosiy prinsiplar, farazlar va istiqbolli yo’nalishlarning umumiy majmui aks etgan bo’lib, bu prinsip va taxminlar turlicha ko’rinishdagi qo’shimcha, ustma-ust (va ba’zida o’zaro raqobatdagi) nazariyalarning paydo bo’lishiga olib keldi.

Kognitiv tilshunoslik – lingvistikuning nisbatan yangi paydo bo’lgan maktabidir. U – til to’g’risidagi ilmga olib kirlgan eng qiziqarli va yangicha yondashuvlardan bira bo’lib, kognitiv ilm deya nomlanuvchi yangi fanlararo sohaning bir bo’lagi sifatida vu-judga keldi. Fanning ushbu yangi tarmog’i yaratilishiga Faukonner, Goldberg, Lakoff, Langekker, L.Talmi, Teylor kabi amerikalik olimlar bilan bir qatorda E.S. Kubryakova, N.N. Boldirev, D.U. Ashurova, N.M. Yusupov, Sh.S. Safarov singari rus va o’zbek olimlarining tadqiqotlari ham katta turki berdi. Ta’kidlash joizki, kognitiv tilshunoslik – til va inson ongi o’tasidagi bog’liqlik muammosiga qiziqish bildirgan va til qoliplarini strukturaviy xususiyatlari bilangina izohlovchi keng miqyosdagi tendensiyaga ergashmagan bir qator tadqiqotchilarining izlanishlari mahsulidir. Bu tadqiqotchilar sintaksisni tilning qolgan qismidan ajratib qo’yishga urinishdan ko’ra, bilish tamoyillarini, insonlarni irqiy toifalash prinsiplari, pragmatik va interaktiv prinsiplar va umuman til iqtisodi kabi funkshonal prinsiplar kabi tilga xos bo’lmagan mexanizmlar bilan taqqoslashga harakat qildilar. Ayni shu mavzuda tadqiqot ishlari olib borib, asosan, bilish tamoyillarini va tizimiga e’tiborini qaratgan eng atoqli tilshunos olimlar sirasiga Uolles Chafe, Charlz Fillmor, Jordj Lakoff, Ronald Langekker va Leonard Talmi kabilarni kiritish mumkin. Ushbu tilshunoslarning har bira til ta’rifi va uning nazariyasiga doir o’zlarining yangicha yondashuvlarini rivojlantira boshladilar. Ular tomonidan ilgari surilgan asosiy farazlardan bira bunday edi: ma’no tilda juda muhim rol o’ynaydi va o’z-o’zidan anglashiladiki, aynan u – ya’ni ma’no – o’rganish obyekti bo’lishi lozim. Lingvistik strukturalar ma’no ifodalash vazifasini bajarish uchun xizmat qiladi, shunday ekan, shakl va ma’no o’tasidagi oraliq masofa lingvistik tahlilning asosiy subyekti bo’lishi kerak.

Kognitiv tilshunoslikning D.U. Ashurova tomonidan ishlab chiqilgan asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- kommunikativ va kognitiv funksiyalarni tilning asosiy vazifalari sifatida tan olish;
- antropotsentrizm tamoyili, ya’ni tilni tadqiq qilish jarayonida inson, uning aql-idroki va bilimini asosiy o’ringa qo’yish;

- fanlararo bog'liqlik tamoyili, ya'ni kognitiv tilshunoslikni boshqa fanlar (psixologiya, sotsiologiya, gnoseologiya, falsafa, madaniyatshunoslik) bilan yaqin aloqada o'rganish;

- tilga konseptuallashtirish va kategoriyalash jarayonlariga asoslangan holda interpretativ yondashish;

- "ichki" va "tashqi" tilshunoslik, semantika va grammatika, sinxron va diaxron yo'nalişlar o'rtaşıdagi chegara-cheklovlarni olib tashlash (Ashurova, 2013).

Kognitiv lingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari tilshunoslikning boshqa an'anaviy sohalarining yetakchi faraz va nazariyalaridan kelib chiqqandir. Misol uchun, kognitiv lingvistikka tilning o'zak birliklarini "Til fikr namunalarini aks ettiradi" degan qarash asosida o'rganadi. Shunday ekan, tilni bu nuqtayi nazardan o'rganish konseptuallashtirish qoliqlarini o'rganish, demakdir. Bu esa, N.N. Boldirevning fikricha¹, inson miyasida tushunchalarini shakllantirish jarayonini anglatadi. Boshqa bir talqingga ko'ra², "bu – bilimning ba'zi turlari va bilim reprezentatsiyasining turli strukturalarda minimal konseptual birliklar shaklida paydo bo'lishi orqali bilimni strukturalash jarayoni" deya ta'riflangan.

Kognitiv tilshunoslikning tilni tadqiq etishga yo'naltirilgan boshqa yondashuvlar dan eng muhim farqi shundaki, kognitiv lingvistikada til inson tafakkurining ma'lum fundamental xossalari va tuzilish xususiyatlarini aks ettiradi, deb hisoblanadi. Biz o'zimiz tushib qolishimiz mumkin bo'lgan deyarli barcha vaziyatlarda shuurimizdagи til tezkor va samarali ifoda yo'sinini topadi hamda eng murakkab va o'ta nozik mulohazalarni-da so'zga aylantirib, uni o'zgaga yetkazishning yaxshi rivojlangan vositalari bilan ongimizni ta'minlaydi. Demak, tushunchalarini shifrlash (so'zga aylantirish) va uni uzatish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular bevosita tilga aloqador ikki asosiy – ramziy va interfaol funksiyalarga bog'liqidir.

Konseptuallashtirish boshqa bir bilimni qayta ishlash jarayoni – inson bilish qobiliyatining markazi deya tan olingan kategoriyalash bilan uzviy bog'langan. Konseptuallashtirish insonning obyektlarni ma'lum guruhlarga mansubligini aniqlay olish qobiliyatiga asoslanadi. Kategoriyalashga esa "muhim va aniq xususiyatlariga ko'ra klasifikasiyalangan turli vogeliklarni tartibga soluvchi taksonomik faoliyatdan iborat aqliy jarayon" deya ta'rif berilgan (Ashurova, 2012). Boshqacha aytganda, kategoriyalash – borliqdagi predmet va voqe-hodisalarini muayyan guruh va sinflarga bo'lish jaraynidir. Kategoriyalash insonning predmetni o'xhash va farqli jihatlari asosida ma'lum guruhlarga mansubligini aniqlay olish qobiliyatiga asoslanadi.

Zamonaviy tilshunoslikning muhim antropotsentrik bo'limlaridan yana biri lingvokulturologiyadir. Lingvokulturologiya – tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnolingvistika va sotsiolingvistika fanlari o'zaro tutashgan nuqtada paydo bo'lgan tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida e'tirof etiladi. V.V. Vorobev talqiniga ko'ra, lingvokulturologiya – til va madaniyatning o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sirini o'rganishning murakkab ilmiy tartibi bo'lib, uning vazifasi bu jarayonni lingvistik va ekstra lingvistik (madaniy) kontentda tizim metodlari hamda zamonaviy qadriyatlar va madaniy qoliqlar (ijtimoiy normalar, umumiyl qadriyatlar) nuqtayi nazaridan umumiyl struktura sifatida tatqiq etishdan iboratdir (Vorobev, 1999). V.V. Krasnix bu fan sohasining obyekti, subyekti va maqsadlarini aniqlashtirib, lingvokulturologiyaga

¹ Н.Н. Болдырев. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов: 2004. №1. – С. 18-36.

² Е.С. Кубрякова. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С. 93

“madaniyatning til va nutqda mujassamligi, aks etishi va mustahkamlanishini o’rganuvchi, shu bilan birga, bashariyatning umummilliy manzarasi, tilni idrok qilish, inson ruhiy ongining sifat va xususiyatlarini o’rganish bilan to’g’ridan to’g’ri bog’liq bo’lgan fan” deya ta’rif beradi. U haqli ravishda e’tirof etganidek, lingvokulturologiyaning subyekti – til va nutq birliklari bo’lib, bu birliklar o’ta muhim madaniy xususiyatlarni o’zida aks ettiradi va shu boisdan ham ular inson ruhiy va nutqiy idrokining madaniy va tarixiy ildizlariga olib boruvchi o’ziga xos “ko’prik” sifatida qabul qilinadi (Krasnix, 2002: 12-17).

Hozirgi davrda lingvokulturologiya fani gullab-yashnash davrini boshdan kechirmoqda. V.I. Karasik fikricha, bunga bir qator omillar sabab bo’lmoqda:

Birinchidan, dunyoni o’ylantirayotgan muammolarning tezkor globallashuv jarayoni – turli millat vakillarining xilma-xil mavzulardagi muloqoti va xulq-atvorining universal va muayyan xususiyatlarini hisobga olish zarurati, madaniyatlararo anglashilmovchilik kelib chiqishi ehtimoli bo’lgan vaziyatlarni oldindan bilish ehtiyoji, kommunikativ fakoliyat negizida yotgan madaniy qadriyatlarning aniq belgilarini ajratib ko’rsatishning muhimligi kabi masalalarni kun tartibiga qo’ymoqda.

Ikkinchidan, gumanitar fanlarning integratsiyalashuv tendensiyasi tobora o’sib bormoqda va buning natijasida lingvistik xulosa va natijalarni boshqa yondosh fan sohalari (psixologiya, sotsiologiya, etnografiya, madaniyatshunoslik, siyosatshunoslik va h.k.) bilan uyg’unlashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. V. Humboldning ta’kidlashicha, biz til haqida gapira turib, uni “odamzodning ruhi” sifatida talqin etishimiz va unga bog’liq eng assosiy masalalarni nisbiy tafakkur, muloqot xulqi, ijtimoiy qadriyatlar va til nuqtayi nazaridan sharhlashga harakat qilishimiz kerak.

Uchinchidan, tilni “so’z, frazeologik birlik, umumiste’moldagi matn va etiketga doir vaziyatlar ko’rinishida xotirada jamlangan tajribaning umumlashmasi” sifatida tushunish keng tarqalmoqda (Karasik, 2004).

Shunday qilib, lingvokulturologiya til va madaniyatni o’rganishda o’zining muhim nuqtayi nazariga ega. Bu fan semantikaning eng yuqori bosqichi bilan shug’ullanadi, ya’ni lingvistik ma’nolar hamda milliy va umumbashariy tushunchalarining o’zaro munosabatini tadqiq etadi. Lingvokulturologiyaning maqsadi – o’zida madaniyatni mujassamlashtiridigan, uni saqlab turadigan va tashiydigan lingvistik vositalarni tadqiq etishdan iborat.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. D.U. Ashurova. *Text Linguistics*. – T.: Tafakkur Qanoti, 2012. – 204 p.
2. D.U. Ashurova, M.R. Galieva. *Stylistics of Literary Text*. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2013. – 204-b.
3. I.R. Galperin *Stylistics*. – M.: Higher School, 1977. – 332-b.
4. К.А. Андреева. Когнитивная стилистика как новая парадигма исследования литературного текста // Вестник ТюмГУ. 2005. №2. С. 179-184.
5. И.В. Арнольд. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка: Сб. науч. работ. Л., 1975. - С. 11-20.
6. С.А. Аскольдов. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. Под. ред. В.Н. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279
7. Д.У. Ашуроева. Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики // Филология масалалари. Т., 2003. № 1. С. 41-45.

Mohinur BOTIRALIYEVA,
Andijon Davlat universiteti
3-bosqich talabasi

TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI TASHKIL ETISHDA PEDAGOGIK TEXNOLIGIYALARНИNG AHAMIYATI

Annotation

Maqolada pedagogik texnologiya xususidagi tushunchalar hamda shaxsniga shakllantirish, uning kamolotini ta'minlashga yo'naltirilgan ta'limiylar va tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishdagi jarayonda pedagogik texnologiyalarning ahamiyati borasidagi mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik texnologiya, ijtimoiy ehtiyoj, didaktik mashina, ta'lif metodikasi, refleksiya, konseptual maqsad.

В статье дается обзор педагогических технологий и значения педагогических технологий в процессе организации учебно-воспитательной деятельности, направленной на развитие личности.

Ключевые слова. Педагогическая технология, социальная потребность, дидактическая машина, методика обучения, рефлексия, концептуальная цель.

The article provides an overview of pedagogical technologies and the importance of pedagogical technologies in the process of organizing educational activities aimed at the development of the individual.

Key words. Pedagogical technology, social need, didactic machine, educational methodology, reflection, conceptual goal.

Bugungi kunda mamlakatimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, ma'naviy-axloqiy, jismonan yetuk, vatanparvar, milliy an'ana va qadriyatlarimizga sadoqatli yoshlarni voyaga yetkazish, ularni amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning faol va jonkuyar ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, mustaqillikning dastlabki yillardan boshlab ta'lif jarayonini ilmiy-metodik jihatdan ta'minlash, yangi avlod darsliklarini yaratish, DTS va o'quv dasturlarini takomillashtirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi orqali qonuniy asosga ega bo'ldi. Baracha fanlardan yangidan-yangi ta'lif texnologiyalarini va interfaol usullar ishlab chiqilib, muntazam modernizatsiyalashtirilmoqda. Shu bilan bir qatorda, ta'lif-tarbiya muassasalarining ushbu jarayondagi ishtiroki, shuningdek jismoniy va ruhiy sog'lom shaxsniga tarbiyalash, bolalarda mehnatsevarlik va komil inson bo'lishga intilish tuyg'usini shakllantirishdagi faoliyatini yanada takomillashtirishni talab etmoqda. Bu esa ta'lif maskanlarida ushbu jarayonlarning zamonaviy tus olishiga zamin hozirlamoqda.

Shu o'rinda biz ham hozirda ta'lif-tarbiya jarayonini tashkil etishda ahmiyat kasb etayotgan pedagogik texnologiyalarning o'rni xususida fikr yuritamiz.

Tarixiy faktlarga asoslanadigan bo‘lsak, ta’limni texnologiyalashtirish g‘oyasi yan-gilik emas. Bundan 400 yil avval chez pedagogi Yan Amos Komenskiy ta’limni texno-logiyalashtirish g‘oyasini ilgari surgan. U ta’limni “texnikaviy” qilishga undagan, ya’ni hamma narsa nimaga o‘qitsa, muvaffaqiyatga ega bo‘lsin degan ma’noda. Shuning-dek, u natijaga olib keluvchi o‘quv jarayonini, “didaktik mashina” deb atagan. Bunday didaktik mashina uchun aniq qo‘yilgan maqsadlar; bu maqsadlarga erishish uchun, aniq moslashtirilgan vositalar; bu vositalardan qanday foydalanish uchun, aniq qoida-larni topish muhimligini yozgan.

Bu borada yana boshqa qarashlarni keltirib o‘tadigan bo‘lsam, insoniyat sivilizat-siyasining quyi bosqichlarida shaxsni tarbiyalash, unga ta’lim berishga yo‘naltirilgan faoliyat sodda, juda oddiy talablar asosida tashkil etilgan. Bugungi kunga kelib esa ta’lim jarayonini tashkil etishga nisbatan o‘ta qat’iy hamda murakkab talablar qo‘yil-moqda. Chunonchi, murakkab texnika bilan ishlay oladigan, favqulodda ro‘y beruvchi vaziyatlarda yuzaga kelgan muammolarni ijobjiy hal eta oluvchi malakali mutaxassisni tayyorlashga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyoj ta’lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishni taqozo etmoqda. Umuman olganda, ta’lim tizimini texnologiyalashtirish g‘oyasi o‘tgan asrning boshlarida G‘arbiy Yevropa hamda AQShda ta’lim tizimini is-loh qilish, ta’lim samaradorligini oshirish, shaxsnинг ijtimoiylashuvini ta’minalash uchun muayyan shart-sharoitni yaratish borasidagi ijtimoiy harakat yuzaga kelgan davrda ilk bora o‘rtaga tashlangan. Mazkur g‘oya 30-yillarda ta’lim jarayoniga “pedagogik texni-ka” (ta’lim texnikasi) tushunchasining olib kirilishi bilan asoslanadi. Ushbu davrda ya-ratilgan maxsus adabiyotlar “pedagogik (ta’lim) texnika(si)” tushunchasi “o‘quv mash-g‘ulotlarini aniq va samarali tashkil etishga ko‘maklashuvchi usul va vositalar yig‘indisi” tarzida talqin etildi hamda o‘quv jarayoniga o‘quv laboratoriya jihozlarining olib kirilishi, ulardan samarali, unumli foydalanish, material mazmunini ko‘rgazmali qurollar yordamida tushuntirish kabi holatlar ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beruvchi yetakchi omillardir deya baholandi. XX asrning 50-yillarda ta’lim jarayonida texnik vositalarni qo‘llash “ta’lim texnologiyasi” yo‘nalishini belgilab beruvchi omil deya e’tirof etildi hamda asosiy e’tibor o‘quvchilar auditoriyasini kengaytirish texnik vositalardan foydalanish evaziga amalga oshirilishi, texnik vositalarning imkoniyatlarini yanada ta-komillashtirish, ularning axborot sig‘imini kengaytirish, axborotlarni uzatish xizmatini sifatli tashkil etish, ta’lim olishni individuallashtirish kabi masalalarga qaratildi. Bu bo-rada olib borilgan tadqiqotlarning obyekti, tayanch nuqtasi sifatida texnik vositalar im-koniyatları, ularni takomillashtirish jarayoni qabul qilindi, shuningdek, o‘quv jarayonini “texnologiyalashtirish”ning tashkiliy jihatlarini o‘rganishga alohida urg‘u berildi.

Hozirgi vaqtida “pedagogik texnologiya o‘qitishning texnik vositalari yoki kompyu-terlardan foydalanish sohasidagi tadqiqotlardeq qaralmaydi, balki bu ta’lim samarador-ligini oshiruvchi omillarni tahlil qilish, ishlab chiqish hamda usul va materiallarni qo‘llash, shuningdek, qo‘llanilayotgan usullarni baholash yo‘li orqali ta’lim jarayonining assoslari va uni maqbullashtirish yo‘llarini ishlab chiqishni aniqlash maqsadidagi tadqiqotdir”.

Yaxshi ma’lumki, so‘ngi yillarda nutqimizda “pedagogik texnologiya”, “zamonaviy pedagogik texnologiya”, “o‘qitish texnologiyasi” kabi tushunchalar keng qo‘llanilmoq-da. Aksariyat pedagoglar “ta’lim texnologiyasi” hamda “pedagogik texnologiya” tu-shunchalari mazmunan bir ma’noni anglatishini ta’kidlamoqdalar. Bizning nazarimizda bunday yondashuv u qadar to‘g‘ri emas hamda bu borada yagona to‘xtamga kelish muhim. Yuqorida qayd etib o‘tilganidek, ta’lim jarayonini texnologiyalashtirish g‘oya-si G‘arbiy Yevropa hamda AQShda yaratilgan edi. G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va

AQShda “Pedagogika” fani mavjud emas, shu bois “pedagogik faoliyat”, “pedagogik tizim” shuningdek, ularga bog’liq ravishda yuzaga keluvchi “pedagogik texnologiya” tushunchasi ham iste’molda yo‘q. Nomlari qayd etilgan mamlakatlarda shaxsga ilmiy bilimlarni berish jarayoni “ta’lim jarayoni” sifatida nomlanadi, shaxsga bilimlar berish, uning ma’lumotini oshirish, ta’lim samaradorligini ta’minlashga xizmat qiluvchi fanlar majmui “Metodika” deb yuritiladi. Metodika fanlarini o’qitishda asosiy e’tibor ta’lim sifatini yaxshilash, uning samaradorligini ta’minlashga qaratiladi. O’zbekiston Respublikasi (shu jumladan, MDH mamlakatlari) ta’lim tizimi amaliyotida o’qitilib kelinayotgan “Pedagogika” fanining predmeti shaxsni shakllantirish, uning kamolotini ta’minlashga yo‘naltirilgan ta’limiy hamda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish jarayonining mazmunidan iboratdir. Ya’ni shaxsning yetuk kamoloti ikki muhim faoliyat – ta’limiy va tarbiyaviy faoliyat jarayonining samarasи, natijasi sifatida namoyon bo’ladi. Ayni damda “pedagogik texnologiya” hamda “metodika” tushunchalarining tavfsifi, o’ziga xos jihatlarini yoritish maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, bu o’rinda “pedagogik texnologiya” tushunchasining qo’llanilishi, shuningdek, asosiy e’tiborni faqat ta’lim jarayonini samarali tashkil etishgagina qaratmay, balki ham ta’lim, ham tarbiya jarayonining samaradorligini ta’minlashga birdek qaratish lozim. “Ta’lim texnologiyasi” tushunchasi “ta’lim metodikasi” tushunchasiga nisbatan kengdir. Ta’lim metodi – o’quv jarayonining majmuaviy vazifalarini yechishga yo‘naltirilgan o’qituvchi va o’quvchilarning birqalikdagi faoliyati usuli bo’lsa, ta’lim metodikasi esa muayyan o’quv predmetini o’qitishning ilmiy asoslangan metod, qoida va usullar tizimini ifodalaydi. Ta’lim texnologiyasi – ta’lim maqsadiga erishish jarayonining umumiyligi mazmuni, ya’ni avvaldan loyihalashtirilgan ta’lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo‘lida muayyan metod, usul va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta’lim jarayonini yuqori darajada boshqarishni ifodalaydi. O’qituvchining samarali faoliyat ko’rsatishga undovchi darsning metodik ishlanmasidan farqli o’laroq, ta’lim texnologiyasi o’quvchilar faoliyatiga nisabatan yo‘naltirilgan bo’lib, u o’quvchilarning shaxsiy hamda o’qituvchi bilan birqalikdagi faoliyatlarini inobatga olgan holda, o’quv materiallarini mustaqil o’zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi. Pedagogik texnologiyaning markaziy muammosi – o’quvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlashdan iborat. Binobarin, nazariya va amaliyot birligining ta’minlanishi pedagogik texnologiyalarning asl mohiyatini aniqlashga yo‘l ochadi. Fikrimizcha, yangi pedagogik texnologiya pedagogika fanining alohida tarmog’i sifatida yoki faqat ta’lim amaliyotini maqbullahshtirishga yo‘naltirilgan tizim deb qarash mumkin emas. Pedagogik texnologiya bu sohadagi nazariy va amaliy izlanishlarni birlashtirish doirasidagi faoliyatni aks ettiradi. Yuqoridaqgi fikrlardan kelib chiqqan holda pedagogik texnologiya haqidagi umumiyligi ko’rinish quyidagicha:

Pedagogik texnologiyalar – pedagogning yutuqlariga kafolat beradigan, aniq ishlab chiqilgan va qat’iy ilmiy loyihalashtirilgan, takrorlana oluvchi pedagogik harakatlar tizimidir.

Pedagogik texnologiya – hozirgi zamon didaktikasi va pedagogikasi taraqqiyotining mahsuli. Uni pedagogikaning hozirgacha mavjud bo’lgan hamda takomillashtib kelayotgan barcha asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha amaliy vazifalarni yanada yuqoriroq darajada amalga oshirish yo‘lidagi yangi bosqich deb hisoblash mumkin.

Mohiyatan o’qituvchi va ta’lim oluvchi o’rtasidagi hamkorlikni dasturlashdan iborat bo’lgan pedagogik texnologiya shunday ijtimoiy fenomenki, unda zamonaviy

shart-sharoitlarda ta’limiy maqsadlarga erishishning aniq yo‘l-yo‘riqlari ko‘rsatilgan va ushbu yo‘l-yo‘riqlar quyidagi maqsadlarni amalga oshirishni ta’minlaydi:

- pedagogik texnologiyalarning asosiy tamoyillari;
- ta’limni demokratlashtirish;
- umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi;
- ijodkorlikni rivojlantirish;
- shaxsga yo‘naltirilganlik;
- hamkorlik;
- faollashtirish;
- dasturlash;
- aniq maqsadlar qo‘yish;
- jadallashtirish;
- tanlash imkoniyatining mavjudligi.¹

Shuningdek, pedagogik texnologiyalarni qo‘llashdan erishilgan eng muhim yutuqlar – ta’lim-tarbiya jarayonini optimallashtirish, shaxsnинг individual qobiliyatlarini rivojlantirish, samarali rejalashtirish, ta’lim jarayoni subyektlari o‘rtasida funksiyalarni ratsional taqsimlash, nazorat, baholash va yakuniy tahlilning puxta mexanizmini ishlab chiqishdan iboratdir.

Xususan, bugungi kunda ta’lim texnologiyalari doirasida qo‘llanilayotgan interfaol usul va uslublarning ham diapazoni keng. Misol uchun, keys-stadi, kichik guruhlarda ishlash, rolli o‘yinlar, debat, muammoli topshiriqlar, klaster, sinkveyn, refleksiya, Venn diagrammasi, t-sxema, aqliy hujum, kazuslar tahibili, Blum taksonomiysi kabi ta’limning konseptual maqsadlariga mos keladigan bunday usul va uslublar hamda amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan ushbu mashg‘ulotlar yoshlarning muhim hayotiy yutuq va muammolariga o‘z munosabatlarini bildirishlariga intilishini qondirib, ularni fikrlashga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga imkoniyat yaratadi.

Bundan ko‘rishimiz mumkinki, ta’lim-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning to‘g‘ri joriy etilishi o‘quvchilarning bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi. Bu esa talabalardan ko‘proq mustaqillikni, ijodni va irodaviy sifatlarni talab etadi. Har qanday pedagogik texnologiyaning ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llanilishi shaxsiy xarakterdan kelib chiqqan holda, o‘quvchini kim o‘qitayotgani va o‘qituvchi kimni o‘qitayotganiga bog‘liq.²

Umuman olganda, ta’limning samaradorligini oshirish va bilimlarni to‘la egallashlariga erishish, shaxsnинг ta’lim diqqat markazida bo‘lishini va yoshlarning mustaqil bilim olishlarini ta’minlash uchun ta’lim muassasalariga yaxshi tayyorgarlik ko‘rgan va o‘z sohasidagi bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol usullarni biladigan, ulardan o‘quv va tarbiyaviy mashg‘ulotlarni tashkil etishda foydalana oladigan o‘qituvchilar kerak. Buning uchun barcha fan o‘qituvchilarini innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol usullar bilan qurollantirish hamda olgan bilimlarini ta’lim-tarbiyaviy mashg‘ulotlarda qo‘llash malakalarini oshirib borish lozim. Har bir yo‘l va vosita o‘qituvchi-texnolog tomonidan, u intilayotgan, yakuniy natijaga erishishga qo‘sghan hissasi bilan baholanishi va qoidaning maqbulligini talqin qila turib, e’tiborni nafaqat unga, uni qo‘llashni nazarda tutuvchi vaziyat yoki

¹ Mohira Xoliqova. “Ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishning muhim omillari”// <http://oilamarkazi.uz>

² K.R. Atabayeva. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta’lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati – T.: Молодой учёный,, 2017, <https://moluch.ru/archive>

sharoitlarga qaratish zarur. Gap shundaki, qoidalar odatda formula emas, boshqaruv xususiyatiga ega bo'ladi, madomiki ularni qo'llash mumkin bo'lgan, ta'lim jarayoni sharoitida ayrim noaniqliklar bor. Bundan tashqari, avvalda shu narsani o'quv vaziyatida qo'llab, muvaffaqiyatga erishgan o'qituvchi-amaliyotchi yoki hammaga ma'lum bo'lgan ta'lim berish texnologiyasining muallifida, shuni qoidasiz umumlashtirishdagi xatoliklar tarqalgan. Mohiyat shundaki, barcha turli-tumanlikdan mavjud sharoitda va o'quv rejasida berilgan vaqtida ko'zlanayotgan natijaga erishishni kafolatli ta'minlaydigan, so'ngra esa undan shu sharoit uchun mos keladigan, ta'lim berish texnologiyasining – yagona majmuini loyihalashtirish mumkin bo'ladigan, axborot, muloqot va boshqaruvning shunday yo'l va vositalarini baholashi, farqlashi va tanlashni uddalashi muhim.

Shuning uchun ham bugungi kunda barcha ta'lim muassasalarining ta'lim-tarbiyiy jarayonida o'qituvchining kasbiy mahorati, hayotiy tajribasi, zamonaviy o'qitish uslublari – interfaol uslublar, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Yana shuni aytib o'tish joizki, bugun pedagogik texnologiyalar mavzusi bo'yicha mamlakatimizda nazariy va amaliy konferensiyalarni uyushtirish, vaqtli matbuotlarda maqolalarning tez-tez ko'zga tashlanib turishi ijtimoiy voqelikka aylanib borayotganligi, albatta, quvonchlidir. Mazkur sa'y-harakatlarning tub zamirida, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, ma'nан va jismonan barkamol avlodni tarbiyalashdek ezgu maqsad mujassam.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Xoliqova. *Ta'lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishning muhim omillari* //<http://oilamarkazi.uz>
2. K.R. Atabayeva. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati* – T.: Молодой ученый, 2017, <https://moluch.ru/archive>
3. L.V. Golish, D.M. Fayzullaeva. *Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejulashtirish* – T., 2011
4. J.G'. Yo'ldoshev, S. Hasonov. *Pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma* – T.: Iqtisod-Moliya, 2011.
5. R.J. Ishmuxamedov. *Innavatsion ta'lim texnologiyalari* – T., 2008.
6. В.П. Бесpalлько. Слагаемые педагогической технологии – М.: Педагогика, 1989.

Shaxnoza IBRAGIMOVA,
Qo‘qon Davlat pedagogika
instituti o‘qituvchisi

O‘QUVCHILARNING MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYASIDA OILANING, MILLIY QADRIYATLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada muallif asrlar silsilasidan uzilmay kelayotgan muqaddas rishta – oilaning farzand tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyatini milliy qadriyatlarga tayangan holda ochib bergan. Shu bilan birga, oila psixologiyasining muhim jihatlarini aytib o’tgan.

Kalit so‘zlar. Ma’naviy-axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlar, oila psixologiyasi, texnologiya, ma’naviyat, qonuniyat, mexanizm.

Автор статьи описывает роль семьи в воспитании детей через многовековую традицию священной религии, основанную на национальных ценностях. Он также охватывает важные аспекты семейной психологии.

Ключевые слова. Духовно-нравственное воспитание, национальные ценности, психология семьи, технология, духовность, закон, механизм.

The author of the article describes the role of the family in the upbringing of children through the centuries-old tradition of sacred religion based on national values. It also covers the important aspects of family psychology.

Key words. Spiritual and moral education, national values, psychology of family, technology, spirituality, law, mechanism.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, yangi hayot, yangi jamiyat qurishga kirishildi. O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin-demokratik davlat va fuqarolik jamiyatining mustahkam poydevori barpo etildi. Siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy sohalarda ulkan o‘zgarishlar amalga oshirildi. Davlatimiz dunyodagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan mustahkam o‘rin egallay boshladi.

XXI asrning dastlabki yilidanoq ozod va obod Vatan, erkin va faravon hayot barpo etish O‘zbekiston xalqining milliy taraqqiyot yo‘lidagi bosh g‘oyasiga aylandi. Asosiy maqsad yurt tinchligi, Vatan ravnaqi va xalq farovonligini ta’minlashga xizmat qilish, jamiyat a‘zolarini, aholining barcha qatlamlarini O‘zbekistonning buyuk kela-jagini yaratishga safarbar etish, millati, tili va dinidan qat‘i nazar, mamlakatimizning har bir fuqarosi qalbida mustaqillik g‘oyalariiga sadoqat va o‘zaro hurmat tuyg‘usini qaror toptirish bo‘lib qoldi. Albatta, milliy istiqlol mafkurasining bosh g‘oyasi va uning maqsadlarini o‘quvchi-yoshlar ongiga singdirishda ta’lim-tarbiya bilan bir qatorda oilaning ahamiyati beqiyosdir. Chunki oila mafkuraviy tarbiyaning eng muhim ijtimoiy omillaridan biri hisoblanadi. Oila – jamiyat negizi, ko‘p asrlik mustahkam ma’naviy manbalarga ega.

Zero, insonning taqdiri ham, kelajakdagи yutuqlari, kasb tanlashi, axloqli, odobli bo'lishi ham oilaga bog'liq. Chunonchi, farzandlar ongu shuuriga odob, axloq, jamiki ezgu fazilatlar oila davrasida singadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida turish huquqiga ega deb ta'kidlanishi bilan birga, ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga, voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majbur ekanliklari qayd etilgan.

Darhaqiqat, oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash kelajagimiz garovidir. Shuning uchun ham bolalarda yoshligidanoq milliy urf-odatlar, udumlar, an'analar va axloqiy madaniyati haqidagi tushunchalarni shakllantirish zarur. Bolaning pok va sof sadoqat, ma'naviy jihatdan yuksak bo'lib o'sishi, oilaning tinch-totuvligiga bog'liq. Chunki unda tarbiyalanayotgan yosh avlod ham ma'naviy jihatdan yetuk, sog'lom, mustaqil fikrli komil inson bo'lib voyaga yetadi. Albatta, bolaning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi oila totuvligi, uning davomiyligi, oila a'zolarining ruhiyatiga o'zligini qanchalik darajada anglaganligida, o'z mustaqil fikriga, dunyoqarashiga, chinakam insoniy faziatlarga ega bo'lgandagina to'laligicha ta'minlanadi.

Oilada mehr-muhabbatning ustuvorligi bolada ma'naviy-axloqiy tarbiyaning asosi ni tashkil etadi. Biroq oila, o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, har bir farzand uchun o'ziga xos xarakterli xususiyatlarga ega. Bunda o'zaro hurmat va qat'iy tartib, oila a'zolarining o'z burchlari, bir-biriga nisbatan ezgulik, mehr-oqibat, yaxshi va munosib tarzda yashash, oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarining omonesonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilish bolani ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda muhim o'rinnutadi.

Oila – tarbiya maskani. Tarbiya uning eng muhim vazifalaridan sanaladi. Shu mas-kanda dunyoga kelgan farzand ota-onadan nafaqat irsiy xususiyatlarini, balki ulardagi xatti-harakat, axloq-odob, muomala qoidalarini ham o'zlashtirib boradi. Ota-ona o'rtasidagi o'zaro hurmat, mehr-oqibat, halollik, poklik, mehnatsevarlik, insonparvarlik kabi oliy maqom qadriyatlar ona suti, oila a'zolarining mehri va namunasi bilan bola xulqi, ongiga singiydi. Ularning aqliy, axloqiy, estetik, iqtisodiy, ekologik, jismoniy, ma'naviy, gigiyenik, jinsiy tarbiyasida oila asosiy omil va vosita hisoblanadi. Bu o'rinda misoli ota-ona – san'atkor, bola – san'at asari, tarbiya jarayoni esa san'atning o'zidir.

O'zbek oilalariga xos yana boshqa xarakterli xususiyatlar ham mavjud. Ular uzoq yillar davomida shakllanib, qadriyat darajasiga ko'tarilgan va bugungi kunda ham o'z qimmatini saqlab qolmoqda. Ya'ni, bolajonlilik, serfarzandlik, mehnat taqsimotining qat'iyligi, oila byudjetining ota-ona tomonidan boshqarilishi, kichiklarning kattalarga izzat-ikromi, oila g'ururi, sha'nini himoya qilish uning har bir a'zosi uchun burchga aylanib qolganligi, tug'ilib o'sgan joyga alohida mehr-muhabbat tuyg'usini rivojlantiradi.

Tarbiya murakkab va uzoq davom etadigan o'ziga xos jarayon bo'lib, u farzand tug'ilmasdan ancha oldin boshlanadi. Ya'ni, bo'lajak ota-onaning salomatligi, kayfiyati, nasl-nasabi, dunyoqarashi, ichki va tashqi dunyosi, axloq-odobi, moddiy va ma'naviy darajasining mosligi, turmush qurishga ma'naviy va jismoniy tayyorligi farzand tarbiyasida muhim ahamiyatga egadir.

Oilada amalga oshiriladigan tarbiyaning mazmuni farzandlarda o'z ota-onasidan, oilasi, ajdodlari, tug'ilib o'sgan o'lkasi, Vatani, millati, xalqi, tili, dini, an'analaridan g'uurlanish hissini uyg'otishdan iborat. Xullas, insonning dastlab oila sharoitida shakllanib yetiladigan barkamol ma'naviyati yuksak ma'naviyatlari jamiyat barpo etishda muhim

rol o‘ynaydi. Ma’lumki, bola o‘z tarbiyasiga ko‘ra g‘oyat ta’sirlanuvchan bo‘ladi. Bola ilk yoshligidanoq kattalarning harakatlariga taqlid qiladi, ularning so‘zlarini takrorlaydi. Kishi ulg‘aygach, bolaligida ko‘rgan hamma narsani takrorlamaydi, ammo ana shu narsalarning barchasi uning qalbida, ongida qandaydir iz qoldirgan holda saqlanib qoladi. Shuning uchun ham oilada farzandlarga beriladigan nasihat va o‘gitlar, ma’rifiy g‘oya-lar shaxs tarbiyasi kabi masalalar muhim ahamiyatga ega.

Ma’lumki, bilimli, ma’rifatli bo‘lish kishining kibr-havodan uzoqroq turishini ta’milaydi, o‘gitlarda insonning kibru-havodan uzoq bo‘lishi atrofdagi kishilar bilan ijobjiy munosabatni o‘rnata olishi uchun zamin hozirlaydi. Ilm sari intilish qutlug‘, ezgu ish sanaladi. Demak, har bir kishi ilm o‘rganish sari intilishi, o‘zlashtirilgan bilimlarga amal qilishi, kibr-havodan voz kechishi zarur. Ilm o‘rganish yo‘lida aziyat chekkan, ma-shaqqa tortgan kishigina uni to‘laqonli o‘zlashtira olishi, kasb-hunar sirlarini mukammal egallashi mumkin. Inson zehnining o‘tkirligi, har qanday muammoni hal eta olish layoqatini xuddi yuqorida parvoz etayotgan qushning yerdagi o‘ljani ko‘rib, unga ega bo‘lish ilinjida pastga sho‘ng‘ishiga o‘xshaydi. Oqil odam zehnining tezligi qush parvo-ziga qiyoslanadi.

Oilada farzndlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash xususiyatlardan yana biri xush-xulqlikdir. Bilim va hunar egasi bo‘lish, ezgulik, yaxshilik yo‘lida hamda umum manfaati uchun mehnat qilish xushxulq insonga xos fazilat hisoblanadi.

Yoshlarni inson shaxsi va uning qadr-qimmatini ulug‘lashga o‘rgatish, mehmon-do‘slik, do‘slik, o‘zaro hamkorlik, mehnatga muhabbat, ilm olish va kasb-hunar egalashga nisbatan ishtiyoq va ehtiyoj, vatanparvarlik va qon-qardoshlik tuyg‘usiga ega bo‘lish, tejamkorlikning ahamiyati va isrofgarchilikning oldini olish, adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlikning oqibatlari, axloq-odob qoidalari, sihat-salomatlikni saqlashga oid o‘gitlar haqida ma’lumotlar berish insonni yoshlikda aniq bir maqsadga intilishga tinimsiz harakat qilish, voyaga yetganida uning rohatini, mehnati natijasini ko‘rish tushunchalarini shakkantiradi.

Ko‘rinib turibdiki, oilaning ta’lim-tarbiya borasidagi donishmandligi farzand kamolotining asosini tashkil etadi.

Oila psixologiyasining umumiyligi asoslari va fanining predmeti – oilaning ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlarini tashkil etishi, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlani-shi shaxsning madaniy takomillashuviga, shaxlarni bir-biriga qo‘yadigan talablari oshishiga va shaxslararo munosabatning noziklashuviga olib keladi. Buning debochasi sifatida muhabbat, oila va oilaviy munosabatlar yuzaga keladi bu esa, o‘z navbatida, oila psixologiyasining ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilishi talab etiladi. Oila psixologiyasi fanining vazifasi – oila psixologiyasiga doir eng muhim bilimlarni berish va ular asosida tegishli malaka ko‘nikmalarini shakkantirib, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdir. Oilaning shaxsni shakkantishidagi roli haqida yoshlarga tasavvur berish, oilaviy hayotda kuzatiladigan o‘zgarishlar haqidagi ilmiy bilimlar bilan tanishtirish, yoshlarga oilaviy hayotda bo‘ladigan muammolar, qonuniyatlar haqida ilmiy tasavvur bilan tarbiyalash, ularni bu jarayonlarga tayyorlash, yoshlarni oilaviy hayotda yuzaga keladigan, muammolarga konstruktiv tus berishga, destruktiv yo‘nalishlardan saqlanishga o‘rgatish, yoshlarni muammoli vaziyatlardan psixologik jihatdan oqilona chiqish malakalarini o‘rgatish, o‘zlarining turmush o‘rtoqlarini to‘g‘ri tanlash malakalarini shakkantirish, oilaning mustahkamligini ta’minlovchi bilim va malakalarini shakkantirish, yoshlarni oilaviy muloqatga tayyorlash, oilani rejalashtirishga o‘rgatish kabi vazifalar o‘quvchilarga berilishi ko‘zda tutilgan.

Oila psixologiyasi fanining maqsad va vazifalari

Fanning maqsadi: oila psixologiyasi fani predmeti bo'yicha o'quvchi-yoshlarni oilaviy hayot va undagi murakkab o'zaro munosabatlarning qonuniyatları, mexanizmlarini tanishtirish.

Fanning vazifalari: sharq allomalarining oilaga bergan baholari, uning tarkib topishi, shakllanishi, mustahkamlanishi, eng yuksak darajaga yetishining shart-sharoitlari va qonuniyatlarini o'rgatish.

O'quvchilarda ilmiylik, tadqiqotchilik, ijodkorlik, kompyuter savodxonligi, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini hosil qildirish.

Ta'lim sifatini oshirish uchun texnik vositalar: audio-video, kino materiallari, kompyuterlar, videoproektor, slaydlar, badiiy asarlardan parchalar; zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, xususan, interfaol metodlardan o'rinnli foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Oila psixologiyasi fanining o'qitish texnologiyasining konseptual asoslari

Bilim olish jarayoni bilan bog'liq ta'lim sifatini belgilovchi holatlar: darsni yuqori ilmiy-pedagogik darajada tashkil etilishi, muammoli mashg'ulotlar o'tkazish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va multimedia qo'llanmalardan foydalanish, tinglovchilarni mustaqil fikrashga undaydigan, o'ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishslash, ijodkorlikka yo'naltirish, erkin muloqotga kirishishga, ilmiy izlanishga jalb qilish va boshqa tadbirlar ta'lim ustuvorligini ta'minlaydi.

Oila psixologiyasi fanining asosiy maqsadi bo'lajak mutaxassislarga pedagogik faoliyatning psixologik asosi haqida to'la bilim berish, ularda shaxs shakllanishi jarayonida psixologik bilim malakalarini shakllantirishdan iborat. Ushbu fanni o'qitishning vazifalari:

- oila psixologiyasini o'rganish tarixiga oid ma'lumotlar berish;
- oilaviy hayot, yosh xususiyatlari, ularning psixologik jihatlari haqida to'la ma'lumot berish;
- talabada oila psixologiyasi fani haqida bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Mazkur kursni o'rganish natijasida o'quvchi oila psixologiyasi tarixi, Sharq va G'arb olimlari, adiblari, jamoat arboblarining bu boradagi qarashlarini bilishi zarur.

O'smirlilik davrining o'ziga xos xususiyatlari:

- pedagogik boshqaruvga qo'yiladigan talablar;
- ta'lim va tarbiya masalalarining psixologik asoslari;
- ta'limda psixologik xizmatning mazmun va mohiyati.

O'quvchilarga bu fanga oid nazariy ma'lumotlar berilsa, mashg'ulotlar davomida pedagogik munosabat ko'nikmalarini hosil qilishga e'tibor qaratiladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. O'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limi loyihalashtirilayotganda, albatta, ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondoshishga e'tibor qaratishni amalga oshiradi. Har bir o'quvchining shaxs sifatida kasbiy takomillashuvini ta'minlaydi. Ta'limming markaziga bilim oluvchi qo'yiladi. Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimining barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha bo'g'inalarini Oila psixologiyasi fanning o'qitish texnologiyasining konseptual asoslari o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi bilim olish va kasb egallashning mukammal bo'lishiga hissa qo'shadi.

Oila psixologiyasi fanining vazifasi – oila psixologiyasiga doir eng muhim bilimlarni berish va ular asosida tegishli malakalar, ko'nikmalarni shakllantirib, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashdir. Oilanining shaxsni shakllanishidagi roli haqida yoshlarga tasavvur berish, oilaviy hayotda kuzatiladigan o'zgarishlar haqidagi ilmiy bilimlar bilan tanishtirish, oilaviy hayotda bo'ladigan muammolar, qonuniyatlar haqida ilmiy tasavvur bilan tarbiyalash, ularni bu jarayonlarga tayyorlash, oilaviy hayotda yuzaga keladigan, muammolarga konstruktiv tus berishga, destruktiv yo'nalishlardan saqlanishga o'rgatish, muammoli vaziyatlardan psixologik jihatdan oqilona chiqish malakalarini o'rgatish, oilaning mustahkamligini ta'minlovchi bilim va malakalarini shakllantirish, oilaviy muloqatga tayyorlash, oilani rejalashtirishga o'rgatish kabi vazifalar o'quvchilarga berilishi ko'zda tutilgan. Insonning tirik mavjudot sifatida harakatda bo'lish turli ehtiyojlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Ulardan ba'zi birlari mustaqil amalga oshirilsa, ba'zilarni esa faqatgina kim bilandir birgalikda amalga oshirish mumkin.

Oila psixologiyasi bo'yicha chet el psixologlari tomonidan juda katta izlanishlar qilingan. Sharq mutafakkirlarining asarlarida ham ko'plab ibratli, kuzatish va tajribalar asosida chiqarilgan xulosa va tavsiyalar mavjud. Shunga qaramasdan ushbu fan yetarli darajada tan olinmagan va metodik tomonidan ta'minlanganligi ham kam darajada bo'lgan. Hatto fanning ushbu tarmog'iga kelajagi yo'q va mustaqil fan emas degan napisandlik bilan qarashlar ham bo'lgan. Buni quyidagicha izohlash mumkin: oilani o'rganish bo'yicha eksperimental metodikalarni qo'llanalishi qiyin kechishi, shaxsiy tajribalar ishonarli emasligi, so'rovnama metodlarini ishonchliligi kabi va hokazo. Psixologik bilimlar fundamental fanga asoslangan holda, ya'ni shaxs, faoliyat, guruuhlar, psixik rivojlanish qonuniyatlariga tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Inomova M. Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi. – T., 1999 y.
2. Babajanova F., Eshonqulova Z. "Oila psixologiyasi" fanidan o'quv-uslubiy majmua. Guliston, 2015 y. 146 b.

Tahririyat: Oilaning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, uning yo'nalishlari va ustuvorliklari mutaxassislar va jamoatchilikning doimiy diqqat-e'tiborini talab qiladigan dolzarb muammolardir. Muallif bu borada oilada, ta'lim-tarbiya maskanlarida ijobiy muhit, qat'iy tartib, ayniqsa, ta'lim-tarbiya jarayoni har jihatdan mukammal bo'lsa, unda kamol topayotgan avlodlar kelajagi ularning ota-onalari kutganidan ham nurafshon bo'lishini ta'kidlab o'tgan. Shuningdek, ta'kidlangan har bir jarayonga alohida e'tibor qaratilsa, ko'zlangan maqsadga, albatta, erishish samaradorligi ortadi.

Shohida AXMEDOVA,

Chirchiq Davlat pedagogika instituti huzuridagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy Markazining katta o'qituvchisi

PEDAGOGIK KONFLIKTOLOGIYANING DIDAKTIK VA TARBIYAVIY AHAMIYATI

Annotation

Maqolada pedagogik konfliktologiyaning didaktik va tarbiyaviy ahamiyati, pedagogik jamoada nizolarning kelib chiqish sabablari, ularni bartaraf etish yo'llari xususida fikr yuritilgan bo'lib, unda zamonaviy sharoitda o'qituvchi va o'quvchilar, ota-onalar triadasida ushbu muammolarning yechimini topishga doir tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Pedagogik konfliktologiya, nizo, didaktik va tarbiyaviy tavsiyalar, o'qituvchi, o'quvchi, ota-onalar, pedagogik jamoa, ixtiqlafni bartaraf etish.

В статье дается обзор дидактической и образовательной значимости педагогической конфликтологии, причины возникновения конфликтов в педагогическом коллективе и пути их преодоления, а также даны рекомендации, способствующие решению этих проблем в триаде – ученик-учитель-родители.

Ключевые слова. Педагогическая конфликтология, конфликт, дидактические и воспитательные рекомендации, учитель, ученик, родители, педагогический коллектив, разрешение конфликтов.

The article provides an overview of the didactic and educational significance of pedagogical conflictology, the causes of conflicts in the pedagogical team and ways to overcome them, and also gives recommendations to help solve these problems in the triad – teacher-pupils, parents.

Key words. Pedagogical conflictology, conflict, didactic and educational recommendations, teacher, pupil, parents, pedagogical staff, conflict resolution.

Ta'lim-tarbiya jarayonida barkamol insonni shakllantirish mahsulasi orqali mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, kuchli irodali, ishchan, g'oyaviy e'tiqodli, ma'nnaviyati yuksak, pok vijdonli shaxsni kamol toptirish dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, "Umumiyl o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'liming davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 2017-yil 6-apreldagi 187-sonli qarori asosida umumiyl o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limming 16 ta umumta'lif fanlari bo'yicha kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan DTS va o'quv dasturlari ishlab chiqilgan¹.

Shu asosda bugungi kunda respublikada ta'limming uzluksizligi, uzviyligi, o'quvchi shaxsi va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqib, ularning yosh xususiyatlariga mos

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiyl o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'liming davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori.

ravishda tayanch va fanga oid kompetensiyalar shakllantiriladi. Biroq hanuzgacha pedagogik jamoada ixtiloflarni va nizolarning oldini olish hamda ta'lif jarayonining subyektlari bo'lmish o'qituvchi va o'quvchilarning pedagogik nazokat (takt)larini o'rganish bo'yicha muayyan tizim ishlab chiqilmaganligi ko'zga tashlanmoqda. Ayni paytda umumiy o'rta ta'lif tizimida yuksak malakali, kasbiy va hayotiy muammolarni mustaqil hal qila oladigan kadrlarning pedagogik faoliyatida didaktik va tarbiyaviy jarayonlarda sodir bo'lgan kemtiklarni korreksiyalash mexanizmlarini takomillashtirish taqozo etilmoqda. Shu bois, pedagogik konfliktologiyaning tashkiliy va texnologik asoslarini loyihalash, kelajakda rivojlanish tendensiyalarini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan bir qatorda, umumiy o'rta ta'lif tizimida pedagogik jamoaning istiqboliy rivojlanishini ta'minlaydigan ixtiloф va nizolarning oldini olishga qaratilgan tadqiqotlarni amalga oshirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Didaktik va tarbiyaviy jarayonlarda pedagogik konfliktologiya – pedagogik omillarning samaradorligini oshirish maqsadida shaxsga axloqiy, intellektual, estetik, jismoni, sotsiologik, ekologik va ijtimoiy-psixologik ta'sir ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Ta'lif oluvchilarning shaxsiy-xarakterologik sifatlarini aniqlash metodikasini egallah, uni pedagogik amaliyatga tatbiq etish, kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning muhim unsurlaridan biridir. Ta'lif muassasalari o'qituvchilari ko'pincha o'quvchiyoshlarning aqliy qobiliyatlarini o'rganishga e'tibor qaratadilar, ammo ta'lif jarayonida o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajalarini (keng ma'noda) tadqiq etish, pedagogik konfliktologiya metodlaridan foydalanish mexanizmlarini uzlusiz ta'lif tizimida yagona uzviylik va yaxlitlik nuqtai nazaridan talqin qilishga, uning yechimlarini topishga urinishmaydi. Zero, pedagogik konfliktologiya vositasida ta'lif sifati va samaradorligini oshirish, o'qituvchining kompetensiyaviy yondashuvlar asosida ta'lif jarayonini tashkil etish, tahsil oluvchilarning bilim egallashlarini faollashtirish, ularni intellektual rivojlantirish, innovatsion ta'lif texnologiyalarini o'qitish jarayoniga tatbiq qilish kabi muhim vazifalar amalga oshiriladi.

Bu sohadagi ilmiy izlanishlar jahoning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta'lif muassasalarida, jumladan, Italiyaning Bolonya universiteti huzuridagi Layf Kouching instituti, Germanianing Gumbold universiteti huzuridagi Ta'lif instituti, Bavariya akkreditatsiyalash, sertifikatlash va sifatni kafolatlash instituti, Fransyaning Sorbonna universiteti huzuridagi Ta'lif sifatini kvalimetrik tahlil qilish instituti, AQShning Yel, Princeton universitetlari, Yaponianing Tokio pedagogika universiteti, Rossiyaning Moskva davlat universitetining boshqaruв kadrlarini tayyorlash o'quv-ilmiy markazi, A.S. Pushkin nomidagi Sankt-Peterburgdagi pedagogika instituti, Rostov-Dondagi Janubiy Federal universitetlarida (Rossiya) olib borilmoqda.

Ta'lif muassasalari o'quv jarayonini innovatsion tashkil etishda pedagogik konfliktologiya metodlaridan foydalanish strategiyalarini takomillashtirish yo'naliishida kadrlar tayyorlash, ta'lif tizimini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy va pedagogik shart-sharoitlarini o'rganishga mamlakatimiz olimlari R.H. Djuraev, R.G'. Safarova, Sh.A. Abdullaeva, Yu.M. Asadov, H. Saidov, S. Turg'unov, Q. Shodmonov, shuningdek, MDH olimlari L.I. Denyakina, A.P. Pidkasistiy, I.A. Podlasiy, Z. Kretsanlarning ilmiy ishlarida alohida e'tibor qaratilgan hamda umumiy o'rta ta'lif muassasalarida boshqaruв faoliyatini takomillashtirish, rahbar va pedagog kadrlar malakasini oshirishga innovatsion yondashuv texnologiyalarini joriy etish muammolari tadqiq etilgan.

Pedagogik jarayonda umumiy o'rta ta'lif amaliyoti holatidan kelib chiqib, ixtiloф va nizolarni bartaraf etishga qaratilgan pedagogik konfliktologiya metodlarini tasniflash

(klassifikatsiyalash), ularni guruhlash; umumiy o'rtalim muassasalari pedagogik jamoasida ixtilof va nizolarni bartaraf etish metodikalarini ishlab chiqish, amaliyotga joriy qilish; umumiy o'rtalim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan davlat talablari pedagogik konfliktologiya asosida takomillashtirish; umumiy o'rtalimning pedagogik jamoasida ixtilof va nizolarni bartaraf etish texnologiyalaridan foydalanish (ham ta'limiylar ham tarbiyaviy tavsifdagi) bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunning muhim xususiyatlaridan hisoblanadi.

Konfliktologiya – (*"conflictology"* nizo; *"logos"* ta'lilot degan ma'noni bildiradi) o'rganilayotgan jarayonda sodir bo'layotgan nizo, ziddiyat, ixtiloflarning kelib chiqish sabablari va ularning oldini olish haqidagi pedagogikada yangi fan tarmog'i. Fan sifatida konfliktologiya nemis va amerika sotsiologi Lyuis Kozerning XX asr boshida shu nomli kitobining paydo bo'lishi bilan taraqqiy etdi.

Pedagogik nizo – bu ruhiy tizilmalarda stixiyali sodir bo'ladigan qarama-qarshi fikrlar to'qashuvni, qarashlar, g'oyalarning bir-biriga nomutanosibligi natijasida paydo bo'ladigan, pedagogik jarayon ishtirokchilarida salbiy hissiy kechinmalarni keltirib chiqaruvchi ruhiy holat shakli.

Pedagogik nizolar, o'z mohiyatiga ko'ra, bir necha turlarga bo'linadi. Ularni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

- 1) *shaxslararo*;
- 2) *guruhlararo*;
- 3) *shaxs va guruh o'rtasidagi*;
- 4) *uzoq muddatli*;
- 5) *yaqin muddatli*;
- 6) *xufyona*;
- 7) *oshkora va h.k..*

Nizolarni bartaraf etish bo'yicha konstruktiv va destruktiv konfliktlar kabi guruhlarga ajratish mumkin.

Pedagogik konfliktologiya – bu pedagogik vaziyatlarda jamoada paydo bo'lgan ixtilof va nizolarni o'rganish, ularni bartaraf etish va oldini olishga yo'naltirilgan faoliyat hisoblanadi.²

Demak, muomala odobiga riosa qilish pedagoglar jamoasining maqsadiga, o'qituvchilarning axloqiy saviyasiga bog'liq. Bu jarayonda o'qituvchilar orasida o'zaro fikr almashish, o'rtoqlarcha munozaralar qilish natijasida har bir o'qituvchining bilim darajasi ortadi, o'zaro aloqalari mustahkamlanadi.

Fikrimizcha, pedagogik konfliktologiya – pedagog shaxsining va u bilan pedagogik faoliyatga kirishuvchi ta'lim subyektlarining didaktik va tarbiyaviy tizimda sodir bo'lgan ixtilof va nizolarning oldini olish, ma'naviy muhitning samarali natijalarini kafolatlash va tavsiyalar berish jarayoni.

Bunday hamkorlik ko'pincha bir xil fanlardan dars beradigan muallimlar o'rtasida mavjud bo'ladi. Pedagoglar jamoasida o'zaro tajriba almashish bir-birlarining darslari ga kirish, tarbiyaviy tadbirlarini kuzatish shaklida amalga oshiriladi. Afsuski, ayrim hollarda maktab ma'muriyati o'zaro darslarga kirish natijalarini yozilgan daftardagi kamchiliklarni ro'kach qilib, pedagogik kengashlar va yig'ilishlarda o'qituvchilarni tanqid qiladilar. Bu bilan muomala odobi mezonlariga, axloqiy munosabatlarga ziyon yetkazadilar. Vaholanki, muallimning faoliyatiga kuzatilgan bitta darsning natijasiga qarab baho berib bo'lmaydi. Bunday kuzatish daftarlariga muallim darsda erishgan

² Sh.A. Abdullayeva. Pedagogik diagnostika. – T.:Fan va axborot texnologiyalari, 2015, 282-bet.

yutuqlarni, yangi usullarni yozib, tahlil etib, boshqalarga namuna sifatida ko'rsatish muomala odobi talablariga mos bo'lib, jamoada axloqiy vaziyatni yaxshilashga xizmat qiladi.

Ma'lumki, o'qitish jarayonida muallim o'quvchilar bilan yakka holda muloqotda bo'ladi. Maktabda ta'lif tarbiya ishlarining samarasi ayrim o'qituvchigagina emas, avvalo, maktabda inoq, ahil pedagoglar jamoasi yaratilganligi, ularning yuksak axloqiy ma'nnaviy darajasiga bog'liqdir.

Sog'lom va ahil pedagoglar jamoasi yosh o'qituvchilarni axloqiy tarbiyalash, ularning pedagogik mahoratini oshirish maskanidir. Pedagoglar jamoasi o'zining har bir a'zosiga hurmat bilan qarashi, uning yutuqlari va kamchiliklaridan ogoh bo'lishi, ularni tuzatishga ko'maklashishi zarur. Pedagoglar jamoasining muallimiga qo'yayotgan talablari, muomalasiadolatli bo'lmog'i kerak. Pedagogik jamoanining a'zolari mayda to'dalarga bo'linib guruhbozlik yo'lliga kirib ketsa, jamoada muomala odobi qoidalari, ma'nnaviy-axloqiy vaziyat buziladi, bo'lar-bo'lmasga o'qituvchilar orasida nizolar chiqaveradi. Ma'lumki, tarbiyaviy jarayon konfliktlarsiz sodir bo'lmaydi. Demak, pedagoglar jamoasining ijodiy faoliyatida fikrlar to'qnashuvi bo'lishi ham mumkin. Ijodiy munozaralar da, pedagogik jarayonda vujudga keladigan tortishuvlarning ba'zilari o'qituvchilar o'tasidagi yaxshi muomala munosabatlarni buzmasdan turib hal etiladi. Bunday holda jamoatchilikning fikri odob normalariga binoan umumi manfaatni himoya qilayotgan, jamoanining ishiga ijodiy ruh, yangilik kiritayotgan o'qituvchi tomonida bo'ladi.

Bunday muhit ishni yaxshilashga qaratilgan prinsipial tanqid va o'z-o'zini rad etmaydi. O'qituvchining xato kamchiliklarini to'g'ri ko'rsata bilish, kasbdoshining mulo-hazalarini hamdardlik sifatida qabul qilish lozim. Kishi o'z sha'niga aytilgan tanqidni to'g'ri tushunishi – o'qituvchining axloqiy madaniyatidan, pedagoglik burchini yuksak darajada anglashidan dalolat beradi.

Mamlakatimizda ko'plab maktab jamoalarida ishchanlik, xayrixohlik muhiti yaratilgan bo'lib, bu o'zaro yordam va talabchanlikka, har bir muallimning yaxshi ishlarini qadrlashga, qo'llab-quvvatlashga yordam bermoqda. O'qituvchi mehnatini ilmiy asosda tashkil etish ham pedagoglar jamoasida o'zaro muomala munosabatlarni yaxshilaydi. Maktabdagi axloqiy-ruhiy vaziyatni jamoa – a'zolarining kayfiyatidan bilib olish mumkin.

Bugungi kunda, ming afsuski, ayrim maktab o'qituvchilari o'quvchining kundalik daftaridan axloqiy tarbiyaning, bolaga ta'sir o'tkazishning muhim vositasi sifatida foydalanishni unutishgan va u dars jadvali va uy vazifalari yoziladigan oddiy bir daf-targa aylanib qolgan. Vaholanki, kundalik daftari o'quvchi, ota-onasi, o'qituvchi triadsida tarbiyaviy vositani o'tovchi hujjatdir. Shu bilan birga, kundalik daftarga bolaning xulqi va u o'qishda erishgan yutuqlari, maslahat va takliflarini yozadigan sinf rahbarlari ham bor. Bolaning kundalik daftarida uchraydigan: "Darslarda faolroq qatnashadigan bo'lding, o'qituvchilar sendan mammun!", "Adabiyot va matematikadan dars qoldirgan kunlaringda o'tilgan mavzularni o'zlashtirib ol, boshqa fanlardan biliming yaxshi!", "Jamoatchilik ishlariga, mehnatga munosabatingni o'zgartir, faolroq bo'!!", "Sinfoshlar bilan xushmuomala bo'l, o'zingni tuta bil, irodangni ishga sol" kabi yozuvlar shundan dalolat beradi. O'qituvchi o'quvchi bilan gaplashayotgandek tuyulsa ham, aslida bu yozuvlar ota-onalar uchun ham eslatmadir.

Pedagogik jamoada ixtilof va nizolarning pedagogik-psixologik xususiyatlari turli-tumandir. Pedagogik jamoalarida ijtimoiy-ruhiy iqlimning holati nizolar soni bilan belgilanadi.

Nizo – bu rahbar, ishchi va boshqa xodimlar orasida muayyan masalalarni hal

qilishda tomonlarning bir-biri bilan bir yechimga kela olmaganligini bildiradi.

Jamoa a'zolari orasidagi nizolarning ko'pchiligi ishlab chiqarishning qoniqarsiz tashkil qilinganligi, rahbarlarning ish jarayonida o'ziga bo'y sunuvchi jamoa a'zolarining ruhiy holatlarini hisobga olmaganligi, zarur ish sharoitining yaratilmaganligi va boshqa sabablar natijasida vujudga keladi. Nizolar qanchalik ko'p bo'lsa, mehnat jamoalarida ijtimoiy-ruhiy iqlim shunchalik yomonlashadi. Pedagogik jamoalarda ayrim nizo chiqarishga moyil shaxslar bo'lishi tabiiy. Bunday shaxslar ish paytida foydali mehnat bilan shug'ullanish o'rniغا o'zlarining nizolarida ko'rsatilgan masalalar rahbar xodimlar tomonidan qanday qabul qilinayotgani to'g'risida fikr yuritib, o'zları va boshqalarni ishdan chalg'itib, ishga xalaqit beradilar. Bunday nosog'lom vaziyat jamoadagi ijtimoiy-ruhiy holatga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik jamoada nizolarni bartaraf etishning to'rtta tuzilmaviy usuli mavjud bo'lib, bular: ishga bo'lgan talablarni yaxshilab tushuntirish (koordinatsiya); o'zaro kelishtirish va integratsiya; o'zaro singdirish mexanizmlarini qo'llash; umumtashkiliy kompleks maqsadlarni belgilash; taqdirlash orqali rag'batlantirish tizimini qo'llashdir. Jamoa a'zolari orasidagi insoniy munosabatlar oqibatida yuzaga keladigan nizolarni hal qilishda: nizoga chap berish; yumshatish; majbur qilish; kompromiss, ya'ni o'zaro bitimga kelish; muammoni hal qilishdir.

Shunday qilib, hozirgi davrda zamonaviy texnika va texnologiyalarning hayotga kirib kelishi inson faoliyatida, ijtimoiy ongida katta o'zgarishlar bo'lishini taqozo etmoqda. Zero, olam to'g'risida va insonning hayotda tutgan o'rni to'g'risidagi tasavvurlari o'zgarmoqda, tafakkuri va olamni tushinishning yangi usullari shakllanmoqda, ma'nnaviy-amaliy o'zlashtirishning yangi vositalari va usullariga o'tish yuz bermoqda. Shunday jarayonlarda nizolarning oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M. Mirziyoyev. *Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak*. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollariga bag'ishlangan majlis-dagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. – T.: O'zbekiston, 20017. – 104-b.
2. Sh.A. Abdullaeva. *Pedagogik diagnostika*. – T.: Fan va axborot texnologiyalari, 2015.-282 b.
3. Y.M.Asadov, N.Turdiev, S.Akbarova, D.Temirov, S.Babadjanov. *O'quvchilarda kompetensiyalarning shakllanganligini tashxislash va korreksiyalash metodikasi*.-T.: Qori Niyoziy nomidagi O'ZPFITI bosmaxonasi, 2016, 158-b.
4. Anderson, Prue, 1954 – *Developing tests and questionnaires for a national assessment of educational achievement / Prue Anderson, George Morgan*. p. cm.– (National assessment of educational achievement; volume 2) Includes bibliographical references and index. ISBN 978-0-8213-7497-9 (alk. paper)–ISBN 978-0-8213-7498-6 //Educational evaluation – United States.
5. Г.А. Бордовский. Управление качеством образовательного процесса: Монография. // Г.А. Бордовский, А.А. Нестеров, С.Ю. Трапицын. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2011. С – 359.

Anorboy XODJABAYEV,

Kasb-hunar ta’limi tizimini innovatsion rivojlantirish, pedagog kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti professori, pedagogika fanlari doktori

Ulug’bek MINGBOYEV,

Kasb-hunar ta’limi tizimini innovatsion rivojlantirish, pedagog kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti mustaqil izlanuvchisi

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI DARSLARIDA O’QUVCHILARDА KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARНИ SHAKLLANTIRISH METODLARI

Annotation

Ushbu maqolada informatika va axborot texnologiyalari fanini o’qitishda kompetensiyaviy yondashuvning imkoniyatlari, informatika va axborot texnologiyalari darslarida tayanch kompetensiyalarni shakllantirish metodikalari hamda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda faol o’qitish metodlarining imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so’zlar. Kommunikativ kompetensiya, kompetentlik, kompetensiyaviy yondashuv, yo’nalituvchi matn, didaktik masala, xususiy vaziyatni o’rganish, ishbilarmonlik o’yini, loyiiali o’qitish.

В данной статье рассматриваются возможности компетентного подхода к преподаванию информатики и предметам информационных технологий, методам формирования базовых вычислений на уроках информатики и информационных технологий, а также совершенствования возможности для эффективных методов обучения коммуникативных компетенций.

Ключевые слова. Коммуникативная компетенция, компетентность, компетентный подход, целевой текст, дидактическая задача, расследование особой ситуации, игра в предпринимательства, проектное обучение.

This article discusses the possibilities of a competing approach to teaching communication and communication technology, methodology for forming basic competences in communication and communication technology classes, the opportunities for effective teaching methods and forming communicative competences are discussed.

Key words. Communicative competence, competence, competitiveness approach, reference text, didactic tasks, studying a private situation, business game, project training.

So’nggi yillarda mamlakatimiz hayotidagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat tubdan o’zgardi, bu esa ta’limga yangi yondashuv zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bugun mehnat bozorida mutaxassisdan kasbiy mustaqillik, raqobatbardoshlik, maqsadlarni to’g’ri shakllantirish ko’nikmasi, natijalarini tahlil qilish va uning sifati uchun javobgarlik kabi bir qator shaxsiy xususiyatlar talab qilinmoqda.

Ta’lim jarayoniga an’anaviy yondashuv esa asosan bilim, ko’nikma va malakalar maj-muasini shakllantirishga qaratilgan. Bu ko’p hollarda bitiruvchining yaxshi bilimga ega bo’l-

gan mutaxassisga aylanishiga olib keladi, ammo amaliyot shuni ko'satmoqdaki, ularning ko'pchiligi bu bilimlardan o'zlarining kelajak kasbiy faoliyatida samarali foydalana olmayapti.

Ushbu muammoning yechimi esa ta'lif jarayoniga kompetensiyaviy yondashuv hisoblanadi va u quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- o'qitish maqsadlarini ta'lif oluvchilarning shaxsiy maqsadlari bilan muvofiqlashtirish;
- ta'lif oluvchilarning mustaqilligi va mas'uliyatining doimiy oshishi hisobiga o'qituvchining mehnatini yengillashtirish;
- o'quvchilarni o'quv material mazmuni hajmini qisqartish hisobiga emas, balki individual mustaqil ta'lif ulushini oshirish hisobiga band qilish;
- o'quv va tarbiyaviy jarayon birligini nazariyada emas, balki amaliyotda ta'minlash;
- ta'lif oluvchilarni ongli va mas'uliyatlari ta'lif olishga tayyorlash.

Kompetensiyaviy yondashuv o'z ichiga quyidagi ikkita asosiy tushunchani oladi: "kompetensiya" va "kompetentlik".

Kompetensiya – yuqori sifatli, samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan faoliyat usullari, bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi.

Kompetentlik – bu mos kompetensiyaning inson tomonidan egallanishi aniq funksiyalarni bajarishga tayyor bo'lish, ta'limda koperativiy yondashuv esa o'quv jarayonini aniq kompetensiyani shakllantirishga maqsadli yo'naltirish. Bu esa, o'z navbatida, ta'lif oluvchining produktiv faoliyat uchun zarur bo'lgan, kasbiy muhim sifatlar va qobiliyatlarini shakllantirish, shuningdek, ta'lif standartida ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalar jamlamasini o'z ichiga olgan tayanch kompetensiyalarni ishlab chiqish va rivojlantirishga imkon beradi.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi tufayli kompyuterlar insonning ham kasbiy, ham kundalik hayotiga mustahkam kirib bormoqda va kompyuter bilan ishslash ko'nikmalari har qanday kasb egasi uchun zarur hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lif muassasalarida, shu jumladan, umumiyo'rta ta'lif maktablari, kasb-hunar kollejlarida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olishni taqozo etadi.

Bir tomonidan, bu fanni o'qitish, ehtimol, boshqa fanlarga nisbatan osonroq. Kompyuter o'yinlari, Internet, chat, elektron pochta, kompyuterning multimedia imkoniyatlari o'quvchilarni kompyuter olamiga jalb etadi va ularning fanni o'rganishiga qiziqishini oshiradi. Boshqa tomonidan esa informatika va axborot texnologiyalarini o'rganishda, bugungi kunda an'anaviy yondashuvning yetarli emasligi yaqqol namoyon bo'limoqda.

Bundan tashqari, informatika va axborot texnologiyasining o'ziga xos xususiyati – bu uni inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida, har qanday kasbda qo'llash hisoblanadi.

Bu esa, o'z navbatida, informatika va axborot texnologiyalari darslarida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish uchun quyidagi muhim masalalarni hal etishni taqozo etadi:¹

- informatika va axborot texnologiyalari fani bo'yicha o'quv jarayonini o'quvchilar o'quv dasturida o'zlashtira olmagan ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish va o'rganish uchun imkon beradigan tarzda tashkil etilish kerak. Bunday sharoitda mustaqillik, mustaqil ta'lif olish qobiliyati, keng axborot maydonida aniq harakat qilish malakasi kabi kasbiy jihatdan muhim fazilatlarni shakllantirishga ehtiyoj yuzaga keladi;
- axborot texnologiyalari juda tez sur'atlarda rivojlanmoqda, uning dasturiy va texnik ta'minoti esa doimo o'zgarib turibdi. Bunday o'zgarishlarni bilish, yaratilgan dasturiy

¹ U.X. Mingboyev. "Informatika va axborot texnologiyalari fani bo'yicha tashkil etiladigan darslarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Samarqand, 2018-y, 301-305-betlar.

А.В. Пашкевич. Создание системы оценивания ключевых компетенций учащихся массовой школы: Монография.-М.: РИОРИНФРА-М, 2013.

va texnik ta’motlardagi yangi narsalarni o’rganib borish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham o’quvchilar o’z-o’zini rivojlantirishi va ularda mustaqil ta’lim olishga bo’lgan ehtiyojini shakllantirish zarur;

- axborot texnologiyalarini o’rganish amaliy va tadbiqiy xarakterga ega. Turli masalalarni hal etishga yordam beradigan, o’z faoliyatining vositasi sifatida kompyuterga nisbatan o’quvchilarning nuqtai nazarini shakllantirish lozim. Bu borada turli dasturiy ta’mot bilan muayyan vazifani hal qilishning optimal vositalari va usullarini tanlashga to’g’ri keladi. Shuning uchun ham o’quvchilarda masalani to’g’ri shakllantirish ko’nikmasi, uni hal qilish bo'yicha faoliyatini rejalashtirish, natijalarni tahlil qilish, tanqidiy baho berish va maqsadga erishilganligini tushunish kabi sifatlarni shakllantirish zarur;

- bugungi kunda kompyuter texnologiyalari yordamida yechiladigan muammolar majmuasi individual holda hal etilmaydi. Web-sahifalarini ishlab chiqish, ma'lumotlar bazalarini yaratish, bosma nashrlar masetini tayyorlash va boshqalarni yaratish kabi vazifalar ishlab chiquvchilarning butun guruhi tomonidan samarali hal etilmoqda. Shuning uchun o’quvchilarning kommunikativlik, jamoada ishlash ko’nikmasini, jamoaviy tadbirlarni rejalashtirish, umumiylar maqsadga erishish uchun ishlarni taqsimlash va nihoyat, o’z ishlarni taqdim etish kabi sifatlarini rivojlantirish kerak.

Informatika va axborot texnologiyalari fanida bilim va ko’nikmalar boshqa predmetlarda bo’lgani kabi nafaqat maqsadlar, balki shaxsning o’z-o’zini rivojlantirish va o’zini o’zi anglashining muhim vositasi sifatida zarur. Maqsadlarning o’zgartirishi o’qitish metodlarining o’zgartirishiga olib keladi. Shuning uchun ham izlanish-tadqiqotchilik metodi ni, ya’ni o’quvchilar ilgari o’zlashtirgan bilimi va egallagan ko’nikmalarining yetarli emasligini aniqlash va tushunishlari, o’qituvchi bilan birgalikda o’quv vazifasini shakllantirishi, o’z-o’zini baholash, tahlil masalasini hal etishning aniqlangan usulini asoslashni birinchi o’ringa qo'yishi kerak. Buning natijasida o’qituvchi izlanish jarayoni ishtirokchisi, o’quvchi esa uning ishbilarmon raqibiga aylanadi. O’qituvchining vazifasi esa o’quvchining mustaqil ishlashi va o’z-o’zini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratish, uning maqsadlarini aniq tushunishi va belgilangan vazifani hal qilishda mustaqil faoliyatga undashdan iborat.

Bu esa, o’z navbatida, o’quvchilarda informatika va axborot texnologiyalarini o’qitishda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish uchun yo’naltiruvchi matn, didaktik masala, ishbilarmonlik o’ynlari, xususiy vaziyatlarni o’rganish, loyihali o’qitish metodikalarini qo’llash maqsadga muvofiq hisoblandi.

Ushbu metodikalarning har biri o’z xususiyatlarga ega bo’lib, biz ularni qarab chiqamiz:²

- “Yo’naltiruvchi matn” metodikasi turli xil o’quvchilar tomonidan axborotni o’zlashtirishning sur’ati, boshlang’ich tayyorgarlik darajalari bo'yicha nomuvofiqlik muammosini hal qilishga imkon beradi; o’quvchilar axborot bilan mustaqil ishlaydilar, nazariy materiallarning o’zlashtirilgan darajasini baholaydilar, topshiriqlarni bajarishning eng yaxshi usulini tanlaydilar, maqsadga erishilganlik darajasini aniqlaydilar;

- “Didaktik masala” metodikasi real hayotga yaqin o’quv masalalarini shakllantirish, mayjud bilimlar yetarli darajada tahlil qilinib, yetishmaydigan ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish va ishni bajarishning eng yaxshi yo’lini tanlash, guruhda fikr almashish, shuningdek maqsadlarga erishish yo’lidagi muvaffaqiyatlarni tahlil qilish, kelgusidagi faoliyat istiqbollarini aniqlashga imkon beradi;

- “Xususiy vaziyatni o’rganish” metodikasi muammoni aniqlashning zarurligini, muammoli vaziyatni vujudga kelish sabablarini tushunishga yordam beradi. Guruhda fikrlar almashinuvi, so’ngra muammoni bartaraf etish yo’llarini qidirish, buning uchun esa kerakli ma'lumotni mustaqil yoki guruh bo’lib qidirish ro'y beradi;

- “Ishbilarmonlik o’yni” va “Loyihali o’qitish” metodikalari yuqorida qayd etilgan

² И.Н. Зотова. Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества // Актуальные социально - психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века. - Кисловодск, 2006.

barcha metodikalarning xususiyatlarini, ya'ni avvalgi mashg'ulotlarda olingen bilimlardan foydalanish va ishning maqbul bajarilish usulini tanlash va maqsadning muvaffaqiyati tahlili uchun real vazifani shakllantirishni o'z ichiga oladi.³

Shunday qilib, tayanch kompetensiyalarni shakllantirish vositalarini tanlash har xil, ammo ularning barchasi maqsadga erishish uchun xizmat qiladi, ya'ni o'quvchilar kichik guruhlarda ishlashadi, bu ularning kommunikativ sifatlarini shakllantirish va tashabbuslarini qo'llab-quvatlash uchun qulay muhit yaratishga imkon beradi, chunki guruhdagi ko'plab o'quvchilar o'qituvchi bilan yakka holdagiga nisbatan o'zaro fikr almashishlari osonroq. Ushbu metodikalarning har biri o'z-o'zini tashkil qilish, mustaqil faoliyat, o'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilishni ko'zda tutadi. Shuningdek, metodikalarning har biri topshiriqning qo'yilishini haqiqiy ishlab chiqarish holatiga maksimal darajada boricha yaqinlashtirishni ko'zda tutadi, bu esa o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, ularga o'quv maqsadlarini tushunishga yordam beradi. Xususan, metodikalarning har biri ishni bajarishdan tashqari natijalarini tahlil qilish va baholashga yo'naltirilgan "to'liq ish harakati" ni bajarishni ko'zda tutadi.

Pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning nafaqat kompetentli mutaxassis bo'lishga, balki turli xil xayotiy vaziyatlarga moslashuvchan inson bo'lib yetishi shiga yordam beradigan tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Biz endi tayanch kompetensiyalar orasida eng muhimi kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish masalasini qaraymiz. Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish jarayonida kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan to'g'ri tanlangan o'qitish metodlari, ya'ni belgilangan o'qitish maqsadiga erishish uchun o'qituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish usuliga bog'liq. Ta'lim jarayonida kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish uchun foydali maqsadga muvofiq hisoblangan o'qitish metodlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: an'anaviy metodlar, faol o'qitish metodlari, treninglar, masofaviy o'qitish metodlari. An'anaviy o'qitish metodlari inson psixologiyasi muloqotda foydalanadigan metodlar va ular haqidagi axborotlarni uzatishda foydali hisoblanadi va unga ma'ruzalar, seminarlar, o'quv filmlarini tomosha qilish, o'quv matnlari bilan mustaqil ishslash, yozma topshiriqlar kiradi. Bu metodlar o'qitishga sarflanadigan o'quv xarajatlari ni qisqartirishga, monolog va dialoglar ko'rinishidagi nutqlarning namunalarini namoyish qilishga, og'zaki va yozma nutqni hamda tinglovchilarni til madaniyatini rivojlantirishga imkon beradi. Shu bilan birga, an'anaviy metodlarning kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish uchun samarasini nisbatan juda past hisoblanadi.

Faol o'qitish metodlari esa informatika va axborot texnologiyalari darslarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda katta imkoniyatlarga ega bo'lib, unga seminar, diskussiya, debatlar, davra suhbatlari, ishbilarmonlik va rolli o'yinlar kiradi.

Bu metodlar real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish, aniq kommunikativ muammo yechimini topish va qabul qilingan qarorlarning natijalarini anglash imkonini beradi. Faol o'qitish metodlar juda samarali hisoblanadi, chunki ular o'quvchilar tipik vaziyatlar, shaxslararo muloqot ko'nikmalarini qayta ishslashga, qaytar aloqa ta'minotiga, fikr-mulohazalarini tahrirlay bilish va kommunikativ muammolarni hal qilishning muqobil usullarini topishlariga imkon beradi.

Bugungi kunda ta'lim olish keng ko'lama joriy etilgan masofaviy ta'limda o'rgani layotgan materiallar tizimi moslashtirilganligining yuqori darajasi va uni o'zlashtirishning bosqichma-bosqich baholanishi bilan farqlandi.

Masofaviy ta'limda axborot uzatish vositalariga bog'liq holda quyidagilarni ajratish mumkin:

- o'qituvchining bevosita ishtirokisiz sinxron rejimda Internet orqali (veb-kurslar) o'qitish;

³ U.X. Mingboyev. Mashqlar tizimi informatika darslarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish vositasini sifatida // Kasb-hunar ta'limi. – T., 2018 y. – №2. - 12-14b.

– o'qituvchi va o'quvchilarni bir xil Internet saytida (sinxron rejimda) joylashgan Internet orqali virtual sind vositasida o'qitish (veb-konferensiya).

Bu usullarning har biri ularni qo'llashda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan o'z xususiyatlarga ega. O'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish uchun eng qulay va ratsional yondashuv bo'lib integrativ yondashuv hisoblanadi. Bu o'qitish metodlarining kombinatsiyasi bo'lib hisoblanadi.

Har bir metod o'z qo'llanish sohasi va cheklanishlarga ega. Agar o'qitish metodlari to'g'ri tanlansa va kombinatsiyalansa, kommunikativ ko'nikmalarni yanada samarali ravishda rivojlantirish mumkin. An'anaviy va masofadan o'qitish metodlari o'quvchilarga kommunikatsiya sohasida zarur bilim va ko'nikmalarni o'rgatishga yordam beradi.

Faol metodlar va treninglar vaziyatlarda muloqot qilish qobiliyatlariga, kommunikativ kompetensiyalar bilan bog'liq shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishga imkon beradi.

O'quvchilarda muloqot madaniyati darajasi informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha tashkil etiladigan darslarda quyidagi metodlardan foydalanish evaziga oshishi mumkin:⁴

- muloqotni tabiiy sharoitlarga yaqinlashtirish va so'zlashuv madaniyatini yuksaltirish imkonini beruvchi kommunikativ-vaziyat masalalarni hal qilish;
- diolog, muhokama, babs-munozarada ishtirot etish, ma'ruzachi roilda ishtirot va masalani muhokama qilishda ishtirot etuvchi opponent savol so'rash yoki javob berish;
- shaxsiy, hayotiy va boshqa taassurotlar asosida ijodiy ishlarni bajarish;
- matnlarni interpretatsiya qilish va yaratish bo'yicha turli mashqlardan foydalanish (yozma xatlar, e'lonlar, plakatlar, matnni tahrirlash, turli matnni qayta tiklash, tayanch so'zlar asosida matn yaratish);
- loyihalar va multimedia taqdimotlarini yaratish.

Shuningdek, informatika va axborot texnologiyalari darslarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish uchun quyidagi faol ta'lif shakllaridan keng foydalanish ham maqsadga muvofiq hisoblandi: gurunda va juftlikda ishlash; seminarlar; rolli va ishiblarmonlik o'yinlari ("Tahrirlovchi", "Nuqtayi-nazar", "Charxpalak", "Blits-so'rov" va boshqalar).

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha tashkil etiladigan darslarda yuqorida qayd etilgan metodlardan foydalanish o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarini samarali shakllantirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U.X. Mingboev. "Informatika va axborot texnologiyalari fani bo'yicha tashkil etiladigan darslarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – S., 2018-y, 301-305-betlar.
2. U.X. Mingboev. Mashqlar tizimi informatika darslarida o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish vositali sifatida // Kasb-hunar ta'limi. – T., 2018-y. – №2. 12-14b.
3. И.Н. Зотова. Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества // Актуальные социально - психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века. – Кисловодск, 2006.
4. С.А. Езова. Коммуникативная компетенция // Научные и технические библиотеки. 2008. № 4.
5. Ю.М. Жуков. Коммуникативный тренинг. – М., Гардарики, 2004.
6. А.В. Пашкевич. Создание системы оценивания ключевых компетенций учащихся массовой школы: Монография. – М.: РИОРИНФРА-М, 2013.

⁴ Ю.М. Жуков. Коммуникативный тренинг. - М., Гардарики, 2004.

Feruza KUCHKAROVA,

Andijon viloyati XTXQTMOXMning Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lism metodikalari kafedrasi mudiri

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA SANOGEN FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqlada boshlang'ich sinf o'quvchilarida sanogen fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati hamda bu psixologik metod orqali ularning aqliy fikrlash imkoniyatini oshirish haqida so'z borgan. Muallif tomonidan o'quvchilarda sog'lom fikrlashga doir pedagogik-psixologik taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar. Boshlang'ich sinf o'quvchisi, fikrlash, sanogen fikrlash, patogen fikrlash, rivojlantirish, ong, aqliy mehnat, texnalogiya.

В статье упоминается важность развития саногенного мышления у учеников начальных классов и развитие их интеллектуального мышления с помощью этого психологического метода. Автор приводит педагогические и психологические рекомендации и рекомендации по здоровому мышлению.

Ключевые слова. Ученик начальных классов, мышление, саногенное мышление, патогенное мышление, развитие, сознание, умственная работа, технология.

The article mentions the importance of developing Sanogenic thinking in primary school pupils and enhances their intellectual thinking through this psychological method. The author provides pedagogical and psychological suggestions and recommendations on healthy thinking.

Key words. Elementary class student, thinking, sanogenic thinking, pathogenic thinking, development, consciousness, mental work, technology.

O'zbekiston yoshlar ittifoqi Markaziy Kengashi, Maktabgacha ta'lism vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lism vazirligi hamda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazining O'zbekiston yoshlar Ittifoqi Markaziy Kengashi qoshidagi Yoshlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish markazi negizida ta'limganing barcha bosqichlarida psixologik xizmat ko'rsatuvchi tuzilmalar uchun muloqot maydoniga aylanadigan, tegishli davlat idoralari bilan hamkorlikda ish olib boruvchi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi qoshida Yoshlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish respublika markazi etib qayta tashkil etish to'grisidagi takliflari ma'qullanishi mumkin. Sanogen fikrlash eng noananaviy sog'lioni saqlash texnologiyalaridan biri bo'lib, yangi aqliy o'quvni shakllantirishni ta'minlaydi. Shuningdek, sanogen fikrlashni shakllantirish tizimi yoqimsiz emotsiyani yuzaga kel-

tiruvchi aqliy harakatlarni nazorat qilish qobiliyatini rivojlantirish natijasida o‘quvchini bosqichma-bosqich ongsiz anglanganlikka o‘rgatadi. Sanogen fikrlash ko‘nikmasi fikr yuritishning xilma-xil usullarini o‘zlashtirish, unga erkinlik berish, emotsiyalarning keragidan ortiqcha namoyon bo‘lishini kamaytirishga imkon beradi. Sanogen fikrlash uchun o‘quvchi o‘zida aniq emotsiya (masalan, nafrat, uyat, hasad va baxтиyorlik) haqidagi yangicha tafakkur yuritishi tarbiyalashi lozim. Ana shunda fikr va xulq-atvorni dasturlashtirishdan xalos bo‘lish mumkin. Insonning atrof-muhitni psixologik idrok etishini tahlil etish asosida patogen fikr yurituvchi kishi holatini bayon etgan. Nosog‘lom fikrlashning patogenligi shundaki, insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi o‘z-o‘zi, atrof-muhit orqali emotsiyal hayajon va nizolar bilan bog‘liq. O‘quvchilarda sog‘lom tafakkurni rivojlantirish uchun dars va darsdan tashqari jarayonda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Sanogen fikrlashni shakllantirish uchun aqliy mehnatning ham o‘rni beqiyosdir. Bu orqali o‘quvchi o‘zida mavjud qobiliyati tufayli guruhdagи boshqa tengdoshlari bilan har xil fanlar ustida raqobatlashadi. Masalan, matematika darsida karra jadvalini yodlash orqali yoki shashka va shaxmat o‘yinlari o‘ynash bilan aqliy qobiliyatlarini shakllantiradilar. Shu o‘rinda o‘qituvchining roli juda katta hisoblanadi. Hozirgi kunda psixologlarimiz o‘quvchilarga Sanogen fikrlashni rivojlantirish uchun o‘quvchilar bilan bir necha o‘yinlar tashkil etadilar va buning natijasida ulkan yutuqlarga erishiyaptilar.

Masalan, “**Hamma – ba’zilar – faqat men**” o‘yini

Hamma keng doira shaklida qo‘ylgan stillarga o‘tiradi. O‘yin ishtiroychilari soni qancha bo‘lsa, doirada shuncha stul bo‘lishi kerak. Trener (murabbiy) o‘rtada turadi (stulsiz).

– Hozir men ba’zi o‘quvchilar haqida nimadir aytaman. Aytganlarim taalluqli bo‘lganlar darrov o‘rnidan turadi va bo‘sh qolgan stillardan birini egallahshari kerak. Aytganim o‘zimga tegishli bo‘lsa, men ham kimningdir stulini egallahshim mumkin. Stulsiz qolgan o‘quvchi esa boshlovchi bo‘ladi. Bo‘sh turgan stulga o‘trib olish taqiqlanadi. Qani, sinab ko‘ramiz.

“Bugun yaxshi kayfiyatda uyg‘onganlar...”

“Bugun o‘qishga kelganlar...”

“Sochiga tilla rang tasma bog‘laganlar” (Faqat birgina qizga tegishli belgi tanlandadi. U o‘midan turganida, boshlovchi uning o‘rnini egallahsha harakat qiladi).

O‘yinga birinchi urinishdan keyin boshlovchi “kartalarni ochib tashlaydi”:

– Men uchta savol berdim. Birinchi holda ayrimlar javob qildi, boshqalar esa “Bu menga tegishli emas”, deyishdi. Ikkinci holda hamma javob qildi. Uchinchi holda faqat bir kishi. Bu o‘yin shunday nomlanadi “Hamma – ba’zilar – faqat men”.

O‘yin shu tarzda davom etadi. Bu o‘yin yordamida o‘quvchilar bir-birlari haqida yangi ma‘lumotlarni bilib olishga muvaffaq bo‘lishadi.

“**Proektiv rasm**” o‘yini

Hammadan ikkita rasm ishlash so‘raladi: “men qandayman” va “men qanday bo‘lishni istayman”. Rasm ishlashga besh daqiqa ajratiladi. Rasmlar imzolanmaydi. Rasmlarning texnik jihatlari muhim emas. Hamma rasmlar xona o‘rtasida yoyiladi va bittasi tanlab olinadi. Hammaga ko‘rinadigan qilib qo‘yiladi. Keyin hamma navbat bilan nimani ko‘rayotganini aytadi. U yerda nima chizilgani va nimani his qilganini, rasm ishlagan kishi, uningcha, o‘zini qanday ko‘rayotgani va qanday ko‘rishni istayotgani(nima ni o‘zgartirmoqchi ekani) haqida gapiradi. Hamma navbat bilan gapiradi. Bunda muallif o‘zini tanishtirmaydi. Hamma xohlovchilar gapirib bo‘lgach, rasm muallifini topishga

urinib ko'rish mumkin. Keyin muallif o'zini tanitib, rasmida nimani ifoda etmoqchi bo'l-ganini tushuntiradi, o'ziga yoqqan replikalarga javob qaytaradi. Muhokama chog'ida kimning talqini mualliflarga ko'proq yoqqanini ayтиб o'tiladi.

O'yin – ijtimoiy tajribani o'zlashtirish va qayta yaratishga yo'naltirilgan faoliyat turi bo'lib, o'yin texnologiyasi quyidagi komponentlardan tashkil topadi: motivatsion, maq-sadga yo'nalganlik, mazmunli-tashkiliy, baholash, qadriyatga yo'nalganlik.

Pedagogik o'yining asosiy xususiyati – o'quv-bilish faoliyatiga yo'naltirilgan o'qi-tish maqsadi va unga mos keluvchi pedagogik natijaning aniq qo'yilishidir.

Pedagogik o'yining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- didaktik: bilim ko'nikma, malakalarni amaliyotda qo'llash; yangi ko'nikma, malakalarni shakllantirish, dunyoqarashni kengaytirish;

- tarbiyalovchi: mustaqillik, iroda, etik va estetik qarashlar, hamkorlik, jamoada tarbiyalash;

- rivojlantiruvchi: diqqat, xotira, nutq, fikrlash, ijodiy qobiliyatlar, taqqoslash, solish-tirish, o'quv motivatsiyasini rivojlantirish;

- ijtimoiylashtirish: qadriyat va an'analarni o'zlashtirish, mavjud shart-sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashtirish.

Bundan tashqari, kundalik hayotimizda uchrab turadigan ayrim muammolardan xalos bo'lish uchun "Xalos bo'lish" o'yinini olib qaraylik:

"Xalos bo'lish" o'yini. Maqsad – kundalik muammo va ko'ngilsizliklardan xalos bo'lish. Davomiyligi – 40 daqqaq. Ishtirokchilar juftliklarga bo'linishadi. Har bir kishiga o'zining muammolari, fikrlari, hissiyotlari, quvonchlari haqida gapirib berish uchun ikki daqqaq beriladi. Birinchi ishtirokchi gapirayotgan vaqtida ikkinchi o'quvchi uni chalg'it-masligi, aytlayotgan fikrlarga o'zining emotsiyalarini bildirmasligi talab etiladi. Ikki daqiqadan so'ng rollar almashinadi. Bu vaqtida trener qo'lida tasavvuriy savatchani olib kiradi va ishtirokchilardan barcha ko'ngilsizliklarni savatchaga solishni so'raydi. Ishtirokchilar esa, mazkur harakatni jest va mimikalar yordamida og'irlilikni namoyish etish orqali amalga oshirishi, qolganlar esa uning og'irligini ko'rishi va baholashi kerak. Mazkur bosqichda boshlovchi ishtirokchilarda faol ishchanlik kayfiyatini shakllantirish va ularda kommunikativ vaziyatlardagi o'z rolini anglash imkoniyatini hosil qiladi.

"Men hech qachon ...maganman" o'yini

O'yining maqsadi: ishtirokchilarda o'zi haqida o'ylash, o'z yutuqlarini ko'ra olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Ishtirokchilar navbatma-navbat "Men hech qachon dars tayyorlamasdan kelma-ganman" degan jumladan iborat gap aytishlari lozim (masalan, "Men hech qachon", "Men hech qachon o'zimdan kattalarga tik qarab gapirmaganman", "Men hech qachon haqoratl so'zlarni ishlitmaganman", "Men hech qachon qizlar (yigitlar) bilan jamoat joylarida qo'litiqlashib yurmaganman" va h.k.). Qolgan ishtirokchilar esa, aytlayotgan gaplar, agar ular uchun noto'g'ri bo'lsa barmoqlarini bukib boradilar. Ya'ni, masalan, biror ishtirokchi dars tayyorlamagan bo'lsa, bitta barmog'ini bukadi, keyingi ishtirokchi tomonidan aytigan gap ham uning uchun noto'g'ri bo'lsa (ya'ni u qizlar (yigitlar) bilan jamoat joylarida qo'litiqlashib yursa) yana bitta barmog'ini bukadi va h.k. Jami o'nta gap aytiganidan so'ng kimningdir barmoqlaridan birortasi yoki bir nechtasi bukilmasdan qolgan bo'lsa, o'sha yutadi. Boshlovchi ishtirokchilarni oldindan aytlayotgan gaplar hayotiy bo'lishi lozimligi va barmoqlarni adolatli bukish lozimligi haqida ogohlantirishi kerak. O'yin shu tarzda barcha ishtirokchilar bittadan gap aytgunlariga qadar davom ettiriladi.

“Kvadratlar” o‘yini (M. Sparks). Birgalikdagi hamkorlikdagi faoliyat va o‘zaro aloqador resurslar sharoitida o‘zining individual vazifasini hal etishni talab etuvchi qisqa, biroq o‘ziga xos xususiyatga ega o‘yin. Ishtirokchilar 5 kishidan iborat guruh-larga bo‘linishadi, guruhlarning maqbul soni 4 tani tashkil etadi. Qolganlar kuzatuv-chi sifatida ishtirok etishadi. Oldindan tayyorlangan mahsulotlardan har bir ishtirokchi kvadrat yasashi kerak. Ishtirokchida kvadratning barcha qismlari mavjud, biroq bitta kamchiligi bor. Mazkur vaziyatda ishtirokchilarga kvadratning qismlarini bir-birlari bilan almashtirish imkoniyati taqdim etiladi. Har bir ishtirokchida dilemma yuzaga keladi; faqat o‘zining vazifasini bajarish yoki umumiy yechimga kelish uchun o‘z natijalarini qurban qilish kerakmi? O‘yin tugagandan so‘ng, ishtirokchilarning xulq-atvor strategiyalari tahlil qilinadi. O‘yin hamkorlikdagi faoliyatga qobiliyatililikni rivojlantiradi. Fikrning egiluvchanligi va fazoviy fikrlash qobiliyatini talab etadi. Kerakli jihozlar: figuralar to‘plami, 4 ta stol va 20 ta stul.

“Kelajakka nazar” o‘yini. O‘yin shaxsiy motivlarni tarkib toptirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltiligan. Dastlab aniq maqsad, istak va jihatlarga ega o‘zining kelajakdagagi qiyofasini tasavvur etish va yaratish taklif etiladi. Tarqoq tasavvurlardan aniq ko‘rinishga ega obrazga o‘tish taklif etiladi. O‘zi erishishni istagan sifat tasavvuridan to‘liq qoniqish, ijobiy tuyg‘uga ega bo‘lish imkoni beriladi. Kelajakdagagi qiyofani o‘tmish va bugungi holat bilan qiyoslash, nima ortiqcha yoki qo‘yilgan maqsadga erishish uchun nima qilish kerakligi haqida o‘ylash taklif etiladi. Zaruriy va ortiqcha harakatlar ro‘yxati tuziladi. Hozirgi holat kelgusidagi faoliyatni rejalashtirish uchun zarur ro‘yxat bilan uyg‘unlashtiriladi.

Xulosa qilib aytganda, dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlar jarayonida o‘yin vosisasida o‘quvchilarda sanogen fikrlashni tarkib toptirish, mazkur fikrlash tarzining maqsadini to‘liq amalga oshirish va kutilgan natijalarga kam vaqt sarflab erishish imkonini beradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. *Harakatlar strategiyasi assosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari.* – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017-y.
2. К. Юнг. Психологические типы // Психология индивидуальных различий: Тексты. – М., 1982.
3. К. Хорни. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М., 1993.

Nilufar QAHOROVA,
Qo'qon Davlat pedagogika
instituti o'qtuvchisi

UMUMTA'LIM MUASSASALARINING RUS TILI DARSLARIDA INTERFAOL VA DIDAKTIK USULLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotation

Maqolada umumta'lim muassasalarida rus tili darslarini tashkil etishda interfaol usullarning mazmun-mohiyati hamda dars jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanish haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bolalar tomonidan mavzularni samarali o'zlashtirilishiga ta'siri asoslangan.

Kalit so'zlar. Mantiqiy fikrlash, interfaol o'yinlar, rivojlantirish, didaktik o'yinlar, faoliik.

В статье рассматриваются сущность интерактивных методов преподавания уроков русского языка в общеобразовательных учреждениях и использование дидактических игр на уроке. Это также основано на влиянии, которое дети оказывают на эффективное изучение предметов.

Ключевые слова. Логическое мышление, интерактивные игры, разработка, дидактические игры, активность.

The article discusses the essence of interactive methods of teaching Russian language lessons in educational institutions and the use of didactic games in the classroom. It is also based on the influence that children have on effective study of subjects.

Key words. Logical thinking, interactive games, development, didactic games, activity.

Bugun yurtimiz mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyatida integrallashib borar ekan, yoshlarimizning o'z ona tilini qadrlagan holda chet tillarini bilishi muhim ahamiyatga ega. Respublikamiz Prezidenti rahnamoligida navqiron avlodni sog'lom va barkamol insonlar etib tarbiyalash, yoshlarimizni zamonaviy bilim salohiyati, intellektini oshirish, yuksaltirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faol o'zlashtirishi, zamonaviy kasb-hunarlarini hamda xorijiy tillarni chuqur o'rganishi ularning yetarlicha bilim olishlari uchun har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida yurtimizning barcha sohalarida bir qancha imkoniyatlar yaratib berilmoqda.

Bugungi kunda birgina chet tili bilan bog'liq sohalarda yoshlarimiz ana shunday ulkan imkoniyatlardan samarali foydalanmoqdalar. Xususan, ta'limgizning barcha bosqichlarida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlar islohotlar natijasida yuz minglab o'g'il-qizlarimiz muayyan mutaxassislik bo'yicha yurtimizdagagi barcha ta'limgiz muassasalari va boshqa mamlakatlar oliy o'quv yurtlarining filiallarida ta'limgiz olish bilan birga xorijiy tillarni puxta o'rganib kelmoqdalar. Dastlab bu borada umumta'lim tizimiga to'xtalsak. Umumta'lim muassasasi uzlusiz ta'limgizning asosiy qadami bo'libgina qolmay, balki faol, ijodkor va ma'naviy jihatdan boy shaxsni shakllantiruvchi ilk pog'ona hamdir.

Yuqorida aytigelanidek, ta'lrim tizimida til asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Shunday ekan, xorijiy tillarni bolalikdan o'rganishning ahamiyati juda katta.

Bolalikda miya va xotira kuchi yuqori bo'lishi tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan. Bu davrda qabul qilingan ma'lumotlar toshga o'yilgan naqsh kabi xotirada bir umrga muhrlanib qoladi. Bola o'z ona tilini, taxminan, ikki yoshdan boshlab ongli ravishda bila boshlaydi. Unda til va tafakkurning rivojlanishi birgalikda kechadi. To'rt yoshdan o'n yoshgacha bo'lgan oraliqdagi bolalarda xorijiy tilni o'rganish ko'nikmasini hosil qilish mumkin. Asosiysi, xorijiy tilni erta o'rganishning talablariga amal qilish kerak. Kichik yoshlilarga xorijiy tilni o'rgatishda asosiy ma'suliyat o'qituvchi zimmasiga tushadi hamda alohida e'tibor va mas'uliyatni talab etadi. Yozish va o'qishni bola boshlang'ich sinfning dastlabki yillarda, ona tilidagi savodxonlik darajasiga erishgandan so'ng sekinlik bilan o'rganib boradi.

Umuman olganda, til o'rganishning bosqichlari turlicha bo'lib biz buni rus tili misoldida ko'rib chiqish mumkin.

Rus tilida gapishtir uch qismidan iborat nutqiy faoliyatdir. Dastavval gapishtirga monyllik bo'ladi. So'ngra til vositasida fikrni bayon etish ehtiyoji tug'iladi. Nutqiy harakatni bajarishga mayl paydo bo'lsa, biror axborot yetkazish, savolga javob qaytarish yoki nutqqa bog'liq bo'lmagan harakat (masalan, iltimos, buyruq va hokazo)ni bajarishga kirishiladi. Gapishtirning ushbu qismida aytish niyati hosil bo'ladi. Gapishtirni o'rganishda sintagmatik aloqalarning ahamiyati katta bo'lib, bunda so'zning turli birikmalarda qo'llanilishi ko'zda tutiladi. Gapishtir xotirada tayyor turgan so'zni yoki grammatic birlikni tanlaydi, odatda ona tili hodisalari xotirada tayyor turadi.

Gapishtirning uchinchi qismi ijro etish, fikrni bayon etish, talaffuz etish: ya'ni, tashqi nutqda uni ifodalashdan iborat. Uchala qismiga amal qilish nutq faoliyati turlarida gapishtirni yuzaga keltiradi. Fikrni og'zaki bayon etishga o'rgatish, muayyan fikrni yozma bayoni o'zgalar nutqini idrok etib fahmlash (tinglab va o'qib tushunish) kabi nutq faoliyati turlari bilan uzviy bog'langan holda tashkil etiladi.

Fikrni og'zaki ikki shaklda, ya'ni bog'lanma (monolog) nutq va suhbat tarzidagi (dialog) nutqda ifodalash mumkin. Rus tilida monolog va dialogni o'rganish o'quv dasturining asosiy talablaridandir. Monolog uchun to'liq jumlalar va ularning nisbatan uzlusiz tizimlarini qo'llash ahamiyatlari bo'lsa, dialogda tayyor jumlalar ellips (qisqargan) gaplar ko'proq ishlataladi. Rus tilida nutq faoliyati turlarining sifat va miqdor ko'rsatkichlari metodika asosida aniqlab beriladi. Gapishtir sifat ko'rsatkichlari talaba nutqining mavzuga muvofiqligi va uni bayon etish mukammalligi, gapishtir – ijodiy yondashish; til materialini to'g'ri qo'llay bilishi asosiy omil hisoblanadi.

Shuningdek, til o'rganishda interfaol usullar ham mavjud. Avvalambor, til o'rgatishni boshlashdan oldin o'quvchilarni shu millat madaniyati, urf-odati, tarixi bilan yaqindan tanishtirib o'tish kerak. Negaki, bu tilni nima uchun o'rganayotganini tushunib yetmagan o'quvchi uchun asosiy maqsad o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Agar siz o'quvchingizda qiziqish va ishtiyoq tuyg'usini uyg'ota olsangiz, demak, birinchi qadam tashlandi. Mexanizm ishga tushdi. Keyingi bosqichda esa belgilangan dastur asosida, bir me'yorda va tizimli ravishda mashg'ulotlar olib boriladi. Bu jarayon zerikarli bo'lib qolmasligi va yanada qiziq bo'lishi uchun interfaol usullardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Quyida o'rganuvchilarga psixologik jihatdan ijobiylar ta'sir etadigan bir nechta interfaol usullar haqida fikr yuritamiz.

Eng avvalo, ishni dars xonasida kichkinagina o'sha millat ruhini berib turuvchi muhit yaratishdan boshlash kerak. Buning uchun xona jihozlarinining holatini g'ayriod-

diy ko'rinishlarda o'zgartirish, turli shior va o'rganuvchilar uchun qiziq bo'lgan suratlar yopishtirish, o'qituvchi va o'quvchi o'tasida erkin muloqotni yo'lga qo'yib olish kerak.

Dars jarayonida faqat o'rganilayotgan tilda so'zlashish samaradorlikni yanada oshirishga xizmat qiladi. Agar kimki bu qoidani buzsa, o'sha o'quvchi "jazolanadi". Ya'ni qo'shimcha dars tayyorlaydi, qo'shiq aytib beradi, qolganlarga sovg'a ulashadi va hokzo. Dars mobaynida yaxshi qatnashgan, o'zlashtirishi yuqori o'quvchilar esa rag'batlantirilishi kerak. Misol uchun, o'qish uchun to'lanadigan mablag'larga chegirma berish yoki ma'lum fursat butunlay ozod etish, biror narsa sovg'a qilish, kino va teatr-larga bilet berish. Bu usul ular o'tasida sog'lom raqobatni uyushtirishga xizmat qiladi. Raqobat bor joyda esa o'sish bo'ladi.

Yana bir qiziqarli usullardan bir "o'rgimchak to'ri"dir. Buning uchun o'quvchilar doira shaklida tik turgan holatda bo'lishlari shart. O'qituvchi savol beradi. Javob bergen o'rganuvchi kalavaning uchidan ushlagan holatda uni boshqa bir sherigiga uloqtiradi va savol beradi. U ham javobi yakunlangach ipdan ushlaydi. Kalavani esa boshqaga uzatadi. Shu tariqa turli shakldagi o'rgimchak to'ri hosil bo'ladi.

Interfaol usul o'qituvchi bilan o'quvchining darsda teng, ayrim o'rnlarda o'quvchining o'qituvchidan ham faolroq ishtirot etishini taqozo etadi. Ammo rus tili darslarida ko'p holatlarda o'qituvchi qanchalik urinmasin, qanchalik tajribali, bilimdon bo'lmasin, hozirda an'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'laroq, ayrim hollarda interfaol usul qo'llangan dars kutilgan samarani bermaydi. Buning sabablari quyidagicha deb o'yaymiz.

Birinchidan, o'quvchi jonli suhbatga kirishish uchun yetarli lug'aviy boylikka ega bo'lmaydi. O'quvchi muloqotga kira olganda ham o'zining xatolari ustida ishlashga imkoniyati bo'lmaydi, shuning uchun uning nutqida o'sish bo'lmaydi. Ba'zida, o'quvchilar so'z boyligining nihoyatda kamligi uchun og'zaki nutq mashqlarini bajarishda qiyinchiliklarga duch keladi. Odatda akademik guruhdagi o'quvchilarning bilim darajasi har xil bo'ladi. Tilni yaxshi bilgan o'quvchilar gapirganda tilni yaxshi bilmagan o'quvchilar ularni tushunmaydi va ular gapirganda yaxshiroq bilgan o'quvchilar gap nima xususida ketayotganini tushunmaydi. Til o'qitishning interfaol usullari qo'llanilganda turli qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. O'qituvchi ularni bartaraf etishga tayyor turishi lozim. Buning uchun quyidagilar tavsija etiladi:

O'quvchi nutqini o'stirish uchun uni ko'p gapirtirish kerak. Buning uchun esa mavzuli va mavzusiz suhbatlardan keng foydalanish samaralidir. O'qituvchi o'quvchi nutqini rag'batlantirib, yo'l qo'yan xatolarini gaplar orasida talaffuz qilganda to'g'irlashi mumkin. O'qituvchi til o'rgatishda o'quvchining psixologiyasini bilishi va uni o'rganishi zarur. Chunki bir xil vaziyatda o'quvchilar tomonidan turli reaksiya bo'lishi mumkin: kimdir xatosini to'g'iranishini oddiy narsa deb qabul qiladi, uni to'g'irlaydi va muloqotga tezda kirishib ketadi; boshqasi esa, aksincha to'xtab qoladi. Ayrim o'quvchilarda verbal informatsiyani idrok qilish sustroq bo'ladi. Ular bir marta eshitganini, ona tilida aytilgan bo'lsa ham, tushunishga qiynaladi, yoki o'ziga ishonchining kamligi tufayli, eshitgan informatsiyaning rostligiga shubha qiladi. Bunday o'quvchilarni faol suhbatga jalb etish qiyin kechadi. Ular bilan soddaroq turdag'i mashqlarni yakka tartibda yoki guruhda bajarish, bilim darajasi o'zi bilan teng yoki pastroq guruxda shug'ullanishi yuqoridagi kabi "ruhiy noto'liqlik" hissiyorini tark etib, muloqotlarda tortinmay, qo'rqlaydi ishtirot etishlariga erishiladi. O'qituvchi va o'quvchi o'tasidagi do'stona hamkorlik o'quv jarayonining samaradorligini oshirishi tabiiy holdir, shuning uchun akademik guruhlarda ijodiy muhitni yaratish foydalı.

Shuningdek, maktab muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini yuqori saviyada

tashkil etish o’quvchilarga ta’limning keyingi bosqichlarida qiyalmasdan davom ettireshga imkoniyatlar yaratadi.

Ta’lim samaradorligini ta’minlovchi assosiy shartlardan yana biri – bolalarning rus tiliga ijobiy munosabatini rag’batlantirish va turli ta’lim vositalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu vositalar ichida pedagogik texnologiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblangan didaktik o’yinlar assosiy o’rin tutadi. Xususan, dars samaradorligini ta’minlashda ta’lim vositalaridan foydalanish, darslarda muammoli vaziyatlarni vujudga keltirishga xizmat qiluvchi va texnologik xarakterdagи didaktik o’yinlarning imkoniyatlari beqiyosdir. Rus tili darslarida o’rganilayotgan mavzu mazmuniga moslab tashkil etiladigan didaktik o’yinlar bolalarni mustaqil fikrashga undaydi, til o’rganishga qiziqishini uyg’otadi. O’qishga qiziqish esa bilimlarni puxta o’zlashtirish garovidir. Rus tilini o’rgatish mazmuni umumta’lim muassasalarida juda qisqa va oson so’zlardan, jumlalardan boshlanadi. Mazmunni tushunishni o’rgatish sodda, qulay va zarur ko’rgazmalilik asosida olib boriladi. Mana shu yo’l bilan bolalarning so’z boyligi kengayib, chuqurlashib va o’sib borishi ta’minlanadi. Ayrim mutaxassislar rus tilini ham xuddi ona tilidek, ya’ni og’zaki nutq o’qish va yozishdan oldin o’rgatilishi kerak degan fikriga qo’shilib, bu masalani bir-muncha boshqacharok talqin qiladi. U bola gapira boshlashdan avval kattalar nutqini eshitma borib passiv ravishda material to’plashini nazarda tutib rus tilni o’qitishda reproduktiv ish formasidan oldin retseptiv ish formalari amalga oshirilishi, ya’ni gapirishdan oldin tinglash, yozishdan oldin esa o’qish kerak, degan xulosa chiqaradi. U o’z nuqtayi nazarini qiyinchiliklarni hisobga olish va og’zaki nutq yozma nutqdan farq qilganidek, bir ko’nikmani boshqasidan sinchiklab ajratish prinsiplari bilan mustahkamlaydi.

Bolalarda rus tiliga kuchli qiziqish uyg’otish maqsadida, turli ko’ngilochar o’yinlar, qiziqarli topishmoqlar, she’rlar, qo’shiqlar, dialogli suhbatlar ishlatalishi zarur. Bunda bolalar soni 5-8 tadan 10-12 tagacha bo’lishi talab etiladi. Muallifning dasturi doirasida 4-5 daqiqa davomida tanaffus e’lon qilinib, qo’shiq kuylash, raqsga tushish majburiy hisoblanadi. Natijada, zavq bilan kuylagan qo’shiqlar va aytilgan she’rlar bolalar xotirasiga singib, rus tilida so’zlashish ko’nikmasi shakkantirilib, leksik va fonetik jihatdan mustahkamlanadi.

Bundan tashqari, rus tilida ishlangan video taqdimotlar orqali bolalar ruslar madaniyat bilan yaqindan tanishishga va ertak qahramonlari bilan to’g’ridan-to’g’ri muloqotga kirishishga muvaffaq bo’ladilar. Ikki yilga mo’ljallangan ushbu dastur umumta’lim muassasasi o’qituvchilari uchun rus tilini o’rgatishda zamonaviy va ilg’or pedagogik texnologiyalarga asoslangan namunaviy o’quv qo’llanmadir.

Shunday ekan, mamlakatimiz maktab o’quvchilariga ham shu kabi o’quv dasturini kompyuter texnologiyalari asosida yaratish o’quv mashg’ulotini yanada samarali natijalarga erishishga ko’mak bo’ladi. Bunda biz milliy ertaklarimiz qahramonlaridan foydalaniib, rus tilida zamonaviy didaktik o’yin dasturlarini tashkillashtirish bolalarning so’z boyligini oshirishda yordam beradi. Chunonchi, boshqa ko’pagina o’quv fanlari qatori, rus tili fanini o’qitishda ham bevosita kompyuter texnikasidan foydalanishga ehtiyoj sezildi. Respublikamizda rus tili fanini o’qitishda kompyuter texnologiyasi vositasidan foydalanish bolalarning rus tilida bilim samaradorligini yanada oshirishda yordam beradi, ayni paytda, ularga kompyuterni yaxshi o’zlashtirishda ham ko’maklashadi. Rus tili darsini didaktik o’yinlar orqali tashkil etish va o’tkazish metodikasiga oid tadqiqotlarda uning bir necha bosqichlari ajratib ko’rsatiladi. Ayrim tadqiqotchilar o’yinlarni tashkil etishda quyidagi bosqichlarni ajratib ko’rsatiladi:

- tayyorgarlik;

-
- tashkiliy;
 - o'yin harakatlari;
 - yakuniy.

Bu bosqichlar o'z xususiyatlari, o'yinga sarflangan vaqt, bolalarning mustaqilligi va tarbiyachi faoliyatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Umuman olganda, kichik yoshdagи bolalarning chet tilidagi muloqot kompetensiyalari darajasiga qo'yilgan talablar va didaktik yondashuvlarda umumiylig mavjud. Bu umumiylig chet tillarni o'rganishga yordam beradigan zamonaviy sharoitlarning yaratilganligi, kichik mакtab yoshidagi bolalar uchun ko'plab darsliklar nashr etilganligi, shuningdek, chet tilini axborot-kommunikativ texnologiyalar yordamida o'rgatadigan zamonaviy dasturlardan keng foydalanishi orqali namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rнida shuni aytish mumkuki, chet tillarni o'qitishdan maqsad turli madaniyat va ko'ptillilikni o'zida aks ettirgan zamonaviy jamiyat hayotida bolalarning har tomonlama va faol ishtiroklarini taminlash uchun ulardagi til kompetensiyalarini rivojlanтиrishdir. Chet tilini o'rgatishdan umumiyl maqsad – o'quvchilarda madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, chet tilini boshlang'ich maktabdan o'rgatish ularda shu qobiliyatni kelgusida shakllantirish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, chet tili o'qituvchilari boshlang'ich ta'lim pedagogikasi va chet tilini o'qitish metodikasiga oid chuqur bilimga ega bo'lishlari va o'z malakalarini litsey yoki universitetlarda oshirib borishlari lozim. Faqat shundagina kuti layotgan natijaga, ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. Z.Sh. Jurayeva., M.M. Abdulkayeva. *Til bilmoq – dunyonи anglamoq, degani // Молодой ученый. – 2016.*
2. Sh. Oqqa'ziyev. *Xorijiy tilni o'rganishda interfaol usullarning o'rni // Uch ildiz. – 2017.*
3. D. Tojiboyeva. *Kichik mакtab yoshidagi bolalarga chet tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari//Journal.fledu.uz.*
4. N.M. Karimov. *Rus tili fanidan nutqiy faoliyatini o'stirishda og'zaki mashqlarning ahamiyati // http://fikr.uz_*
5. M. Voxidov. *Bolalar psixologiyasi –T.: O'qituvchi, 1981 – 366 b.*

Tahririyat: Bugungi globallashuv davrida chet tillarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu naqtayi nazardan ushbu maqolada o'quvchi-yoshlarning rus tilini o'zlashtirishida interfaol usullardan foydalananish atroficha yoritilgan va tavsiyalar berilgan. Shuningdek, muallif bergen tavsiyalar o'qituvchilar tomonidan amaliyotda foydalansila, albatta, o'z samarasni beradi.

Xurshid YUSUPOV,
Xalq ta'limi vazirligi mutaxassisi

TIZIMLI INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Annotation

Maqolada ta'lrimizda tashabbus va konsepsiyaning o'rni hamda ahamiyati ularda nazarida tutilgan vazifalarni ta'minlash borasida shu kungacha amalga oshirilgan ishlar va ke'lajakda qilinishi lozim bo'lgan masalalarga to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, xorijiy mamlakatlar tajribasi, ular bilan hamkorlik va soha oldidagi muammolar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. Konsepsiya, tashabbus, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, maktab, ta'lim, tendensiya, taraqqiyot.

В статье подчеркивается роль и важность концепции в системе образования, выполненные работы до сегодняшнего дня и вопросы, которые необходимо решать в будущем. А также, обсуждено опыт зарубежных стран и проблемы стоящие перед образованием.

Ключевые слова. Концепция, инициатива, информационно-коммуникационные технологии, школа, образование, тенденция, развитие.

The article highlights the role and importance of the concept in education system, work to date and the issues to be addressed in the future. Also, the experience of foreign countries and the problems facing the industry discussed.

Key words. Concept, initiative, information and communication technology, school, education, tendency, development.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ta'lrim sohasi rivoji yangi bosqichga ko'tarildi. Bu borada ta'limga boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish muammolarini tizimli-innovatsion yondashuv bilan hal etishga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilmoqda. Mamlakatimizni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlarini o'z ichiga qamrab olgan Harakatlar strategiyasida ham xalqaro standartlar talablariga mos keladigan ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar qilinayotgani alohida e'tirofga loyiq. Ushbu sohadagi mavjud muammolarni tizimli hal etish, ilg'or xorijiy mamlakatlarning tajribasi asosida ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish, malakali va mehnat bozori talablariga javob beradi-gan kadrlarni tayyorlash samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, aholi barcha qatlamlarining ehtiyojlarini hisobga olish va bandligini oshirish muhim dolzARB masalalaridan biridir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni ta’lim tizimini yanada rivojlantirishda dasturilamal bo‘lib xizmat qiladi. Bunda O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o‘quvchilarni baholash dasturi reytingi bo‘yicha jahoning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

– uzuksiz ta’lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek, professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;

– o‘qitish metodikasini takomillashtirish, ta’lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish;

– xalq ta’limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish;

– xalq ta’limi muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va byudjetdan mablag‘ bilan ta’minlashning samaradorligini oshirish;

– yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta’minlashda maktabdan tashqari ta’limning zamonaviy usullari va yo‘nalishlarini joriy etish;

– davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish hisobiga davlat ta’lim tizimida raqobat muhitini kengaytirish;

– yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo‘srimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyatga tatbiq etish;

– xalq ta’limi tizimida faoliyat ko‘rsatishning jozibadorligini oshirish maqsadida umumiy o‘ta ta’lim muassasalarini xodimlarining mehnatiga haq to‘lash, moddiy rag‘batlantirish va ijtimoiy himoya qilish darajasini bosqichma-bosqich oshirib borish.

Xo‘s, ushbu ishlarni amalga oshirish orqali biz qo‘ylgan maqsadga to‘laqonli erishamizmi? Bu savolga maqola davomida javob topishga harakat qilamiz. Ta’lim – taraqqiyot bosqichidagi eng muhim tizim. Jamiki o‘zgarishlar, yangilanishlar bevosita ta’lim rivoji bilan bog‘liq. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev iborasi bilan aytganda, “Biz ta’lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishi o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz”.

Har bir mamlakat o‘zining ta’lim tizimi borasida o‘ziga xos yondashuv va qarashlari bor. Bizning nazarimizda yuqoridaqgi vazifalarni amalga oshirish uchun qo‘yidagi yo‘nalishlarga keng e’tibor qaratmog‘imiz lozim.

Birinchi yo‘nalish: Yangi ilmiy maktablarni tashkil qilish ularga ilmiy maktabni rivojlantirishda bevosita hissa qo‘sha oladigan zamonaviy va xorij ta’lim tizimidan xabardor rahbar tayinlash.

Ikkinci yo‘nalish: Amaliyatga joriy etilgan fan va o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda yoki ommaga taqdim qilishdan oldin uning natijasini oldindan aniqlay olish mexanizmini ishlab chiqish.

Uchinchi yo‘nalish: Umumiy o‘ta ta’limga oid zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari jahon ta’lim standartlari talablariga javob beruvchi STEAM fanlari ni o‘qish va o‘rganishda ma’lumotlarni yodlash yoki takrorlashga urg‘u berish uchun emas, aksincha, XXI asrda tanqidiy fikrlash, mustaqil izlanish hamda axborotni tahlil qilish hamda ta’lim tizimida uning xafsizligini to‘laqonli ta’minlash metodlarini yaratish.

To‘rtinchi yo‘nalish: Ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, ularni zamonaviy o‘quv va ilmiy-laboratoriya jihozlarini bilan ta’minlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash yo‘nalishlari va mutaxassisliklarni maqbullashtirish, ta’lim standartlarini takomillashtirish orqali uni jahon reytinggida

yuqori bosqichga ko’tarish.

Beshinchı yo‘nalish: Maktab va maktabdan tashqari ta’lim muassasalarini aholi ehtiyojlarini o‘rganish asosida tashkil etish va bu orqali mamlakatimizda xususiy maktablar tizimini yangi bosqichga olib chiqishga erishish.

Oltinchi yo‘nalish: Yoshlar ta’lim-tarbiyasi uchun qo’shimcha shart-sharoitlar yaratish, xotin-qizlar bandligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga joriy etish hamda, har bir tashabbus bo‘yicha das-turlar ishlab chiqish mexanizmlarini takomillashtirish orgali yuqori natijalarni ko’rsatish.

Biz buyuk mutafakkir, jadid maktabining asoschilaridan biri ma’rifatparvar olim Abdulla Avloniy ta’biri bilan aytganda: “Tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”, degan hikmatli iborasi-ga amal qilib, ta’lim-tarbiya sohasidagi o‘zgarishlarni tizimda qo’llash mexanizmlarini yangicha tarzda ishlab chiqishimiz lozim. Bu borada bиргина misol keltirmoqchimiz. So‘nggi yillarda yurtimizda ta’lim-tarbiya tizimini mutlaqo yangi bosqichga ko’tarishga xizmat qiladigan bir necha muhim farmon va qarorlar qabul qilindi. Unga ko’ra, ta’lim muassasalari tarmog’ini kengaytirish hamda moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta’minalash, o‘quvchilarni har tomonlama intellektual, ma’naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy dastur va texnologiyalar ning ta’lim-tarbiya jarayoniga joriy etilishi ularning vatan taqdiriga bo‘lgan mas’uliyatini oshirish ko’zda tutilgan.

Har bir yosh yaxshi sharoitda ta’lim olgisi keladi. Shu ma’noda, bugun ta’lim muassasalarda tahsil olayotgan o‘quvchilar uchun barcha qulayliklar yaratilyapti. Ta’lim-tarbiya tizimini yangi bosqichga ko’tarish maqsadida 2018-yil 5-sentabrda davlatimiz rahbarining “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”gi Farmoni, shuningdek, zamonaviy bilimga tashna yosh-larga tahsil berayotgan o‘qituvchilarni boshqa ishlarga jalb etish, maktablarda asossiz tekshiruvlar o’tkazish amaliyotiga chek qo’yildi.

Statistik ma’lumotlarga qaraydigan bo‘lsak, 11 yillik majburiy ta’limga o‘tish natijalarini har tomonlama tahlil qilish hozirgi o‘ta maxsus, ta’limi tizimi bugungi kun talabalariga javob bermasligini va tubdan isloh qilishga muhtoj ekanligini ko’rsatadi. Ushbu sohadagi mavjud muammolarni tizimli hal etish, ilg’or xorijiy mamlakatlarning tajribasi asosida ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish va rivojlantirish, malakali va mehnat bozori talabalariga javob beradigan kadrlarni tayyorlash samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish, aholi barcha qatlamlarining ehtiyojlarini hisobga olish va bandligini oshirish orqali erishishimiz bu yo’lda tinmay izlanish va natija sari intilish talab etiladi.

Buning natijasida mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga alo-hida e’tibor qaratilib, farzandlarimizning jahon andozalari darajasida zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashi, jismonan va ma’nан yetuk insonlar bo‘lib ulg‘ayishi, ularning qobiliyat va iste’dodini, intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish, yosh avlod qalbida Vatanga muhabbat, milliy istiqlol g‘oyalariga sadoqat va fidoyilik tuyg‘ularini yuksaltirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Hayotga ziyrak ko’z bilan qaraydigan, teran fikrlovchi, mustaqil dunyoqarashga ega, iqtidorli yoshlarni kamol toptirish va tarbiyalash davlatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

So‘nggi yillarda jamiyatni axborotlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini hayot faoliyatining barcha sohasiga keng ko’lamda tatbiq etish, jumladan, ta’lim

sifatini ta'minlashda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalardan hamda xorijiy tajribaning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanish masalalariga ham katta e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalari taqdim etayotgan qulayliklar ta'lism islohotlarini olib borishda aholi turli qatlami vakillarining ishtiroki ham ta'minlanmoqda. Bu esa, ta'lism tizimi iste'molchilarining talab va takliflarini to'laqonli inobatga olishga, ko'zlangan maqsad uchun to'g'ri yo'l tanlashga va strategik qarorlar qabul qiliшга ko'maklashyapti.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizdagи milliy ta'lism tizimi olib borilayotgan islohotlari, jumladan, ta'lism sifatini ta'minlash ustuvor yo'nalish deb belgilanayotgan davrda ta'lism tizimining samarali me'yoriy-huquqiy asoslari yanada takomillashtirilayotganga hammamiz guvoh bo'lib turibmiz. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712 farmoni asosida ta'lism sohasida olib borilishi nazarda tutilgan ishlarni o'zida qamragan konsepsiada belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali Prezidentimizning beshta muhim tashabbuslari keng ko'lama bajarilib, yaqin kelajakda mamlakatimizni intellektual sa-lohiyati yuqori, ta'lism sifati jahon standartlariga to'la javob bera oladigan, ta'lism darajasi yuksak bo'lgan davlatlar qatoriga olib chiqishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi to'g'risidagi Prezident Sh.Mirziyoyev farmoni* (29.04.2019-yildagi PF-5712-son Farmon). www.lex.uz.sayti
2. *2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi 2017-yil 5-fevral.*
3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish, xotin-qizlar bandligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbusni amaliyotga joriy etish masalalari bo'yicha yig'ilishi 2019-yil. 3-aprel.*
4. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasi.* 28-dekabr, 2018-yil. lex.uz.
5. *O'zbekiston Respublikasining "Ta'lism to'g'risida"gi qonuni,* – T.: O'zbekiston, 1997 y.
6. *Sh.X. Shermatov. Xalq ta'limi tizimidagi islohotlar: sifat,adolat, shaffoflik.* – T.:2018 №6. 7-14-betlar.
7. *Inson rivojlanishida ta'lismni o'rni to'g'risidagi ma'ruza.* – T.: O'zbekiston, 2007 y.
8. *Q.X. Abdurahmonov va boshq. "Ta'lismni boshqarish".* O'quv qo'llanma. – T.: Mehnat 2014-y.

Abdunazar NURMANOV,
Toshkent Davlat pedagogika universiteti
dotsenti

TA'LIM KLASTERI – PEDAGOGIK HAMKORLIK TEXNOLOGIYASI SIFATIDA

Annotatsiya

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda respublikamiz oliv ta'lism tizimida asosiy muammolardan biri mutaxassislar tayyorlash sifatini ta'minlash bo'lib, ushbu muammoning yechimi ko'p jihatdan oliv ta'lism muassasalarini va ishlab chiqarish korxonalarini hamkorligini amalga oshirishga bog'liq. Ushbu maqola ta'lism klasterlarini pedagogik hamkorlik texnologiyasi sifatida ishlab chiqish, uning didaktik ta'minotini yaratish va oliv ta'lism muassasalarini amaliyotida joriy etish kabi masalalar yechimiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. Klaster, ta'lism klasteri, hamkorlik, pedagogik hamkorlik texnologiyasi, ishlab chiqarish korxonalarini, universitet kompleksi, ta'lism klasteri modellari.

Одной из основных и актуальных задач высшего образования республики является обеспечение качества подготовки будущих специалистов, решение которой во многом определяется осуществлением взаимодействия между высшими образовательными учреждениями и производственными предприятиями. В данной статье речь идет о необходимости разработки образовательных кластеров в качестве педагогической технологии взаимодействия и о создании её дидактического обеспечения.

Ключевые слова. Кластер, образовательный кластер, сотрудничество, технология педагогического взаимодействия, производственные предприятия, университетский комплекс, модели образовательного кластера.

One of the main urgent tasks of higher education of the Republic is to ensure the quality of training of future specialists, the solution of which is largely determined by the implementation of interaction between higher educational institutions and industrial enterprises. In this article we are talking about the need to develop educational clusters as a pedagogical technology of interaction and the creation of its didactic support.

Key words. Cluster, educational cluster, cooperation, technology of pedagogical interaction, industrial enterprises, University complex, models of educational cluster.

Bugungi kunda oliv ta'lism muassasalarida mutaxassislar tayyorlash sifati iq-tisodiyotning real sektorlari talablariga to'la javob bermayotganligi ushbu sohadagi asosiy muammolardan biri ekanligi ko'pchilik tomonidan e'tirof etilmoga. Ushbu muammoning samarali yechimlaridan biri – bu oliv ta'lism muassasalarini va ishlab chiqarish korxonalarini hamkorligidir. Bunday hamkorlik, birinchi navbatda, oliv ta'lism muassasalarida ta'lism jarayonini tashkil etishning innovatsion shakllari hamda texnologiyalarini joriy etishni talab qiladi.

Ta'lism klasterlarini shakllantirish va rivojlantirishning metodologik asoslari sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy

ta'lrim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹gi, 2017-yil 27-yuldag'i PQ-3151-sonli "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"²gi, 2018-yil 5-iyundagi "Oliy ta'lrim muassasalarida ta'lrim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"³gi PQ-3775-sonli Qarorlari hamda kasbiy ta'limga klasterli yondashuv, pedagogik loyihalashtirish va faoliyat nazariyasi, uzuksiz ta'lrim konsepsiysi, ijtimoiy sheriklik va oliy ta'lrim sifatini boshqarish borasidagi muammolar yechimiga bag'ishlangan tadqiqotlarni keltirib o'tish mumkin.

Uzluksiz ta'lrim tizimi sub'ektlari va ishlab chiqarish korxonalari hamkorligi masalasi MDH olimlaridan A.P. Belyaeva, N.V. Goncharova, I.D. Klochkov, Yu.F. Shubert, P.G. Matrosov va boshqalar tomonidan alohida tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqotlarda jahon hamjamiyatining ko'pgina mamlakatlari mehnat bozorida yosh mutaxassislarning amaliy tajribasi yetishmasligi, real kasbiy faoliyat sharoitlariga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishi ta'kidlab o'tilgan. Sanoat korxonalari va oliy ta'lrim muassasalarini hamkorligi ham dolzarb masala sifatida saqlanib qolmoqdaki, ushbu hamkorlikning har ikki subyektlari ham o'zaro munosabatlarni yanada mustahkamlashdan cheksiz manfaatdordir.

Korxonalar oliy ta'lrim muassasalarini bitiruvchilar-mutaxassislar iste'molchisi sifatida davlat buyurtmasini yanada oydinlashtirish va yosh mutaxassislar tayorlash sifatiga qo'yilgan standart talablarga qo'shimcha o'z talablarini taqdim etish imkoniyatiga ega. Korxonalarning o'z hisobidan ishchi-xodimlarini oliy ta'lrim muassasalarida qo'shimcha o'qitish, malakasini oshirish va qayta tayyorlash, o'zining kadrlar siyosatini amalga oshirishi hamda ijtimoiy – xodimlar hayot sifati to'g'risida g'amxo'rlik qilishi, xodimlar yoshi va jinsi optimal tarkibini shakllantirish kabi masalalarni amalga oshirish imkoniyatlari yanada kengayib bormoqda.

Davlat, oliy ta'lrim muassasasi, ishlab chiqarish korxonasi va talaba ta'lrim xizmatlariga mavjud talab va ehtiyojlarni qondirish jarayonining subyektlari sifatida o'zaro munosabatlarga kirishadilar. Ushbu munosabatlarning asosiy maqsadi iqtisodiy foyda olish emas, ayni paytda oliy ta'lrim muassasalarini va ishlab chiqarish korxonalari, kompaniya va firmalarning o'zaro hamkorligi oliy ta'lrim muassasalarini uchun byudjetdan tashqari mablag' topish manbayi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Klaster (ing. Cluster – to'plam) – bir nechta o'xshash elementlardan tashkil topgan o'ziga xos xususiyatlarga ega mustaqil tizim sifatida talqin etiladi³. Ta'lrim klas-teri tarmoq xususiyatlariga ko'ra o'zaro bir-biriga yaqin bo'lgan ta'lrim muassasalarini faoliyatini sohadagi ishlab chiqarish korxonalari bilan yaxlit makonga birlashtirishdan iborat. Ayni paytda ta'lrim klasterlarini amaliyatga tatbiq etish orqali ta'lrim muassasalarni moliyalashtirish borasidagi qiyinchiliklar, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy-amaliy kompetentligini ta'minlashdagi muammolarni bartaraf etish hamda fan, ta'lrim va ishlab chiqarish integratsiyasini samarali amalaga oshirish imkoniyati yaratiladi.

¹ Ta'lrim klasterlarini shakllantirish va rivojlantirishning metodologik asoslarini sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lrim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"⁴gi Qarori.

² 2017-yil 27-iyuldag'i PQ-3151-sonli "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"⁵gi Qarori.

³ Н.М. Волков. Состояние и перспективы развития рынка труда рабочих и специалистов / Н.М. Волков // Современные подходы к подготовке рабочих и специалистов по приоритетным направлениям развития экономики. – Казань: РИЦ "Школа", 2005. – 152 с. – С. 152

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda ta’lim klasteri tushunchasi borasida turli ta’riflar mavjud. Jumladan, “klaster – bu o’zaro bir-biri bilan chambarchas bog’liq bo’lgan va bir-birini to’ldiruvchi, ma’lum bir sohada faoliyat olib boruvchi kompaniya va tashkilotlar majmuasidir”⁴ degan ta’rifni keltirib o’tish mumkin. Adabiyotlarda “klaster” tushunchasiga o’zaro chambarchas bog’langan va bir-birining raqobatbardoshligini oshirish imkonini beruvchi ishlab chiqarish korxonalarining tarmoq hamda geografik jihatdan birikishi natijasidir degan ta’rif ham mavjud.⁵

Ta’lim klasteri – bu tarmoq xususiyatlari ko’ra ishlab chiqarish korxonalari va ta’lim muassasalarining sheriklik munosabatlari natijasida yaratilgan majmuasidir.⁶

Ayrim olimlar nazariyalarida klasterlar (iqtisodiyotda) – ishlab chiqaruvchilar raqobat ustunligini oshirishda yuqori samarali bo’lib, ularning hududdagi ta’lim, fan, texnologik, iqtisodiy va boshqa xizmat ko’rsatuvchi subyektlar faoliyati bilan uyg’unlashgan tizimi ekanligi ta’kidlanadi.

Klasterning amaliy ahamiyati mamlakatlar, tarmoqlar va korxonalar iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirish va yuqori samaradorlikka erishishni nazarda tutadi.

“Klaster” nazariyasi rivojlanishidan uning ikki fundamental tavsifini ajratib ko’rsatish mumkin.

Birinchisi, klasterga uyg’unlashgan korxona va firmalar faoliyati aniq bir xil turdag'i tovarlar bozori bilan bog’liq bo’lishi zarur. Bunday bog’liqlik vertikal (xarid va sotish zanjiri) va gorizontal (qo’shimcha bo’limlar va xizmatlar, shunga ketadigan maxsus sarflar, texnologiyalar yoki institutlar va boshqa aloqalardan foydalanish) bo’ladi.

Ikkinchisi, klasterlar geografik yaqin joylashgan o’zaro bog’liqlikdagi korxonalar guruhi bo’lib, ular o’tasidagi o’zaro iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashishi natijasida raqobatbardoshlikning rivojlanishi, ko’proq qo’shimcha qiymatni yaratishiga va bozorda sotilishiga imkoniyatlar yaratishdir.

Pedagogikada klaster quyidagi tushunchalarni anglatadi:

O’quv-ishlab chiqarish majmualari yordamida ish beruvchi va ta’lim muassasalari hamkorligi.

Maktab klasteri: “Har bir klasterda tayanch maktabi pedagogik hamkorlar (hamroh maktablar), ijtimoiy hamkorlar (oliy ta’lim muassasalari, kutubxonalar, OAVlar)ga ega.

Kasbiy klaster: Klaster – bir-biriga bog’liq bo’lgan ta’limiy, madaniy, ilmiy, ijtimoiy, texnologik va ishlab chiqarish tashkilotlarni birlashtirgan madaniy-tarbiyaviy tizimdir.

Ta’lim klasteri modellarini amalga oshirish yo’nalishlari quyidagilardan iborat bo’lishi mumkin:⁷

1. Iqtisodiyotning real sektorlari – ish beruvchilarning ta’lim muassasalari bitiruvchilarida zarur kasbiy va shaxsiy sifatlarning shakllanganlik darajasi haqidagi obyektiv

⁴ Ю.В. Громыко. Что такое кластеры и как их создавать? // “Альманах” “Восток”. –2007. – Вып.1. – [Электронный ресурс]. – URL: http://www.situation.ru/app/j_artp_1178.htm (дата обращения 18.04.2019).

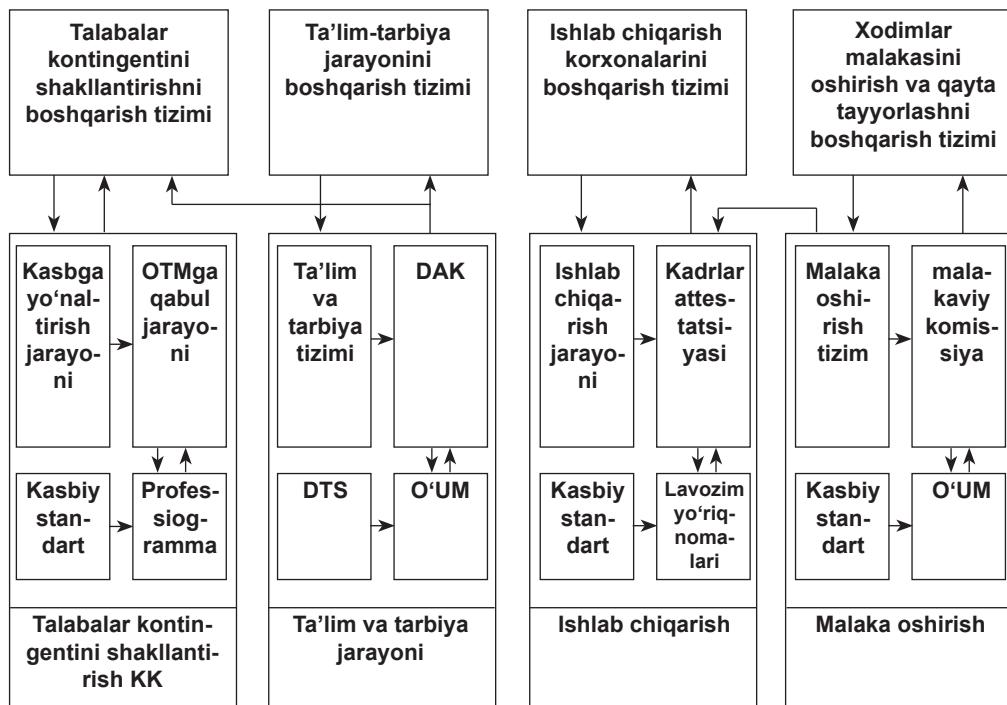
⁵ Д.Ю. Лапыгин. Методическое обеспечение процесса разработки плана стратегического развития региона // Менеджмент в России и за рубежом. – 2005. – №6 [Электронный ресурс] <http://dis.ru/library/manag/archive/2005/6/3971.html>

⁶ Формирование системы профессионального образования – образовательный кластер Республики Татарстан / Материалы Интернет-сайта министерства образования и науки РТ. – (Электронный ресурс). – URL: www.tatedu.ru (дата обращения 18.04.2019 г.).

⁷ О.Е. Гаврилова. Формирование профессиональных компетенций студентов – будущих специалистов швейного производства в условиях образовательного кластера. – Диссер. насоиск. уч. степ. канд. пед. наук. – Казань: КНИТУ, 2011. – С.258.

fikr-mulohazalarini monitoring qilishni tashkil etish. Monitoring natijasida ta'lim xizmatlarining tashqi va ichki iste'molchilari talablarini aniqlash, kasbiy tayyorgarlik sifatini baholash va taqqoslash, ijtimoiy sheriklikni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash kabi mehnat bozori ehtiyojlarini qondirish imkoniyati paydo bo'ladi.

1-rasm. Ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalarini – kadrlar buyurtmachilarini hamkorligining tashkiliy-texnologik modeli

2. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini xalqaro sifat menejmenti tizimi talablari asosida tashkil etish, ta'lim sifatini ta'minlash borasida TQM – sifatni yalpi boshqarish prinsiplari, metod va vositalarini joriy etish orqali aniqlangan muammo va kamchiliklarni tezkor va samarali bartaraf etish, shakllangan ijtimoiy sheriklik tizimini yaxshilash bo'yicha o'z vaqtida tuzatishlar kiritish: mehnat bozori to'g'risidagi ma'lumotlardan doimiy foydalanish imkoniyatiga egalik, mehnat bozorida kadrlarga bo'lgan ehtiyoj strukturasiga o'z vaqtida aniqlik kirita olish, ish beruvchining talablarini hisobga olish, tarmoq korxona va tashkilotlarida talabalar amaliyotini tashkil etishning samarali shakllarini joriy etish, mutaxassslar tayyorlash sifatini baholash bo'yicha mustaqil eksperlar faoliyatini amalga oshirish va boshqalar.

3. Kasbiy amaliyotlarni nazariy bilimlar va innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqarish korxonalarida tashkil etish tanlangan kasbga motivatsiya darajasini oshiradi hamda amaliyotlar turi va o'quv dasturlari mazmunini doimiy yangilab borish, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining o'z mutaxassisligi bo'yicha ishga joylashish foizini oshiradi.

4. Ta'limg klasteri subyektlari uchun domiy faoliyat olib boruvchi ilmiy-metodik seminarlar ishini tashkil etish orqali buyurtmachi korxonalar talabalarini oly ta'limg muassasalari bitiruvchilarining kasbiy bilim, ko'nikma va malakalari bilan moslashtirish.

5. Oly ta'limg muassasalari talabalari, magistrantlari hamda professor-o'qituvchilarining korxonalarda malakasini oshirish va stajirovkalarini, qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish.

6. O'zaro hamkorlikni rivojdantirishga qaratilgan tadbirlar – konferensiylar, uchrashuvlar, ekskursiyalar tashkil etish.

Ta'limg klasterlarda oly ta'limg muassasalariga asosiy urg'u beriladi. Shuningdek, ta'limg klasterlari tarkibiga maktabgacha ta'limg muassasalari, umumta'limg makkabari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, ilmiy tadqiqot va loyiha institutlari kirishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish korxonalari, asosiy ish beruvchi tashkilotlar bilan yaqin hamkorliksiz ta'limg klasterlarini tasavvur qilish qiyin. Ta'limg ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liq holda taraqqiy etadi. Bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash ta'limg tizimining asosiy vazifalaridan biridir. O'z navbatida, ishlab chiqarish korxonalari ham ta'limg tizimi bilan hamkorliksiz rivojlanishi mumkin emas.

Ta'limg muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari hamkorligi talabalar kontingentini shakllantirish, ta'limg-tarbiya jarayonini tashkil etish, bitiruvchilarni o'z mutaxassisligi bo'yicha ish bilan ta'minlash, mutaxassislar malakasini oshirish va qayta tayyorlash kabi jarayonlarni uzlusiz baholash hamda mutaxassislar tayyorlashning ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik-pedagogik, texnologik va tashkiliy aspektlarini tahlil etish orqali belgilangan sifat darajasini ta'minlashga qaratilgan.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi "Oly ta'limg tizimi yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ 2909-son Qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 18-iyuldagi 515-sonli "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'limg sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasining faoliyatini tashkil qilish to'g'risida"gi 515-son Qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oly ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirotini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-son Qarori.

Ziyoda MIRZAYUSUPOVA,
Qo'qon Davlat pedagogika universiteti
o'qituvchisi

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada umumiy o'rta ta'lrim muassasalarida chet tillarini o'qitishda hozirgi kundagi zamnaviy innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalaniib, yuqori natijalarga erishish va xorij tajribalaridan andoza olish haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar. Chet tili, innovatsiya, ta'lrim, texnologiya, pedagog, kompyuter, muammo, zamnaviy ta'lrim, xorijiy tajriba.

Статья посвящена достижению высоких результатов и освоению зарубежного опыта с использованием современных педагогических инновационных технологий в преподавании иностранных языков в общеобразовательных учебных заведениях.

Ключевые слова. Иностранный язык, инновации, образование, технологии, педагогика, компьютерные проблемы, современное образование, зарубежный опыт.

The article is devoted to the achievement of high results and using of foreign experience and modern pedagogical innovative technologies in the teaching of foreign languages in general educational institutions.

Key words. Foreign language, innovations, education, technologies, pedagogy, computer problems, modern education, foreign experience.

Davrimizning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan axborot kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan uning imkoniyatlaridan foydalaniib, ta'lrim jarayoniga yangicha yondashish va uni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. XXI asr – yuksak texnologiyalar asri bo'lib, zamnaviy yoshlarimiz nafaqat davr ruhiga monand, balki elektron olamdag'i taraqqiyotga muvofiq qadam tashlamoqdalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida "Zamnaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning ilg'or uslublarini joriy etish yo'lli bilan, o'sib kelayotgan yosh avlodni chet tillarga o'qitish, shu tillarda erkin so'zlasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish hamda buning negizida, ularning jahon taraqqiyoti yutuqlari hamda dunyo axborot resurslaridan keng ko'lamda foydalanshlari, xalqaro hamkorlik va muloqotni rivojlantirishlari uchun shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish" ishlari va buning uchun bir qator muhim vazifalarni amalga oshirish zarurligi ko'rsatilgan. Mazkur hujjatda 2013-2014-o'quv yilidan boshlaboq umumiyl o'rta ta'lrim maktabalarining birinchi sinflaridan chet tillari avval o'yin tarzida keyinchalik asosiy ta'lrim fani

sifatida AKT vositalaridan foydalangan holda o‘qitish belgilab berilgan. Ushbu muhim qarorga muvofiq bugun, ayniqsa, chet tillarini o‘rganish darslariga yanada chuqurroq nazar tashlandi. Jahon maydonida yurt sha’nini munosib himoya qilishi uchun yoshlarimiz, avvalo, o‘zining xorijiy tengdoshlari bilan raqobatlasha olishi lozim. Bugun esa raqobat chet tillari, xususan, xalqaro biznes tili bo‘lgan ingliz tilida olib borilmoqda. AKT vositalari – kompyuter texnikasi, magnitofon, kitob, video uskunalarini, elektron doska orqali dars vaqtini tejash va yanada ko‘proq va samarali ma’lumot olishga imkoniyat demakdir. Bugun yoshlar ham qo’shimcha ma’lumot olish uchun kitobni izlab va varaq-lab vaqt sarflamaydilar, balki uni tejab Internetga murojaat etadilar.

Chet tillarini o‘qitishda Internet hamda uning katta imkoniyatlardan foydalanishlari natijasida, ta’lim va pedagogik jarayonlariga multimedya texnologiyalarining joriy etilishining istiqbolliligi tobora namoyon bo‘lmoqda. Ma’lumki, asosiy kommunikatsiya vositasi sifatida Internet bilan tanishuv to‘rt yo‘nalishda:

- Internet axborot olish vositasi sifatida;
- Internet muloqot vositasi sifatida;
- Internet o‘qitish vositasi sifatida;
- Internet ko‘ngilochar vosita sifatida amalga oshiriladi.

Bunda tarmoqda axborot izlashda kommunikatsiyaning asosiy vositalari (elektron pochta, chat) bilan ishslashni mashq qilishga katta e’tibor qaratiladi. Boshlang‘ich bosqichda axborot almashuv jarayoni faqat yozma matn bilan cheklangan bo‘lsa, as-ta-sekin unga grafik va ovozli hujjatlar kiritiladi. Hozirgi kunda boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar o‘zları istagan xorijiy tillarni o‘rganmoqdalar. Misol uchun, ingliz, rus, xitoy, nemis, fransuz va sharq tillari ham shular jumlasidandir. Lekin respublikamizning maktab muassasalarida ham ta’lim jarayoni va sifati bir xil emas. Afsuski, ayrim qo’shtirnoq ichidagi ta’lim muassasalarida darslar o‘z vaqtida o‘tilmaydi yoki o‘qituvchilar yetarli-cha dars o‘tish malakasiga ega emas.

Hozirgi kunda buning oldini olish uchun ko‘plab chora-tadbirlar o‘tkazilmoqda va o‘qituvchi-o‘quvchi muloqot dasturi yaratilmoqda, bundan tashqari, o‘quvchini xorijiy tillarga bo‘lgan malakasini oshirish maqsadida ota-onalar bilan hamkorlikda ish olib borilmoqda. Har bir o‘qituvchi, jumladan, maktab, kollej, litsey va oliy ta’lim muassassi o‘qituvchilarining kasbiy mahoratlarini oshirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘mi muhimligi sir emas. Har bir chet tili o‘qituvchisi dars jarayonida yangi innovatsion texnologiyalardan foydalana olishi, o‘z ustida muntazam ishlab, kasbiy mahoratlarini oshirib borishi va albatta XXI asrga mos dars jarayonini tashkillashtirishi lozim. Chet tili darslarida to‘liq xorijiy tilda gapirib dars o‘tishning imkoni yo‘q. Balki mакtabning katta sinflarida, ayniqsa, bitiruvchilar bilan bu yo‘sinda dars o‘tish mumkin-dir, ammo yosh o‘rganuvchilar bilan o‘zbek tilini ishlatmasdan xorijiy tilni o‘rgatish im-konsizdir. Ammo birinchi til (ona tili)ni ham haddan ortiq ko‘p ishlatish o‘quvchilarning chet tilini o‘rganishlariga katta to‘siq bo‘lishi mumkin. Sinflarda chet tili darsi vaqtida o‘qituvchining chet tili va o‘zbek tilidan foydalanim dars o‘tishi o‘rtasida balans bo‘lishi kerak. Ammo bu me’yorni qanday qilib topish mumkin? Agar o‘zbek tilida ko‘p gapirilsa-yu, chet tilida o‘quvchilarga yetarlicha gapirilmayotgandek tuyulsa. Aksincha, chet tilida ko‘p gapirilib, natijada o‘quvchilar nima haqida gapirilayotganligiga tushunmay qolishsa, ba’zi topshiriqlarni to‘liq anglab olisholmasa. Ta’lim texnologiyalarini, bu ta’lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishdir. Shuningdek, ta’lim jarayoniga zamonaviy innovatsion texnologiyalarini olib kirish orqali ta’lim sifati va samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Xususan, chet tilini o‘rganishda bunday

axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishning bir qancha afzalliklari mavjuddir. Til o'rganish va o'qitishda zamonaviy taxnologiyaning roli beqiyosdir. Texnologik vositalardan foydalanish chet tili o'rganishning har bir aspekti (o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish)da qo'l keladi. Masalan, tinglab tushunish uchun, al-batta, kompyuter, player, CD disklarsiz bu jarayonni amalga oshirish mumkin emas. Tinglab tushunish til o'rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda o'quvchi bir paytning o'zida so'zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga riosa qilganligi, so'z boyligi va uning ma'nolariga e'tibor berishi talab qilinadi. Ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda o'quvchilar ham axborot – kommunikatsion texnologiyalarni yaxshi bilish va ulardan foydalana olishi muhim omil hisoblanadi. Chet tilini zamonaviy texnologiyalardan foydalanib o'rgatish va o'rganish eng samador usullardan biridir. Bu jarayonda, jumladan:

- kompyuterlardan foydalanganda o'quvchi chet tilidagi videoroliklarni, namoyishlarni, dialoglarni kino yoki multfilmlarni ham ko'rishi ham eshitishi mumkin;
- chet tilidagi radioeshittirishlar va televideniyadagi dasturlarni eshitish va tomosha qilish mumkin;
- ancha an'anaviy usul hisoblanadigan magnitafon va kassetalardan foydalanish;
- CD pleyerlardan foydalanish mumkin. Bu texnik vositalardan foydalanish o'quvchilarning chet tilini o'rganishlari jarayonini qiziqarliroq va samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi. Globallashuv jarayonida hayotimizni internetsiz tasavvur qilish qiyin. Chet tilini o'rganish va o'qitish jarayonida undan unumli foydalanish eng samarali usullardan hisoblanadi. Internet orqali chet tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilish imkoniyati paydo bo'ladi. E-mail orqali xat yozishish bilan yozish mashqini takomillashtirish mumkin. Ta'lim jarayoniga zamonaviy – kommunikatsion texnologiyalarini olib kirish ular dan maqsadli va to'g'ri, unumli foydalanish, ular orqali o'quvchida chet tiliga bo'lgan qiziqishni orttirish, o'qitish samaradorligini oshirish eng muhim masala hisoblanadi. Bu orqali ta'limning innovatsion texnologiyalaridan foydalanishga imkoniyat tug'iladi va talab ortadi. Bugungi kunda innovatsion ta'lim texnologiyalarining bir necha xil usullari mavjud. Ulardan darslarda mavzuni yoritishda keng va turli usullaridan foydalanilsa, darsning samaradorligi yuqori bo'ladi va o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarning ortishi ham ta'minlanadi. Ta'lim jarayoniga yangiliklarni olib kirish va ularni tatbiq qilish orqali ta'lim samaradorligini oshirish nazarda tutiladi. Chet tili darslarining o'qitishida turli rolli, harakatlari o'yinlardan foydalanish ham darsga ham til o'rganishga bo'lgan qiziqishni ortishiga sabab bo'ladi. Chet tilini o'qitishda grafik organayzerlardan foydalanib, mavzuga oid yangi so'zlarni, grammatik qoidalarni tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Grafik organayzerlar orqali bular berilsa, yodda saqlanib qolishi ham oson bo'ladi. Chet tilini o'qitish jarayonida turli jadvallardan foydalanishning ham samarasini yuqoridir. Ta'lim jarayonida jadvallardan foydalanib, o'quvchilar ma'lum bir grammatik qoidani, masalan, zamonlardan foydalanib gaplar tuzish, yangi so'zlarni joylashtirib chiqishi mumkin. Chet tilini o'rganishga ehtiyoj yuqori bo'lgan bir davrda, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan unumli foydalanish bu jarayonni samarali bo'lishiga olib keladi. Innovatsion ta'lim texnologiyalarning samaradorligi ularning ta'lim jarayonida to'g'ri va unumli foydalanilganidadir.

Bilamizki, hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchi subyekt bo'lishi lozim. Bunda ko'proq interfaol metodlarga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi. Misol uchun, ingliz tilini olaylik: ingliz tili darslariga qo'yilgan eng muhim talablardan biri o'quvchilarni

mustaqil fikrlashga o’rgatishdir. Bugungi kunda ingliz tili o’qituvchilari Amerika Qo’shma Shtatlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda quyidagi innovatsion metodlardan foydalanib kelishmoqda:

- “Muammoli vaziyat yechimi”(Creative Problem Solving) bu usulni qo’llash uchun hikoyaning boshlanishi o’qib beriladi qanday yakun topishi o’quvchilar, o’quvchilar hukmiga havola qilinadi;
- “Quvnoq topishmoqlar” (Funny puzzles) o’quvchilarga topishmoqlar o’rgatish Ingliz tilini o’rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o’zlariga notanish bo’lgan so’zlarni o’rganadilar va o’ylab topishmoq javobini topadilar;
- “Tezkor javob” (Quick answers) o’tilgan dars samaradorligini oshirishda yordam beradi;
- “Chigil yozdi” (“Warm-up exercises”) o’quvchilarni darsga qiziqtirish uchun sinfda har xil o’yinlardan foydalanish;
- “Pantomima” (pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo’lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, o’quvchilar charchagan paytda foydalanilsa bo’ladi;
- “Hikoya zanjiri” (a chain story) usuli o’quvchilarning og’zaki nutqini o’stirishda yordam beradi;
- “Rolli o’yinlar” (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplarida qo’llanishi mumkin. Hunarga o’rgatish uchun “Interpreter”, “Translator”, “Writer”, “Poet” kabi kasbdagi kishilar darsda ishtirot etishib o’quvchilar bilan suhbatlashishlari mumkin;
- “Allomalar yig’ini” (Thinkers meeting) U. Shekspir, A. Navoiy, R. Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni “taklif qilish” mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so’zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo’lib tarbiyalanishiga yordam beradi;
- “Rasmlar so’zlaganda” (When pictures speak) usuli ancha qulay bo’lib, ingliz tilini o’rgatishda, talaba, o’quvchilarning og’zaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim;
- Kviz kartochkalari (quiz cards) o’quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma talabalar bir vaqtida darsda ishtirot etish imkonini beradi bu esa vaqtini tejaydi. Ko’rib chiqqanimizdek, har bir innovatsion texnologiya o’ziga xos afzallik jihatlariga egadir. Ta’lim tizimi o’z oldiga erkin fikrlovchi, barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalashni vazifa qilib qo’yar ekan, kelgusida biz bo’lajak o’qituvchilar innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo’llarini yanada mukammalroq ishlab chiqshimizimiz bilan o’z xissamizni qo’shishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Q. Xatamova, M.N. Mirzayeva. “Ingliz tili darslarida qo’llaniladigan usullar” (uslubiy qo’llanma), Navoiy, 2006, 40-b.
2. M. Xoldorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. “Chet tilini o’qitishda yordamchi vositalardan foydalanish”. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005, 30-b.
3. O’. Hoshimov, I. Yoqubov. “Ingliz tili o’qitish metodikasi” (o’quv qo’llanma). – T.: Sharq nashriyoti, 2003, 303-b.

Sharof TASHTAYEV,

Toshkent Davlat Texnika Universiteti jismoniy tarbiya kafedrasи
katta o'qituvchisi

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARI RAHBARLARIDA BOSHQARUV KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada bugungi jadal islohotlar sharoitida ta'lim tizimida boshqaruvning o'ziga xosligi va rahbar mas'uliyatining ayrim jihatlari xususida so'z yuritilgan. Unda sohada faoliyat yuriyatotgan zamonaviy rahbarlar bugungi kunda qanday sifatlarga ega bo'lishi zarurligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar. Ta'lim, boshqaruv, fazilat, rahbar, shaxs, mas'uliyat, pedagogika, munosabat, ilm-fan, tarbiya, jamoa, o'qish.

В статье прослеживаются некоторые особенности управления образованием в деятельности современного руководителя и его своеобразные черты. В ней изложены требования и задачи стоящие перед руководителями и культура управления образованием.

Ключевые слова. Образование, культура управления, достоинство, руководитель, личность, ответственность, педагогика, отношение, наука, воспитание, коллектив, чтение.

The article traces some peculiar features of the modern leader's management quality in education. It sets out the requirements and challenges for managers and the culture of educational management.

Key words. Education, culture of management, dignity, leader, personality, responsibility, pedagogy, an attitude, science, upbringing, team, book reading culture.

Ma'lumki, azaldan odamlarni boshqarishda rahbar shaxslar zimmasiga alohida mas'uliyat yuklatilgan, ularga ana shu vazifalarni qanchalik bajara olganligiga qarab baho berilgan. Hozir ham bu hayotiy qoida o'z ahamiyatini yo'qtgani yo'q, aksincha rahbar mas'uliyati ortib, yanada takomillashib bormoqda. Ta'limgi tashkil qilish va boshqarish aslida rahbarning pedagogik jamoa bilan o'zaro yaqin munosabatlarini anglatib, u ta'lim va tarbiya jarayonida, bir-birlarini o'zaro tushunishlarida namoyon bo'ladi. Bunday rahbar jamoada doimo adolatparvar, odamlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi shaxs sifatida e'tirof etiladi.

Boshqaruv va rahbar mas'uliyati xususida Prezident Shavkat Mirziyoyev: "Endi har birimiz, eng avvalo, davlat boshqaruvi organlari rahbarlarining vazifasi – o'zimiz mas'ul bo'lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmamizga yuklatilgan vazifalarni mas'uliyat bilan bajarishni ta'minlashdan iborat. Shun-

day davr keldi”¹, degan edi. Bu esa rahbar shaxslardan, birinchi navbatda, shaxsiy javobgarlikni talab qilmoqda. Chunki, rahbarlikning o’ziga xos mas’uliyati va javobgarligi yuqori, shu sababli uning yukini ko’tarish hech qachon oson bo’lmagan. Rahbar mas’uliyat va javobgarlikni shaxsan o’z yelkasiga olmas ekan, bu ularga ishonch bildirgan, hurmat-e’tibor ko’rsatgan odamlarni aldash, ularga xiyonat qilish bilan barobardir. Umuman, rahbar shaxsining asosiy vazifasi odamlarga xizmat qilish, ularni rozi qilishdan iborat. Shunday ekan, ular o’z mas’uliyati va javobgarligini, avvalo, vijdoni oldida, unga ishonch bildirgan odamlar, el-yurt oldida chuqur anglashi, zimmasiga yuklangan vazifalarni ado etish uchun o’zi jonbozlik ko’rsatib, o’zgalarni ham fidokorlikka chorlashi hamda ishlashi lozim.

Xo’sh, ta’lim tizimida zamонавији rahbar qanday bo’lishi kerak?, uning boshqa sohalardan farqli boshqaruв jihatlari qanday va unda mas’uliyat hissi qanday bo’lishi zarur?, ya’ni bugungi kun rahbari ta’lim boshqaruvida qanday sifatlarga ega bo’lishi lozim?, u o’zida qanday fazilatlarni namoyon etmog’i kerak? Bizningcha, ta’lim tizimida rahbar mas’uliyatining boshqa sohalardan farqi shundaki, u avvalombor boshqaruvgaga tarbiyaviy yondashmog’i, ya’ni “ta’lim berib, tarbiyalaylik, tarbiyalab, ta’lim beraylik” shioriga amal qilmog’i lozim. Jumladan, u pedagogik jamoada ro’y berayotgan har qanday jarayonga ta’lim va tarbiyaviy jihatdan yondashmog’i, o’qituvchilarning faoliyatini tez vaadolatli tahlil qilishi va rivojlantira olishi hamda o’zi jamoaga o’rnak bo’la olishi lozim. Shundagina ta’limda rahbarning o’quv tarbiyaviy jarayondagi faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratiladi va u ijobji natijalar beradi.

Ta’limdagи pedagogik rahbarlik rahbar va o’qituvchilarning ta’lim-tarbiyaviy faoliyatida yuzaga keladi. Masalan, oliy o’quv yurti, fakultet yoki kafedrada to’g’ri tashkil etilgan pedagogik rahbarlik professor-o’qituvchilarning ilmiy hamda ishchanlik muhitini shakkantiradi, ularni o’z ustida tinimsiz izlanishga, o’qishga va ishga intilishga, o’zligini anglashga imkoniyat yaratadi, ularni faollashtiradi. Bunda o’qituvchining vazifasi mu-loqot asosida jamoaga o’zining «men»ligini anglashni, shaxs sifatida o’z fikrini dadil va erkin aytishni, jamoada o’z o’rmini bilishni, o’z-o’zini baholashni o’rgatishi kerak. Chunki ta’limda pedagogik rahbarlik rahbar ijodkorligining ta’limiy hamda tarbiyaviy namunasidir.

Darsda o’qituvchi talabalarni tashkilotchi va ijrochi bo’lishga imkoniyat yaratgani-dek, ta’limda ham rahbar o’z xodimlaridan ilmiy ijodkorlikni, bilimli bo’lishga intilishni, shaxsiy tashabbuskorlikni namoyish qilishi uchun sharoit yarata olishi zarur.

Albatta rahbarlarga xos bo’lgan fazilatlar ko’p, avvalombor barcha rahbarlar talabchan, qat’iyatli, intizomli, javobgar hamda mohir ishbilarmon bo’la olishi zamon tala-bidir. Ta’limda esa zamонавији rahbar quyidagi sifat va fazilatlarga ega bo’lishi zarur:

- ilmiy salohiyatl, bu borada o’z salohiyati bilan barchaga o’rnak bo’la olishi;
- o’z ustida tinimsiz ishlovchi;
- ijodkor, tashkilotchi;
- tashabbuskor, ishbilarmon va tadbirkor;
- murakkab vaziyatlardan chiqishga yo’l topa oladigan;
- mehribon va jamoani o’z ortidan ergashtira oladigan;
- mas’uliyatli, qat’iyatli, o’z so’zining ustidan chiquvchi;
- vijdonli, andishali, insofli va o’ziga nisbatan ishonch uyg’ota olishi muhim.

¹ SH.M. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. – T., 2017, 7-b..

Yuqorida ta'lilda rahbar o'z tarbiyaviy jihatlari bilan barchaga o'rnak bo'la olishi ham muhim ahamiyat kasb etadi, dedik. Bu haqda fikr yuritganda, avvalo, ta'lilda fəoliyat yuritayogan rahbarlar tarbiyalı va intizomli bo'lishi lozim. Shu bilan birga, bilimli, yuqori malakali, yuksak saviyali, tashabbuskor, mas'uliyatlı, talabchan,adolatlı, bag'ri-keng, kechirimli, axloqan yetuk, sadoqatli, qat'iyatlı va albatta tartib-intizomli bo'lishi shart.

Bugungi globallashuv va modernizatsiya sharoitida esa ta'limni boshqaruvchi rahbarda yana quyidagi jihatlar ustuvor bo'lishi muhim:

birinchidan, ilm-fandagi innovatsiyalarni ta'lim tizimiga olib kirishga qodir, zamonaviy fan texnika yutuqlaridan xabardor shaxs bo'lishi;

ikkinchidan, u zamonaviy sharoitda turli kashfiyot yoki «nou-xau»larni ishlab chiqarishga tezda tatbiq qiluvchi va uni baholab boruvchi innovator bo'la olishi;

uchinchidan, u yuqori madaniyatli, halol, har qanday sharoitda ham namunali fe'l-atvori bilan barchaga o'rnak bo'la olishi;

to'rtinchidan, u professional sifatga, ijobiy fazilati va emotsiyalari bilan o'z qo'lstidagilarini orqasidan ergashtirishga qodir lider(yetakchi) bo'lishi;

beshinchidan, u ichki va tashqi nizolarni ijobiy hal qiluvchi, sheriklar va rahbarlar bilan kelishuvchilik aloqalarini o'rnatuvchi, mohir diplomat bo'la olishi;

oltinchidan, u o'z jamoasida ishchanlik muhitini yaratishga qodir va uning rivojlanishini ta'minlovchi yuqori ma'naviy fazilatga ega bo'lgan tarbiyachi bo'lmog'i;

yettinchidan, ta'limni boshqarishda rahbar ishbilarmon va tadbirkor bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ta'lilda zamonaviy rahbarning tadbirkor bo'lishi bugungi bozor iqtisodiyotining muhim talabidir.

Ta'lilda rahbar shaxslar oldiga qo'yilayotgan navbatdagi muhim talab bu – rahbar xodimlardagi halollik mezonidir. Ta'liddagi har qaysi rahbar o'z lavozimi asosida burchini halol bajarishi zarur. Chunki davlat va jamiyat taraqqiyoti avvalombor ta'lim sifati bilan bevosita bog'liq. Bunda rahbar shaxslar har doim, barcha joyda ibrat ko'rsatishi, shu jumladan, sofligi va halolligi bilan barchaga namuna bo'lishi lozim.

Bu haqda Prezident Shavkat Mirziyoyev hayotning o'zi va xalqning intilishlari oлdimizga yangi va yanada murakkab vazifalarni qo'yayotgani haqida to'xtalib: "birinchidan, ayrim idoralar va ularning rahbarlari real hayotdan va xalq ehtiyojlаридан ma'lum darajada uzilib qolmoqda. Ikkinchidan, tarmoq va hududlarni rivojlantirish konsepsiylari va dasturlarini ishlab chiqishda yuzaki yondashuvga yo'l qo'yilmoqda. Va niyoyat, uchinchchi asosiy kamchilik – ko'pchilik rahbarlarning murakkab muammolarni kabinet-dan chiqmasdan, iqtisodiyot tarmoqlari, har bir korxonadagi, shahar va tumanlardagi, ayniqsa, qishloq joylardagi ishlar qanday ahvolda ekanini chuqr o'rganmasdan hal etishga odatlanib qolgani bilan bog'liq" deydi.²

Yurtboshimizning bu borada bildirgan fikr va mulohazalardan kelib chiqib, bizningcha, bugungi kunda ta'lim tizimida boshqaruvning quyidagi talablari rahbar faoliyatiga xos mezon bo'lishi lozim. Ular quyidagilar:

– tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak;

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishslash tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. Xalq so'zi gazzetası. – T., 2016-yil 28-dekabr.

- ta'limda boshqaruv organları rahbarları o'zları mas'ul bo'lgan soha va tarmoqda ishlarning ahvolini tanqidiy baholash asosida zimmaga yuklatilgan vazifalarni tahlil qila olishlari zarur;
- kadrlar bilan muloqotni yo'nga qo'yishning yangi samarali usul va mexanizmlarini tatbiq qilish, jumladan, xodimlar oldida hisob bera olishlari;
- "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak", degan tamoyilni amalda qaror toptirish ta'lif sohasiga ham taalluqlidir.

Endi ta'limda zamonaviy rahbar boshqaruvidagi muloqot madaniyati xususida so'z yuritish o'rinni. Bunda rahbar muloqotining muhim qismi bu shaxsiy javobgarlik va o'z faoliyatiga va jamoa faoliyatining ayrim kamchiliklariga to'g'ri munosabatning shakllanganligidir. Ya'ni, faoliyatga nisbatan to'g'ri munosabat shakllansa, kamchiliklardan tegishli xulosalar chiqaradi, yutuqlardan esankiramaydi, aksincha u o'z faoliyatining yangi-yangi qirralarini izlashga harakat qiladi. Buning barobarida esa rahbarda intilish, izlanuvchanlik, ijodkorlik hissi shakllanadi, muammolarni yechishga imkon topadi.

Bugungi kun rahbarlari va ular faoliyatiga qo'yilayotgan muhim talablardan biri, bu, shubhasiz, "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harkatlar strategiyasi"da aks etgan vazifalardir. Jumladan, uning birinchi yo'nalishi "davlat va jamiyat qurilishini isloh qilish", deb nomlanishining o'ziyoq mamlakatimizda boshqaruv kadrlarini shakllantirish borasida o'ziga xos yangicha tizim shakllanib kelayotganligidan dalolatdir. Xususan, unda fuqarolarning murojaatlarini haqqoni ko'rib chiqish va ular manfaatlarini qonuniy hal etish borasida qator usuvor vazifalar belgilanganligi fikrimiz tasdig'idir. "Fuqarolarning murojaatlari ni o'z vaqtida hal etish, murojaatlarni ko'rib chiqishda sansalorlik, rasmiyatchilik va loqayd munosabatda bo'lish holatlariiga yo'l qo'yanlik uchun javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash, shuningdek, buzilgan huquqlarni tiklashning barcha choralarini ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi", deyiladi "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonda.³

Bir so'z bilan aytganda, jamiyatimizda kechayotgan muhim islohotlar barcha sohalar qatori ta'lif tizimida faoliyat yuritayotgan zamonaviy rahbar kadrlar oldiga ham muhim talablarni qo'yemoqda. Bu esa ulardan yanada tashabbuskor bo'lishni, bugungi kun o'zagarishlari bilan hamohang yashashni, o'z ustida tinimsiz ishlashni, yetarli ilmiy salohiyatga ega bo'lishni, o'ziga va jamoaga nisbatan talabchan bo'lishni taqozo etmoqda. Bunday xususiyatlar, shubhasiz, kelajakda sohani yanada tarqqiy toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foyladanilgan adabiyotlar:

1. SH.M. Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T., 2017, 7-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. Xalq so'zi gazetasi. – T., 2016-yil 28-dekabr.
3. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Xalq so'zi gazetasi. – T., 2017-yil 8-fevral.

³ "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Xalq so'zi gazetasi. – T., 2017-yil 8-fevral.

Muxlisaxon USMONOVA,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi

YOSHLARDA MEHNAT TA'LIMI KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY TAMOYILLARI

Annotatsiya

Maqolada yoshlarda kasbiy tayyorgarlikni shakllantirishning asosiy prinsiplari, pedagog tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar keltirib o'tilgan. Shuningdek, muallif mehnat ta'limi samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi o'zining bir qancha taklif hamda tavsiyalarini bergan.

Kalit so'zlar. Prinsip, ta'lif jarayoni, kasbiy tayyorgarlik, vazifa, produktiv, reproduktiv, ijodiy daraja.

В статье изложены основные принципы профессиональной подготовки молодежи и задачи, которые должны решать учителя. Кроме того, автор дал несколько предложений и рекомендаций по повышению эффективности трудового воспитания.

Ключевые слова. Принцип, учебный процесс, профессиональная подготовка, задача, продуктивный, репродуктивный, творческий уровень.

The article outlines the basic principles of youth vocational training and the tasks that the teacher must solve. In addition, the author gave several suggestions and recommendations for improving the effectiveness of labor education.

Key words. Principle, educational process, professional training, task, productive, reproductive, creative level.

Bugungi kunda hukumat tomonidan mamlakat ta'lif tizimiga juda katta e'tibor berilayotgani natijasida ijobiy natijalarga erishilmoqda. Jumladan, yoshlari-miz xalqaro fan olimpiadalari hamda nufuzli ko'rlik tanlovlarning g'oliblariga aylanmoqdalar. Ammo mamlakatimiz Prezidenti SH.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz har bir ishga tanqidiy yondashish orqali bundanda yuqori marralarga erishishimiz mumkin". Ya'ni erishilgan natijalar bilan cheklanib qolmasdan marrani yanada yuqori olish lozim. Yuqori marralarni zabit etish uchun esa bizga yuqori malakali, bilimli va barkamol avlod zarur. Mazkur masala esa bevosita mamlakat ta'lif tizimiga bog'liq. Shularni hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvar-dagi "Umumiyl o'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'lifi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni imzolandi. Bu orqali mamlakat yoshlarining bilim darajalari, kasbga tayyorgarligini oshirishga erishish ko'zda tutildi.

Barkamol shaxs tarbiyasida, albatta, mehnat ta'limingining ham alohida o'rni bor. Ushbu o'quv fani o'quvchilarda aqliy va jismoniy mehnat turlari, mehnat jarayonla-ri haqida keng tushuncha hosil qilish, mehnatga oid ko'nikma va malakalarini rivoj-

Iantirish kabi ta’limiy maqsadlarga xizmat qiladi. Shuningdek, yoshlarni mehnat va kasblarni qadrlashga o’rgatish, ijtimoiy hayotda ularning ahamiyatini tushuntirish, kasb asoslari (texnologiyasi) haqida bilim hosil qilish hamda maktab davridan bolada kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish mehnat ta’limi fani o’qituvchilarining asosiy vazifasiga kiradi. Xususan, mehnat qurollari, vositalari, jarayonlari, hududiy ishlab chiqarishning asoslarini o’rgatish, texnika va texnologiyalar asosida egallanayotgan kasb-hunar sohasi xususiyatlari, shu sohaning ilg’or vakillari faoliyatini bilan tanishtirish hozirgi kunda umumiy o’ta ta’lim maktablarida mehnat ta’limi fanining asosiy maqsadidir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun mehnat ta’limi o’qituvchilari fan yo’nalishi bo’yicha yil davomida amalga oshiriladigan ishlarni belgilab olishlari lozim.

Umumiy o’ta ta’lim maktablarida mehnat ta’limi fanini o’qitishning maqsadi o’quvchilarni aqliy va jismoniy mehnat turlari, jarayonlari hamda kasblar bilan tanishtirish, ularda dastlabki mehnat ko’nikmalarini va malakalarini, kasbga qiziqish va mehnatsevarlikni shakllantirish, ularning ahamiyatini tushunishga o’rgatish hamda kasb tanlashga tayyorlash orqali ularning kasbga bo’lgan tayyorgarliklarini amalga oshirishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi ta’limiy-tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajarish lozim bo’ladi.

Ta’limiy vazifa – o’quvchilarning barkamol shaxslar bo’lib shakllanishlari uchun ularga mehnat jarayonlari, kasblar, umumiy texnologiya, texnika va ishlab chiqarishning ilmiy asoslarini o’rganish, ularni kasb tanlashga yo’naltirish, kasblar bilan dastlabki tanishtirish orqali ularning kasbga tayyorgarliklarini amalga oshirish va kasb-hunar kollejlarida ta’lim olgandan keyin oliy o’quv yurtlarida davom ettirishga tayyorlashdan iborat.

Tarbiyaviy vazifa – o’quvchilarning mehnat ko’nikmalarini shakllantirish jarayonida kasbga munosabatlari yuqori ahloqiy sifatlarini, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va tadbirkorlikni rivojlantirib borishdan iborat.

Rivojlantiruvchi vazifa – mehnat ta’limi mashg’ulotlari jarayonida o’quvchilarga aqliy, jismoniy, ahloqiy, badiiy-estetik ta’lim-tarbiya berish, kasbga tayyorgarliklarini amalga oshirish orqali ularning barkamol shaxslar bo’lib yetishishlariga yordam berishdan iborat.

Mehnat ta’limi fanining mazmuni shartli ravishda uchga, ya’ni kasb ta’limi tayyorgarligi, kasblar bo’yicha tayyorgarlik va kasbga maxsus tayyorgarlik qismlariga bo’linadi. Bu qismlar har bir dars va mashg’ulotlarning tarkibiga singib ketgan bo’lib, ularning o’qituvchilar va uslubchilar tomonidan ilmiy-uslubiy nuqtayi nazardan hisobga olingan holda tahlil qilib borilishi kasb ta’limi mashg’ulotlarining aniq maqsadga yo’naltirilgan bo’lishini ta’minlaydi.

Mehnat ta’limi mashg’ulotlari samaradorligini oshirish uchun o’qituvchi darsga ijodiy izlanib tayyorgarlik ko’rishi lozim. Har bir o’qituvchi o’z ustida ishlashi, ta’lim portallaridan turli buyumlarni tayyorlash texnologiyalarini o’rganishi, dizayn loyihalaridan namunalar olgan holda ijodiy yondashib foydalanishi lozim. Kasbiga doir kerakli ma’lumotlarni egallashi va muntazam ravishda ta’lim sohasidagi modernizatsiyalash jarayonlari bilan tanishib borishi hamda yangiliklarni dars jarayoniga tatbiq etishi o’qituvchining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Quyidagi pedagogik texnologiyalarni mehnat ta’limi darslarida qo’llash yaxshi natiya beradi:

- *Izohli* – illustratsiya materiallaridan foydalаниб дарс жарони ташкіл етілади;
- *Reproduktiv* – тафаккур фәoliyatini rivojlantirishga yo’naltirilgan ta’lim jarayoni;

-
- *Produktiv* – bu metod unumli daraja deb ham ataladi. Bunda oldin egallagan bilimlar asosida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan evristik faoliyat vujudga keladi;
 - *Ijodiy daraja* – bu faoliyat baholashga tegishli bo'lib, o'quvchi egallagan bilimlari asosida yangi axborot izlab topadi va ijod qiladi.

O'quvchilarni darslikdan unumli foydalanishga o'rgatish fan o'qituvchisining vazifasidir. Bunda o'qituvchi darslikdagi nazariy ma'lumotlar asosida amaliy mashg'ulotni bajarish bosqichlarini namunali tashkil etsa, o'quvchi darslikdan ko'rib, o'rganib, unga ijodiy yondashgan holda mustaqil ravishda darsda va darsdan tashqari vaqtarda, uyda ham bajarishi mumkin. Bu jarayon o'quvchini o'z ustida ishlashga, izlanishga, mustaqillikka o'rgatadi. Faqat 1-sinf darsligida berilgan topshiriqni bajarishda, albatta, o'qituvchi, ota-onasi, aka-opalarning yordami kerak bo'ladi.

Mehnat ta'limi amaliy fan bo'lgani sababli, o'quvchilar bilan nafaqat dars jarayonida, balki darsdan tashqari to'garak mashg'ulotlarida ham shug'ullanish lozim. To'garakka o'quvchilarni jalb etish, mashg'ulotlarni ularning qiziqishi va qobiliyatiga mos tashkil etish ta'lim samaradorligini oshiradi. To'garak mashg'ulotlari yillik taqvim rejasini maktabning ichki sharoiti, hududiy moslik, urf-odatlarga ko'ra tuzish maqsadga muvofiqliрdir.

Bundan tashqari, mehnat ta'lmini o'qitish jarayonida quyidagi prinsiplarga rioya qilish tavsiya etiladi:

Ta'limning tarbiyalovchi xarakteri. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni tarbiyalash sodir bo'ladi. Bu umumiyoq qoida mehnat tarbiyasi uchun ham xarakterli. Mehnat ta'limi o'quvchilarga mehnat tarbiyasi berish, ularni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash maqsadida maktab o'quv planiga majburiy fan sifatida kiritilgan. Shunday qilib, mehnat tarbiyasi muhim ta'limi masalalardan biri sifatida qaralishi kerak. Bu masala ish obyektlarini tanlashda, mashg'ulotlarni tashkil qilish va hokazolarda hisobga olinadi. O'quvchilarning mehnat ta'limi jarayonidagi faoliyatlarining xarakteri mehnat tarbiyasi uchun eng qulay sharoit yaratadi. Avvalo, o'quvchilarda mehnatga ijobiy munosabat tarkib topadi va bu o'quvchilar o'z topshiriqlarini katta mas'uliyat va juda ishtiyoy bilan bajarishlarida namoyon bo'ladi. O'quvchilar unumli mehnatga qo'shilib, jismoniy mehnat o'zining ijtimoiy ahamiyati bo'yicha aqliy mehnatdan qolishmasligini tushuna boshlaydilar.

Ilmiylik prinsipi. Mehnat ta'limi jarayonida o'quvchilar har xil materiallarga ishlov berish, elektr montaj ishlarini bajarish, mexanizmlarini yig'ish, sochish qilish usullari va boshqalarini o'rganadilar. Shu bilan birga, ularda ma'lum malaka va ko'nikmalar tarkib topib qolmay, balki o'rganilayotgan mehnat operasiyalarining ilmiy asoslari haqida tu-shunchalar ham hosil bo'ladi.

Nazariyaning praktika bilan bog'liqligi prinsipi. Ko'rilgan didaktik prinsipni amalga oshirish uchun nazariya bilan amaliyot mehnat ta'limining ajralmas ikki tomoni ekani, nazariyadan amaliyotda foydalanilishi, amaliyot esa ko'pincha yangi nazariy kashfiyotlar uchun asos bo'lishi haqidagi qoidani o'quvchilarga tushuntirish va ta'lrim jarayonida doimo yoritib borish zarur.

Sistemalilik va izchillik prinsipi. O'qituvchi mehnat ta'limi jarayonida o'quv materialini ixtiyoriy ravishda emas, balki ma'lum qoidalarga asosan bayon qiladi. Chunochi, yog'och va metallga ishlov berishga doir o'quv materiali tahlil qilinsa, bayon qilish asosida ishlab chiqarishning texnologik jarayoni yotishiga ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, metallarga ishlov berish operasiyaları: rejalah, to'g'rilash, qaychi bilan qirqish, bukish, listli metall va simdan qilingan detallarni birlashtirish, qirqish, arra

bilan qirqish, egovlash, parmalash, termik ishlov berish, rezbalar ochish tartibida o’rganiladi. Bu ishlab chiqarish sharoitida metallarga slesarlik usuli bilan ishlov berish tartibiga to’g’ri keladi. Shu sababli o’quvchilar faqat ba’zi slesarlik operasiyalarini bajarish malakasini egallab qolmay, slesarlik ishi texnologiyasi haqida ham muayyan bilimlar oladilar.

Ko’rsatmalilik prinsipi. Ustaxonadagi mashg’ulotlarda ko’rsatmalilik, avvalo, texnik chizmaning hozirgi zamon ishlab chiqarishidagi roli bilan bog’liq holda alohida ahamiyat kasb etadi. Chizmani o’qish mehnat topshirig’ini bajarish bosqichlaridan bideridir. Bundan tashqari, chizmachilikka oid ayrim bilimlarsiz o’quvchilarga konstruksiya-lash va texnologiya elementlarini o’rgatib bo’lmaydi.

O’quvchilarning ongliligi va aktivligi. Afsuski ayrim o’qituvchilarimizning ishida ham uchraydigan jiddiy kamchilik kosibchilikdan (tashabbussiz) faoliyat ko’rsatishdan iboratdir. Bunda o’quvchilarning materialni ongli o’zlashtirishlariga emas, balki har xil tayyor ma’lumotlarni mexanik ravishda yodlab qolishga zo’r berishadi. Kosibchilikka o’rganish shunga olib keladiki, o’quvchilar o’zlari uchun yangi ishlab chiqarish vaziyatiga moslasha olmaydilar, hozirgi zamon ishlab chiqarishining ishchiga qo’yadigan asosiy talablaridan biri ham shundan iboratdir.

Mehnatning o’quvchilarga tushunarli va ularning kuchlari yetadigan bo’lishi. Mehnat ta’limi bo’yicha o’quv materialining mazmuni fan va texnika taraqqiyotining hozirgi darajasiga mos, shuningdek o’quvchilarga tushunarli bo’lishi shart. Shuning uchun ko’pincha o’quvchilarning o’quv materialini o’zlashtirishlarini osonlashtir-digan va ularni ancha qiyin nazariy va amaliy masalalar bilan tanishtiradigan har xil metodlarga murojaat qilishga to’g’ri keladi.

Bilimlar, malakalar va ko’nikmalarini egallashning puxtaligi. Hozirgi fan-texnika rivojlangan, yil sayin bilimlar hajmi g’oyat jadal o’sib borayotgan sharoitda o’qitish jarayonini shunday tashkil qilishga to’g’ri keladiki, muktabni bitirib chiqqanlar o’z amaliy faoliyatları jarayonida yangi bilimlar, malakalar, ko’nikmalarini mustaqil egallashlari uchun eng qulay sharoit yaratilsin. Buning uchun malaka va ko’nikmalar puxtagina emas, balki moslashuvchan ham bo’lishi, o’quvchilar ularni yangi ishlab chiqarish sha-roitlarida qo’llay olishlari kerak.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, yuqorida keltirib o’tilgan usul hamda prinsiplarga qat’iy amal qilish orqali yoshlarda mehnat ta’limi, kasb-hunar ko’nikmalarini samarali rivojlantirib borilishiga erishish mumkin. Bu esa, o’z navbatida, mamlakatimiz kelajagini belgilovchi omil hisoblanmish yosh avlodni yuqori malakali, yetuk mutaxassislar bo’lib yetishishlariga zamin yaratadi.

Foydalaniman adabiyotlar

1. SH.S. Sharipov “Kasbiy pedagogika”(metodik qo’llanma). – T.: TDPU, 2006.
2. R.A. Mavlonova, M.T. Satbayeva “Mehnat o’qitish metodikasi”. – T.: Noshir, 2013.
3. SH.S. Sharipov, N.A. Muslimov, O.A. Qo’ysinov “Mehnat ta’limi o’qitish meto-dikasi, kasb tanlashga yo’llash” (o’quv qo’llanma). Toshkent, 2014-yil.

Atajon AVAZBOYEV,
Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat
pedagogika universiteti dotsenti

UZLUKSIZ KASB-HUNAR TA'LIMIDA O'RTA MAXSUS TA'LIMINING O'RNI VA AHAMIYATINI O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada “Uzluksiz, kasb-hunar ta'limi tizimida o'rta maxsus ta'liming o'rni va ahamiyat” mavzusini o'rganishda interfaol metodlardan biri bo'lgan “Ikki sahifali kundalik” grafik organayzer (GO)dan foydalanish mazmuni yoritilgan.

Kalit so'zlar. Uzluksiz ta'lim, umumiyl o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash.

В статье описывается использование одного из интерактивных методов “Двухлистовой дневник” графического организатора (GO), при изучении темы “Роль и значение среднего специального образования в системе непрерывного профессионального образования”.

Ключевые слова. Непрерывное образование, общее среднее образование, среднее специальное профессиональное образование, образование после университета, переподготовка и повышение квалификации.

The article describes the use one of the interactive methods “Two-Page Dairy” Graphic Organizer (GO), for studying the topic “The Role and Meaning of Specialized Secondary Education in the System of Continuing Professional Education”.

Key words. Continuing education, general secondary education, secondary vocational education, post-graduate education, retraining and advanced training.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, barcha sohalar singari ta'lim sohasida ham bir qator o'zgarish va islohotlar amalga oshirildi. Xususan, hozirgi kunda respublikamizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy ustuvor vazifalaridan kelib chiqqan holda oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, kadrlar tayyorlash mazmunini tubdan yaxshilash, shuningdek, xalqaro standartlar talablarini darajasida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratishni ta'minlash maqsadida bir qator qarorlar qabul qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-2909-sonli qarori shular jumlasidandir. Ushbu qarorda oliy ta'lim tizimini ya'nada takomillashtirish bo'yicha bir qator dolzarb vazifalar belgilab berildi. Bular quyidagilar:

- har bir oliy ta'lim muassasasi jahoning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalarini o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga

asoslangan ilg’or pedagogik texnologiyalar, o’quv dasturlar va o’quv-uslubiy material-larini keng joriy qilish;

– pedagog kadrlarning kasb mahorati sifati va saviyasini uzlusiz yuksaltirish, xorijda pedagog va ilmiy xodimlarning malakasini oshirish va stajirovkasini o’tkazish, oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarini PhD va magistratura dasturlari bo'yicha o'qitish;¹

Bundan shuni ko'rishimiz mumkinki, ta'limning bиринчи галдаги vazifalaridan biri bu – OTMlari ta’lim jarayoniga yangi pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiya-larni qo'llash va interfaol ta’lim metodlaridan foydalanib mashq’ulotlarni tashkil etishdir.

O'qitishni tashkil etishning shakl va metodlari o'quvchi-talabalarning mustaqil fikrlash faolligini oshirishi, ularda ilmiy dunyoqarash, imon-e'tiqod, ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirish kerak.² Shu nuqtai nazardan olib qaralsa, ta’lim metodlari va innovatsion pedagogik texnologiyalardan ta’lim jarayonida o'rinli hamda samarali foy-dalanish zarur.

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faoliyklarini oshiruvchi, ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llashga doir katta tajriba to'plangan bo'lib, bu tajriba asosini interfaol metodlar tashkil etmoqda.

Bu metodlar, o'z mohiyatiga ko'ra, ta’lim oluvchilarda o'quv-bilish faolligini oshirish, ularni kichik guruh va jamoada ishslash, o'rganilayotgan mavzu, muammolar bo'yicha shaxsiy qarashlarini dadil, erkin ifodalash, o'z fikrlarini himoya qilish hamda dalillar bilan asoslash, tengdoshlarini tinglay olish, g'oyalarni yanada boyitish, bildirilgan mavjud mulohazalar orasidan eng maqbul yechimni tanlab olishga rag'batlantirish imkoniyatiga egaligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.³

Interfaol ta’lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, ko'nikma, malaka hamda muayan axloqiy sifatlarni o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etishga asoslanuvchi ta’lim hisoblanadi. Interfaol ta’lim metodi esa ta’lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, ko'nikma, malakalarни o'zlashtirish yo'lida birgalikda, o'zaro hamkorlikka asoslangan harakatni tashkil etishga asoslanuvchi ta’lim metodi hisoblanadi.

“Kasb ta’limi” ta’lim yo'nalishlari o'quv rejasidagi “Kasbiy pedagogika” fanidan “Uzlusiz, kasb-hunar ta’limi tizimida kasb-hunar ta’limining o'rni va ahamiyati” mavzusiga tegishli “O'zbekiston Respublikasi uzlusiz ta’lim tuzilishi” to'g'risidagi o'zgarishlarni “Ikki sahifali kundalik” grafik organayzer interfaol ta’lim metodi orqali o'rganish texnologiyasini ko'rib chiqamiz.

Mazkur “Ikki sahifali kundalik” grafik organayzer (GO) talabalarga o'rganiladigan mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar mohiyatini yetkazish va ularni qanchalik o'zlashtirilganligini tahlil qilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasida uzlusiz ta’lim tuzilishi 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining “Ta’lim to'g'risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da belgilab berilgan. Bu qonun va dasturdan keyin qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi PQ-2909-soni qarori.

² A.I. Avazboyev, Y.U. Ismadiyarov Kasbiy pedagogika. O'quv qo'llanma. – T.: Cho'lon nomidagi nashriyot ijodiy uyi. – 2014- 300-b.

³ Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. Metodik qo'llanma. Tuzuvchilar: D. Ro'ziyeva, M. Usmonboyeva, Z. Holiqova. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. – 136-b.

asosida uzluksiz ta'limga tuzilishiga ayrim o'zgarishlar kiritilmoqda. Ushbu o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni "Ikki sahifali kundalik" grafik organayzer yordamida qiyosiy o'rganish talabalarning mavzuni puxta o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Quydag'i jadval asosida O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'limga tuzilishi tayanch tushunchalarining mohiyati yoritib beriladi. Kundalikning birinchi sahifasida mavzuga oid eng muhim tushunchalar, ikkinchi sahifasida O'zbekiston Respublikasining "Ta'limga to'g'risida"gi qonuni, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida ularni mantiqan to'ldiruvchi tushunchalarining sharhlari yoki nazariyasi, bilim-larning asoslari, ularning tarkibiy elementlari qayd etiladi.

"Kasbiy pedagogika" o'quv fanidan "Uzluksiz, kasb-hunar ta'limi tizimida kasb-hunar ta'liming o'rni va ahamiyati" mavzusiga tegishli "Uzluksiz ta'limga tuzilishi" va bu sohadagi o'zgarishlarni o'rganish chog'ida kundalikning sahifalarida quyidagi tayanch tushunchalar, bilimlar yoritilishi mumkin:

Birinchi sahifada uzluksiz ta'limga turlari (1), ikkinchi sahifada uzluksiz ta'limga turining 1997-yilda qabul qilingan "Ta'limga to'g'risida"gi qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga asosan (2) yangi qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari (3) mazmuni qiyosiy tahlil qilinadi:

Uzluksiz ta'limga tuzilishi va unga kiritilgan o'zgarishlarni ikki sahifali kundalik GO dan foydalanib o'rganish texnologiyasi

№	Birinchi sahifa	Ikkinchi sahifa	
		Uzluksiz ta'limga mavzusi	
	Uzluksiz ta'limga turlari	1997-yilda qabul qilingan "Ta'limga to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga asosan	Yangi qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asosan
	1	2	3

Bu jadvalagi ma'lumotlarni matn shaklida bayon qilamiz.

Umumiyo'rta ta'limga:

Ta'limga tuzilishi bu turi boshlang'ich ta'limga (I-IV sinflar) va o'rta ta'limga (V-IX sinflar) ni qamrab oladi. Mazkur bosqichda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha munta-zam bilim olishlari, ularda bilim olish ehtiyojining yuzaga kelishi, asosiy o'quv-ilmiy va umummadaniy bilimlarning o'zlashtirishlari, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlar, mehnat, ijodiy fikrlash, atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lish, shuningdek, kasb tanlash ko'nikmalarining shakllanishi uchun pedagogik shart-sharoit yaratiladi. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat o'quvchilarining umumiyo'rta ma'lumotiga egaliklarini belgilaydi. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish vazifasi muktab jamoasi va ota-onalar hamkorligida o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis markazlari rahbarligida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 25-yanvardagi "Umumiyo'rta, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limga tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5313-sonli farmoniga asosan: 2018–2019-o'quv yilidan boshlab maj-

buriy umumiy o’rtा va o’rtа maxsus ta’lim umumta’lim mакtablарida, shu jumladan, ixtisoslashtirilgan mакtablarda, ixtisoslashtirilgan san’at va madaniyat mакtab-internatлarida, ixtisoslashtirilgan olimpiya zaxiralari mакtab-internatлarida hamda akademik litseyлarda uзluksiz va 11 yillik muddatda amalga oshiriladi. 2019-2020-o’quv yildan boshlab kasb-hunar kollejlарiga o’qishga qabul qilish umumta’lim mакtablarining 11-sinflari bitiruvchilar hisobidan, ixtiyorilik asosida, tegishli mutaxassislikka (kasbga) ega bo’lish uchun 6 oydan 2 yilgacha bo’lgan o’qitish muddatлarida asosan pullik – shartnomas asosida amalga oshiriladi.

O’rtа maxsus, kasb-hunar ta’limi:

Ta’limning bu turi akademik litsey va kasb-hunar kollejlарidagi ta’limni qamrab oladi. O’qish muddati uch yil bo’lgan majburiy o’rtа maxsus, kasb-hunar ta’limi uзluksiz ta’lim tizimining mustaqil turi sanalib, umumiy o’rtа ta’lim negizida tashkil etiladi. O’rtа maxsus, kasb-hunar ta’limining ikki muhim yo’nalishi bo’lgan akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida ta’lim olish o’quvchilar tomonidan ixtiyoriy ravishda tanlanadi. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplom o’quvchilarning o’rtа maxsus, kasb-hunar ma’lumotiga egaliklarini belgilaydi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi “O’rtа maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-2829-sonli qaroriga asosan: Akademik litseyлarda o’quv jarayoni sifati va samaradorligini tubdan oshirish, akademik litseyлarda umumta’lim mакtablarining eng qobiliyatli bitiruvchilarini jamlash, umumta’lim mакtablari bitiruvchilarining tanlangan kasblar va mutaxassisliklarni egallab olishga bo’lgan ehtiyojini qondirish uchun shart-sharoitlar yanada kengaytirildi. Akademik litseylarning bitiruvchilariga maxsus chuqurlashtirilgan alohida tayyorgarlikni talab etmaydigan 5 ta ta’lim yo’nalishida 35 ta mutaxassisliklar beriladi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi “O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rtа maxsus ta’lim vazirligining O’rtа maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi faoliyatini takomillashtirish to’g’risida”gi PQ-3504-sonli qaroriga asosan: 2019 -2020-o’quv yildan boshlab umumta’lim mакtablarining 11-sinfini bitiruvchilar, ixtiyorilik asosida, tegishli mutaxassislikka (kasbga) ega bo’lish uchun vazirliklar va idoralar, xo’jalik birlashmalari, tijorat banklari va yirik korxonalarining iqtisodiyotning tegishli tarmoqlari uchun kadrlar tayyorlashga ixtisoslashtiriladigan o’qitish muddatлari 6 oydan 2 yilgacha bo’lgan kasb-hunar kollejlарida kasb egallashlari mumkin.

Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim:

- ta’limning bu turi jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarga bo’lgan ehtiyojlarini qondirishga, shaxsning ijobiy ta’lim kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilgan. Oliy o’quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida aspirantura, adyunktura va doktoranturada ta’lim olish, shuningdek, mustaqil tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish asosida amalga oshiriladi. Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim nomzodlik yoki doktorlik dissertatsiyalarining himoyasi bilan yakunlanadi. O’zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan olib borilgan yakuniy davlat attestatsiyasi natijalari tegishli ravishda fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajasi hamda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomga ega bo’lish huquqini beradi. Har ikki (asprantura, doktorantura) darajada ham maqsad muayyan mutaxassisliklar bo’yicha oliy toifali ilmiy-pedagogik kadrlarni shakkllantirishdan iborat.

- ta’limning bu turi katta ilmiy xodimlar-izlanuvchilar va mustaqil izlanuvchilar ta’lim jarayonini o’z ichiga oladi. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasning 2012-yil

28-dekabrdagi “Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim hamda oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarni attestatsiyadan o’tkazish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 365-sonli qarorida oliy ta’limdan keyingi ta’lim unga qo’yiladigan davlat talablarini va uni amalga oshirish tartib qoidalarini belgilab berdi. Oliy o’quv yurtidan keyingi uch yilgacha davom etadigan o’qish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- katta ilmiy xodimlar-izlanuvchilar instituti;
- mustaqil izlanuvchilik.

Katta ilmiy xodimlar-izlanuvchilar instituti – ishlab chiqarishdan bo’shagan holda mutaxassislikni chuqur o’rganish va doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qiliш maqsadida ular tomonidan ilmiy izlanishlar olib borish bo‘yicha fan doktori darajasi izlanuvchilari uchun oliy ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar ixtisosliklar bo‘yicha oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim shakli.

Mustaqil izlanuvchilik – ishlab chiqarishdan bo’shamagan holda doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash va himoya qiliш maqsadida mutaxassislikni chuqur o’rganish va ular tomonidan ilmiy izlanishlar bo‘yicha fan doktori ilmiy darajasi izlanuvchilari uchun oliy ta’lim muassasalari va ilmiy tadqiqot muassasalarida tashkil etiladigan oliy malakali ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar bo‘yicha oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim shakli.

O’zbekistan Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-maydagи “Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 304-sonli qaroriga asosan O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish to’g’risida” 2017-yil 16-fevraldaги PF-4958-sonli Farmoni ijrosini ta’minalash maqsadida Vazirlar Mahkamasi:

Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’limga qo’yiladigan davlat talablarini, Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim to’g’risidagi Nizomni, Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim to’g’risidagi hujjatlarning-falsafa doktori (Doctor of Philosophy), fan doktori (Doctor of Science) diplomlari, shuningdek dotsent, katta ilmiy xodim va professor attestatlarining davlat namunalarini tasdiqlagan.

Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’limga qo’yiladigan davlat talablari Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’limga qo’yiladigan davlat talablari (keyingi o’rinlarda Davlat talablari deb ataladi) oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim tizimiga majburiy talablarini, shuningdek, umumiy qabul qilingan xalqaro standartlarni hisobga olgan holda falsafa doktori (Doctor of Philosophy (keyingi o’rinlarda PhD deb ataladi) va fan doktori (Doctor of Science (keyingi o’rinlarda DSC deb ataladi) ilmiy darajalari izlanuvchilarining dissertatsiya ishi mazmuniga va sifatiga qo’yiladigan talablarini belgilaydi.

Oliy o’quv yurtidan keyingi ta’lim quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- tayanch doktorantura;
- doktorantura;
- mustaqil izlanuvchilik.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash:

– kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash jarayonida asosiy e’tibor mutaxassislarning kasb bilimlari va ko’nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratiladi. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ana shu yo’nalishda faoliyat yurituvchi ta’lim muassasalarida amalga oshiriladi. Bu muassasa tinglovchilar o’qish natijalariga ko’ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikatga ega bo’ladilar.

- O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 28-maydagи “Malakali pe-

dagog kadrlar tayyorlash hamda o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lumi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta'minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-1761-sonli qarori asosida: O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lumi tizi-mining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash hamda malakasini oshirishga ixtisoslashgan oliy ta'lum muassasalarida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 26-sentabrdagi "Oliy ta'lum muassasalariga kirish uchun nomzodlarni maqsadli tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3290-sonli qaroriga asosan: Akademik litseylar rahbar va pedagog xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Oliy ta'lum muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish mintaqaviy markazlarida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lum vazirligining O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lumi markazi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3504-sonli qaroriga asosan: Kasb-hunar ta'lumi tizi-mining pedagog kadrlari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning yangi shakllari va usullarini joriy etish, zamonaviy ta'lum texnologiyalaridan foydalangan holda pedagog kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini boshqarishning yangi vertikalini tashkil etish. Kasb-hunar ta'lumi tizi-minni innovatsion rivojlantirish, pedagog kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti tomonidan amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, "Uzluksiz, kasb-hunar ta'lumi tizi-mida kasb-hunar ta'lumining o'mni va ahamiyati" mavzusini "Ikki sahifali kundalik" grafik organayzer (GO) yordamida mavzuni o'rganishda quyidagilarga erishiladi:

- ta'lum samaradorligining yuqori darajada bo'lishiga;
- ta'lum oluvchining yuqori darajada faol bo'lishiga;
- ta'lum oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishiga;
- topshiriqlarni amalda bajarish orqali o'rganilishiga;
- ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi va shu kabilarga.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M. Mirziyoyev. *Taqidiy tahlil, qa'tiy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak*. O'zbekiston. 2017-y.
2. I.A. Karimov. *Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori*. – T.: O'zbekiston, 1998. – 64 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lumi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2829 sonli qarori.
4. A.I. Avazboyev, Y.U. Ismadiyarov. *Kasbiy pedagogika*. O'quv qo'llanma. – T.: Cho'pon nomidagi nashiryot ijodiy uyi. – 2014.
5. Q.T. Olimov, O. Abduquodusov va boshqalar. *Kasb ta'lumi uslubiyoti*. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya" nashiryoti, 2006.
6. D. Ro'ziyeva, M. Usmonboyeva, Z. Holiqova. *Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanishi* // Metodik qo'llanma. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU nashiryoti, 2013.

Nargiza KARIMOVA,Andijon viloyati xalq ta'lumi xodimlarini
qayta tayyorlash va malakasini
oshirish instituti o'qituvchisi

MALAKA OSHIRISH TIZIMIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishga doir bir necha tavsiyalar keltirib o'tilgan. Shuningdek, muallif tomonidan milliy va xorijiy mutaxassislarining mazkur masala bo'yicha ilmiy ishlari chuqur tahlil qilingan hamda kerakli taliqlar berilgan.

Kalit so'zlar. Malaka oshirish, kompetentlik, metodik tayyorgarlik, AKT, zamonaviy, xorijiy, mutaxassis.

В статье изложены некоторые рекомендации по совершенствованию методической подготовки учителей начальных классов. Также автор подробно проанализировал научную работу отечественных и зарубежных специалистов по данному вопросу и дал необходимые рекомендации.

Ключевые слова. Профессиональное развитие, компетентность, методическая подготовка, ИКТ, современный, иностранный, специалист.

The article contains some recommendations for improving the methodological training of primary school teachers. The author also analyzed in detail the scientific work of domestic and foreign experts on this issue and made the necessary recommendations.

Key words. Professional development, competence, methodical training, ICT, modern, foreign, specialist.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganining ilk kunlaridanoq hukumat tomonidan e'tibor qaratilib kelinayotgan eng muhim tizimlardan biri bu, albatta, kelajagimiz hisoblanmish yosh avlodni tarbiyalovchi, ularda kerakli bilim va ko'nikmalarni shakkantiruvchi xalq ta'lumi tizimidir. Bu tizimning eng asosiy bosqichi esa boshlang'ich ta'limdi. Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bilim salohiyati hamda o'z faoliyatlariga innovatsion yondasha olishlari eng dolzarb masala hattoki muammo desak mubolag'a bo'lmaydi. Mazkur muammoni hal qilish yo'lida hukumat tomonidan ko'plab samarali ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning 2017-yil 26-sentabr-dagi "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta'lumi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori mavjud muammolarni bartaraf qilish yo'lida navbatdagi qadam bo'lib xizmat qilmoqda.

Zamonaviy jamiyatning yashash sharoitlari insondan tezkor qaror qabul qilishni, katta ma'lumot oqimida to'g'ri harakatlana olishni, uzlusiz tarzda o'qishni, turli sohalarda o'zlarini rivojlantirish va amalga oshirishni talab qiladi. Shu bois, o'rta maxsus mакtablar va kasb-hunar kollejlari faoliyatida nafaqat o'quvchilarga ma'lum miqdorda bilimlarni yetkazib berish, balki o'qituvchilarga o'zlarining bilim va malakalarini muntazam ravishda takomillashtirish odatini singdirish ham muhim ahamiyat kasbetadi.

Ushbu muammolarni hal qilishda boshlang'ich ta'limg alohida o'ren tutadi. O'quvchilarning kelajakdagи turli fanlarga moslashuvchanligi, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi tizimining turli xildagi ta'limg muassasalarida ta'limg olishlarining natijalari boshlang'ich ta'limga beriladigan bilim va ko'nikmalarga bevosita bog'liqdir.

O'qituvchining professional salohiyati deganda, muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat uchun zarur professional va shaxsiy fazilatlarning kombinatsiyasi tushuniladi.

Samarali pedagogik faoliyatga ega o'qituvchiga – pedagogik aloqalarni yetarli darajada amalga oshirayotgan, o'quvchilarni tayyorlash va o'qitishda yuqori natijalarga erishayotgan o'qituvchini misol qilish mumkin.

Kasbiy malakani rivojlantirish – ijodiy individuallikni hamda pedagogik innovatsiyalarga nisbatan sezgirlikni rivojlantirish, o'zgaruvchan pedagogik muhitga moslashish qobiliyatini shakllantirish demakdir. Yosh avlodning kelajakda ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishi bevosita o'qituvchining professional darajasiga bog'liq. Boshqa manbaada keltirilishicha kasbiy malakani oshirish bu – kasbiy faoliyatni egallash hamda uni takomillashtirib borish orqali kasbiy malakaga ega bo'lish va egallangan ko'nikmalarni uzlusiz tarzda rivojlantirib borishning dinamik jarayonidir.

Zamonaviy ta'limg tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar boshlang'ich sinf o'qituvchisining malakasini va kasbiy tayyorgarligini oshirishga, ya'ni uning professional qobiliyatini uzlusiz tarzda rivojlantirib borishga bo'lgan ehtiyojni tobora kuchaytirib bormoqda. Zamonaviy boshlang'ich ta'limg asosiy maqsadi – jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlarga moslashuvchan, kelajakda o'z ish faoliyatini erkin boshlay oladigan, o'z-o'zini tarbiyalashga va o'z ustida ishlashga qodir bo'lgan mamlakatning yetuk fuqarosini tayyorlashga qaratilgan individual, jamiyat va davlatning hozirgi va kelajakdagи ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi shaxslarni tarbiyalovchil tizimni yaratish desak mubolag'a bo'lmaydi. Erkin fikrga ega, o'z faoliyatining natijalarini to'g'ri hisoblay oluchi va o'quv jarayonini zamon talablariga mos tarzda modellashtirish qobiliyatiga ega bo'lgan boshlang'ich ta'limg o'qituvchisi yuqorida keltirib o'tilgan maqsadlarga erishishing asosiy garovidir.

Zamonaviy talablarni hisobga oлган holda, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining professional malakasini oshirishning asosiy usullarini quyida keltirib o'tamiz:

1. o'qituvchining uslubiy birlashmalar, ijodiy guruhlar bilan ishlashini ta'minlash;
2. boshlang'ich sinf o'qituvchisida taddiqotchilik faoliyatini rivojlantirish;
3. boshlang'ich sinf pedagogiga innovatsion faoliyat, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishiga muhit yaratib berish;
4. tinglovchilarga pedagogik yordamning turli xillarini o'rgatish;
5. pedagogning turli ko'rik tanlov hamda festivallarda ishtirokini tashkillashtirish;
6. yuqori malakaga hamda ijtimoiy pedagogik tajribaga ega boshlang'ich sinf o'qituvchilarini mahorat darslariga jaib qilish;
7. o'qituvchilarda AKTdan dars jarayonida oqilona foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish;

Biroq o'qituvchi o'z malakasini uzlusiz tarzda oshirib borishi muhimligini tushunib yetmagunga qadar yuqorida sanab o'tilgan usullar samara bermaydi. Shuni hisobga olgan holda o'qituvchi o'z malakasini mustaqil tarzda oshirib borishi uchun motivatsiya berish hamda kasbiy salohiyatini takomillashtirishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish masalasi vujudga kelmoqda. Mazkur muammoni yechish uchun o'z-o'ziga baho berish ko'nikmasini pedagog o'zida shakllantirishi darkor. Natijada pedagog faoliyatining yutuq hamda kamchiliklarini tushunib olishiga, muammoli vaziyatlarni ijobiylari qilishiga hamda yangi bilim va ko'nikmalarini o'rganib ularni o'zining kasbiy faoliyatini jarayoniga tadbiq qilishiga erishish mumkin.

Kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish uchun quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- O'z-o'zini baholash va muammoning muhimligini anglab yetish;
- O'z ustida ishlashni rejali asosda amalga oshirish (maqsad, vazifa, yechim yo'li);
- Baholash, xatolarni bartaraf qilish;

Malaka oshirish orqali amaliyat va tajribaga yo'naltirilgan ko'nikma va bilimlar beriladi, biroq u doim ilmiy asoslarga tayanishi lozim. Malaka oshirish va qayta tayyorlash qachonki yangi o'rganilgan bilim va malakalardan kundalik hayotda foydalanilsagina muvaffaqiyatli hisoblanadi. Buning uchun malaka oshirish tadbirlarining mazmuni amaliyat uchun muhim va amaliy yo'naltirilgan bo'lishi talab etiladi.

Amaliyotdan kelib chiqqan holda munozaralar va tajriba almashish imkoniyatlarini beradigan, bir-biriga bog'liq, yaxshi rejalashtirilgan darslar malaka oshirish va qayta tayyorlashda maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Yosh bolalarga chet tillarini o'rgatish bo'yicha mutaxassislarni o'qitish va malakasini oshirish tadbirlarida bir tomondan o'qituvchilarning dastlabki kasbiy bilimlari va qiziqishlari inobatga olinishi lozim; boshqa tomondan esa til bilimlarini yanada kengaytirish zarur. Yangi maxsus o'quv guruhiга mo'ljallangan metodik trening amaliyat nuqtai nazaridan mantiqiy va tushunarli bo'lishi va muvaffaqiyatli natijalarga olib kelishi lozim.

Quyida yana bir necha tavsiyalarni keltirib o'tamiz.

Malaka oshirish va qayta tayyorlash tadbirlari tarbiyachi va o'qituvchilarning butun kasbiy faoliyatları davomida shuningdek, o'zlarining tashabbuslariga ko'ra ham imkon qadar uzlusiz tarzda amalga oshirilishi kerak.

- Malaka oshirish tadbirlari tarbiyachi va o'qituvchilarning bilim va mahoratlarini kengaytirishga dalda berishi bilan bir qatorda o'z kamchiliklarini aniqlab olish va mustaqil, bosqichma-bosqich tarzda kasbiy mahoratlarini oshirib borishga yordam berishi lozim.

Xalq ta'limi xodimlarining davr bilan hamqadam bo'lishlari, ularning oldilariga qo'yiladigan talablarga javob berishlari uchun o'z malakalarini uzlusiz ravishda oshirib borishlari shart.

Innovatsion jarayonlarni, jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ni pedagog-xodimlar kasbiy-mutaxassislik faoliyatiga tadbiq etish bo'yicha to'plangan nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni keng joriy etish malaka oshirish tizimi orqali muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

Ma'lumki, pedagog-xodimlar malakasini oshirishda ularni innovatsion o'quv-metodik va ilg'or tajribalar bilan boyitish hamda kasbiy-mutaxassislik salohiyatini raqobatbardosh darajada rivojlantirish asosiy yo'nalishlardandir. Malaka oshirish tizimida axborot xizmatini yo'nga qo'yish ta'lim muassasasini zamonaviy AKT bilan ta'minlash

hamda ularni amaliyotda qo’llash, o’qituvchi shaxsi va kasbiy-mutaxassisligiga qo’yi-
layotgan talablar ijtimoiy mohiyatining keskin oshib borishi, zarur axborotlarga ega
bo’lishi, o’qituvchilarning ko’p faoliyatatliligiga asoslangan o’quv-biluv maydonini tashkil
etish mahoratini egallahshlariga keng yo’l ochish, shuningdek, pedagogik faoliyat ja-
rayonida o’quvchining harakatchanligiga asoslangan o’quv maydonini vujudga kelti-
rishning didaktik imkoniyatlarini puxta o’zlashtirishlariga erishishning yechimi sifatida
namoyon bo’ladi.

Real axborot faoliyati “inson – kompyuter” dialogida psixologik to’siqni yengib o’ti-
shda hal qiluvchi omil hisoblanadi va axborotni izlash (izlovchi tizim) hamda axborotni
yaratish (axborotni tayyorlash, rasmiylashtirish, joylashtirish va boshqalar)ga ajratiladi.
Tinglovchilarga axborot-metodik xizmat ko’rsatishga yo’naltirilgan pedagogik faoliyat
instrumenti sifatida yaratiladigan Web-resurs didaktik qiymatga ega bo’lishi, metodik
nuqtai nazardan, savodli tashkil etilishi va quyidagi tamoyillarga javob berishi kerak:

- *hammaboplilik*: resursni texnik jihatdan global tarmoqdan olinishi mumkinligini
ta’minlash;

- *ochiqlik*: resurs foydalanuvchilar uchun o’qish va interfaol fikr bildirish darajasi-
da, mualliflar uchun esa yaratish va joriy tahrir qilish darajasida erkin imkoniyat yara-
tish;

- *interfaollik*: resurs jarayon ishtirokchilarining (o’qituvchilar va tinglovchilar) kun-
dalik interfaol o’zaro ta’sir “maydonchasi”ga ega bo’lishi;

- *erkinlik va mas’uliyatning o’zaro uyg’unlashuvi*: o’quvchining ijodiy erkinligini
hurmat qilish bilan uning o’z faoliyati natijalari uchun mas’uliyati.

Axborot metodik xizmat xalq ta’limi muassasalarida faoliyat olib borayotgan rah-
bar va pedagog-xodimlar axborot faoliyitini ta’minlanishiga, pedagogik faoliyatlariga oid
o’quv-metodik materiallarni manzilli izlash imkoniyatininng yaratilishiga, shuningdek,
axborot-resurslaridan foydalanish va tarmoq orqali muloqot qilish zarurligi sababli ular-
da axborotlar bilan ishslash, kerakli axborotlarni izlash, topish, qayta ishslash va unumli
foydalanish, taqdimot va nazorat materiallarini tayyorlash, umuman olganda, AKT bi-
lan ishslash salohiyatliligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa pedagog-xodimlarni
uzluksiz malaka oshirishini ta’minlaydi va kasbiy-mutaxassislik mahoratini doimiy ta-
komillashtirib borishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning 2017-yil 26-sentabr
kunidagi “Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalq ta’limi xodimlarini qayta tayyorlash va
ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risi-
da”gi qarori

2. Новые педагогические и информационные технологии в системе обра-
зования: Учебное пособие // Под ред. Е.С.Полат. – М.: Изд. центр “Академия”,
1999. С. 272.

3. Светлана Вячеславовна. Доклад “Пути повышения профессиональной
компетентности учителей начальных классов”.

4. Erta yoshda xorijiy tillarni o’rganishga doir Nyurmberg tavsiyalari. www.Goethe.de
5. Uza.uz

Nigora ORZIMURODOVA,

O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti

"Milliy qo'shiqchilik" kafedrasi o'qituvchisi

O'QUVCHILARGA MILLIY QADRIYATLARIMIZNI SINDIRISHDA MAQOM QO'SHIQLARINING O'RNI

Annotation

Mazkur maqolada ma'naviy va madaniy merosimiz hisoblangan maqom qo'shiqlarining tarixiy shakllanishi, turlari, ijrosidagi o'ziga xos yo'nalishlari haqida batafsil to'xtalib o'tilgan. O'zbek maqom maktabining yetuk namoyondalari, tanqli olimlarning ilmiy-nazariy tadqiqotlari ning ahamiyati haqida mulohazalar o'z aksini topgan. Muallif maqom qo'shiqlarining milliy madaniyatimiz rivojlanishidagi o'rni, ayniqsa, yosh ijrochilar uchun bitmas-tugamas sarchashma ekanligini bayon etgan.

Kalit so'zlar. Maqom, musiqa nazariyasi, turkiy xalqlar, bastakorlar, musiqachilar, ijrochilar, janr.

В данной статье подробно описываются исторические аспекты формирования, виды, направления исполнения макома, являющегося духовным и культурным наследием нашего народа. Приведены также мнения о значимости научно-теоретических исследований деятелей узбекской школы макома, видных ученых. Автор пишет о роли макома в развитии национальной культуры, о том, каким неисчерпаемым кладезем он является особенно для молодых исполнителей.

Ключевые слова. Маком, теория музыки, тюркские народы, композиторы, музыканты, исполнители, жанр.

This article describes in detail the historical aspects of the formation, types, directions of performance of makom, which is the spiritual and cultural heritage of our nation. There are also opinions about the importance of scientific and theoretical studies of the Uzbek school of makom, prominent scientists. The author writes about the role of makom in the development of national culture, what an inexhaustible storehouse it is especially for young performers.

Key word. Makom, music theory, turkic peoples, composers, musicians, performers, genre.

Milliy maqom san'ati ko'hna xalq madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi. U o'zining boy tarixi, teran falsafasi, yuksak darajadagi badiiy uslub bilan ma'naviy hayotimizda alohida ahamiyatga ega.

Uzoq tarixiy rivojlanish davri jarayonida maqom san'ati mustaqil musiqa janri si-fatida yuzaga keldi va sozanda-yu xonandalar tomonidan kuylana boshlandi. Ko'hna Sharq xalqlari musiqa merosida muhim ahamiyatga ega bo'lgan maqomlar necha-necha yillarki, musiqashunos va sharqshunos olimlarning diqqat-e'tiborini o'ziga jaib etib kelmoqda. Shuning barobarida maqom san'ati musiqa madaniyatida ulkan tarixiy hamda ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, 9-19 asrlarning Sharq musiqa

madaniyatiga oid tarixiy asarlar hamda ilmiy manbalarning deyarli barchasida maqom san'atiga alohida urg'u berib o'tilgan. Keyingi davrlarda ham maqom haqida musiqashunos olimlarimiz muntazam o'z fikr-mulohazalarini bildirib kelishmoqda.

Aytish joizki, maqomlarning nazariy va ilmiy-amaliy tomonlari bor. Nazariy jihatlari Sharq musiqasiga bag'ishlangan manbalarda o'z ifodasini topgan bo'lsa, amaliy jihatlari esa uzoq yillar oralig'iда xalq og'zaki ijodidan bizgacha yetib kelgan maqomlar ko'rinishida aks etadi.

Maqomlarni o'rganish, nazariy tahlil qilish aslida juda murakkab masala sanaladi. Shuning uchun ham Sharq musiqa nazariyasini sharhlab beruvchi ko'plab yozma manbalarda maqomlar tushunchasini, unga xos belgilarni va amaliy jihatlarni anglashga yordam beradigan qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Bu manbalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, maqomlar tarixi juda uzoq davrga borib taqaladi.

Asrlar osha bizga ruhiy meros bo'lib kelayotgan xalq og'zaki ijodiyoti go'zal maqomlarga juda boy. Maqomlar xalqning tilidan tushmay kelgani bois, u o'z qadimiyligini, ohangini, mazmuni va jozibasini aslo yo'qotmagan. Insonlarning orzu va armonlari, chiroyli o'y-xayollari va ertangi kunga ishonchi va umidlari maqomning ta'sirchanligini tobora oshira borgan. Davrlar o'tgani sayin maqomlar ta'sirchanligi va o'ziga xos jozibasi san'at shaydolarini o'ziga maftun etib kelmoqda.

Maqomlar musiqa madaniyatimizning asosiy poydevori, turkigo'y xalqlarning eng boy merosidir. Avloddan-avlodga, ustozdan shogirdga og'zaki o'tib, bizgacha yetib kelgan maqomlarning shakllanishi va taraqqiyotiga har bir davning sozanda, xonanda-yu bastakorlari ma'lum darajada o'z hissasini qo'shgan. Ko'hna Shashmaqom va "Ush-shoq"ning o'nlab turlari maqom xazinasidagi eng nodir durdonalardir.

Shashmaqom (olti maqom) o'n sakkizinchchi asr o'ttalarida shakllangan bo'lsa-da, uning yaratilish tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Shashmaqom Markaziy Osiyoda xalq orasida tildan-tilga o'tib kelgan maqom turkumlarining eng so'nggi shaklli hisoblanadi. Ko'hna manbalar qayd etishicha, Shashmaqom taxminan ikki asdirki, "maqom" tushunchasi bilan birgalikda tahlil etiladi. U asrlar o'tib, mazmuniga putur yetmagani holda yaxlitlana borgan. Dastlab yigirma to'rt maqomdan iborat Shashmaqom keyinchalik o'n ikki maqomga keltirilgan. Bizning davrimizda Shashmaqom olti maqom holida chuqur o'rganilmoqda. Shashmaqom asrlar davomida jamiyat tabablari va tarixiy sharoitlar ta'sirida o'zgarib, yanada sayqal topdi, mazmunan boyib rivojlandi. Markaziy Osiyoning barcha yirik shaharlarida Shashmaqom taniqli hofizlar tomonidan kuylab kelingan. Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, Shashmaqom o'zbek-tojik xalqlari musiqa merosining asosini tashkil etadi. Xorazm maqomlari, Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xo'jand kabi shaharlarda Shashmaqom asosida yaratilgan yuzlab kuy va ashula yo'llari o'zbek-tojik musiqa merosining juda katta qismini egallaydi.

Shashmaqomda judolik va yo'qotishlarning, ushalmagan orzularning motamsaro ohanglari eshitiladi, undagi hijron va ayriliqning o'tli dardlari yuraklarni iztirobga soladi. G'am-alam va qayg'u sharpasi qalblarni junbushga keltiradi. Bunday insoniy iztiroblar Shashmaqomning boshdan oxirigacha bo'y ko'rsatib turadi, unda rangin iztirobu sog'inchlар bisyor, lekin umidsizlik yo'q, aksincha shashmaqom kuylarida yashashga, hayotga tashnalik hissi kuchli, uning pardalarida xalqimizning dardu hasrati bilan birga nurli hayot haqidagi orzu armonlari mujassamlangan.

Shashmaqom xalq kuylari bilan o'zaro uyg'unlikda yashadi, rivoj topdi, tobora sayqallanib, xalq qalbining samimiyliz zhoriga aylandi. Uni tinglar ekansiz, oshiqning

muhabbatdan sarxushligi, baxtiyor va quvnoq damlari-yu ma'shuqasidan mammunligi jarangdor pardalarda akslanadi.

Maqomlar asosida ishlangan asarlarga bastakorlar tomonidan yangi musiqa lavhalari, yangi usul va qochirimlar kiritilishi bois ularning yoqimliligi va ta'sirchanligi orta bordi. Mashhur bastakorlar – T. Jalilov, Yu. Rajabiy, G. Toshmatov, T. Sodiqov va boshqalar maqomlarning tarona va uforlari, savt va mo'g'ulchalar asosida ko'plab ashulalar yaratdilar. Ular musiqa madaniyati tarixida katta ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Maqom mulkining sultoni Yunus Rajabiy avlodlarimizning musiqa an'analarini davom ettirib, unga o'zining munosib ulushini qo'shgan san'atkordir. U Hoji Abdulaziz, Mulla To'ychi Toshmuhammedov, Mirzaqosim, Nabixo'ja, Shorahim Shoumarov, Dom-la Halim Ibodovlarning ashula aytish uslublarini, ularning o'ziga xos ijrochilik mifikalarini ijodiy o'zlashtirgan holda o'zining mustaqil ijrochilik uslubini yaratgan.

Ulug' san'atkor va tug'ma qobiliyat egasi Yunus Rajabiy maqomchilik yo'lida izlanib, O'zbekiston radiosи qoshida xalq cholg'u ansamblini tashkil etadi. Bu ansamblida u to umrining oxirigacha o'zbek xalq musiqa boyliklarini targ'ib qilishda faol qatnashadi. Yunus Rajabiy umri davomida bir necha jiddlik maqomlar kitobi va ilmiy ahamiyatga molik "Musiqa merosimiz haqida" risolasini yaratdi. Ushbu risolada o'zi notalashtirgan Shashmaqomdan keng foydalanish, maqomning professional musiqa ekani, bu bora-da malakali kadrlar tayyorlash zarurligi haqida so'z yuritiladi. Yunus Rajabiy repertuaridagi "Ushshoq", "Bayot I-II", "Koshki", "Giryा I-II", "Adoyi I-II", "Chorgox-I" kabi o'nlab ashulalar bu kun xonandalar tomonidan mahorat bilan ijo etib kelinadi.

Mashhur aktyor Razzoq Hamroev Yunus Rajabiyini e'zozlab "maqomdon akademik" deya ta'rif bergan va o'z xotiralarida shunday yozgan edi:

"Xalq kuylarining tengsiz bilimdoni Yunus aka hayotligidayoq o'ziga abadiy haykal qo'ydi. Uning bir necha jiddlik maqomlar kitobi oltindan qo'yilgan haykaldek xalqimiz yuragida o'rnatshib qoldi..."

Maqomdon akademik Yunus Rajabiydan ta'lim olgan yuzlab shogirdlari maqom yo'llarini chuqur o'rganib mohir ijrochi bo'lib yetishdilar. Yunus Rajabiy kelajak avlodlar qalbida maqomlar singari mangu yashaydi, zotan, u maqom mulkining sultonidir.

Maqomlar asosida katta ashula janri yuzaga kelgani tarixiy manbalardan ma'lum. Katta ashula asosan Farg'ona vodiysiga xos bo'lib, ikki-to'rt ijrochi hofiz tomonidan cholg'u asboblari jo'rligisiz aytiladigan yirik ashula turlaridandir. Ashulani hofizlar qo'l-lariga patnis yoki likobcha ushlab aytganlari uchun, u "patnusaki ashula" deb ham nomlangan.

Hozirgacha ijo etib kelinayotgan katta ashula turi mutaxassislar fikriga ko'ra, XIX asrdayoq shakllangan. Katta ashulada lirika yetakchilik qiladi. Kompozitsion tuzilishi esa to'rt tarkibiy qismidan iborat: daromad, o'rtalar avj, avj, furovard (daromadga qaytish). ularning mazmunida inson kechinmalari, muhabbat va nafrati, sevinchu iztirobi lirik ifoda topadi. Xalq orasida "Bir kelib ketsun", "Ko'p erdi", "Yolg'iz", "Muncha ham" (Muqimiy), "Ohkim", "Kuling", "Adashganman" (Furqat), "Ey dilbari janonim" (Miskin) kabi katta ashulalar keng tarqalgan.

Maqomlarning o'zagi sifatida katta ashula keyinchalik o'zgacha ohang, yangicha uslub kasb etadi. Uning yangi turlari (ashula-cholg'u turlari) yuzaga keldi. Ijrochilik uslubi ham o'zgardi, xalq cholg'u asboblari ko'magida ijrosi takomillashdi. Bastakorlarimiz katta ashulaga cholg'u muqaddimalari, musiqaviy pauzalar bastalab, ularning ajoyib turlarini yaratdilar. Xalq orasida keng tanilgan xofizlar – Jo'raxon Sultonov,

Ma’murjon Uzoqov, Akbar qori Haydarov, Erka qori Karimov, Boltaboy Rajabovlarning ijro uslubiga tayanib faoliyat ko’rsatayotgan farg’onalik Solijon Hoshimov, marg’ilonlik aka-uka Azizovlar, Ibrohimjon Ishokov, andijonlik aka-uka Yusupovlar singari ko’plab xonandalar katta ashulani mohirona ijro etib xalq ichida ardoqli bo’lishgan.

O’zbek mumtoz maqom ijodiyoti va ijrochiligi sohasidagi yangi jarayonlar ifodasini keksa, yetuk hamda yosh avlodga mansub o’nlab san’atkorlar, xalq hofizlari, taniqli xonanda, sozanda va bastakorlar ijodida kuzatish mumkin. O’zbekiston xalq artisti, “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni sohibi Turg’un Alimatovning benazir ijrochilik san’ati xalqqa ma’lum va mashhur. U Muxtor Ashrafiy nomidagi Toshkent davlat konservatoriyasida ustozlik faoliyatini davom ettirish barobarida turli xorijiy mamlakatlarda milliy mumtoz musiqamizga oid konsertlarini namoyish etdi. Xorijda SB lazer disklarga muhrlangan musiqa yozuvlarini chiqarishga muvaffaq bo’ldi.

Shu o’rinda aytish joiz, O’zbekiston xalq hofizlari Fattohxon Mamadaliyev va Orifxon Hotamov, O’zbekiston xalq artisti, sozanda va bastakor Abduhoshim Ismoilov, O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan artist O’Imas Rasulovlarning ijodkorona ishlari tashsinga loyiq bo’lib, el ichida e’zozlandi. Fattohxon Mamadaliyev an’anaviy uslubdagi namunalarni ovoz yoki sozlarga moslashtirish bilan kifoyalanmay, balki bizgacha muayyan shakl-u shamoyilda yetib kelgan “Miskin”, “Nasrulloy”, “Munojot” singari ardoqli cholg’u va ashula turkumlarini qimmatli to’ldirishlar bilan qayta ishladi. Boz ustiga, u yoshlik chog’larida andijonlik zabardast ustozи Umurzoq Polvon Saydaliyevdan ko’p eshitib, o’zlashtirib olgan “Qadimgi Ushshoq”, “Zikri Ushshoq”, “Umurzoq Polvon Ushshoq” kabi noyob maqom namunalarini sadolarda jonlantirdi va shogirdlarga o’rgatdi. Shu bilan birga, butkul yangi – “Savti Fattohxon” nomli maqom uslubidagi ashula turkumini ijod qildi.

Hofiz Muhammadjon Karimov mumtoz kuylarini me’yoriga yetkazib ijro etish barobarida xalqimizga manzur qo’shiqlarni go’zal ovoz bilan aytib keldi. U yoshlik chog’laridayoq “Chorgoh”, “Ushshoq”, “Aylading” qo’shiqlarini shirali tovushda kuylar edi. O’sha kezlarda u Muqimiyning “Zor-u nolon aylading” she’riga bastalangan qo’shiqning bir bandini kattakon davrada aytди:

*Ul kun, jono, yuzni tobон aylading,
Abr ichinda oyni pinhon aylading.
Qomatiningni sarvu bo’ston aylading.
Qumrilarni zor-u nolon aylading...*

Shunda To’ychi hofiz uni to’xtatib o’tirganlarga qo’l ko’tartirib, yosh hofizga oq fotiha bergandi. Yosh san’atkor ustozining e’tiboridan ilhomlanib katta mas’uliyat hissi bilan ijod qildi. Mashhur o’tmisht shoirlarining ellikdan ziyod g’azallariga bastalangan ajoyib kuylar – “Qaro ko’zim”, “Savti giryя”, “Dugoh”, “Ul qaro ko’z”, “Suvora”lar Muhammadjon Karimov ijrosida talqin topib, uning izlanuvchan shogirdlari tomonidan ham qizg’in kuylab kelindi.

Maqom janri xalqmizning boy merosi hisoblanib, yuksak badiiy estetik kuchga ega. Maqomlar davrlar o’tishi bilan yiriklashib, ulkanlashib bordi. Ko’p davrlar o’tib maqom xalq qalbiga chuqur singib bordi. O’z o’rnida ko’hna tarix, xalqlarimiz boshidan kechirgan shart-sharoitlar va tarixiy hodisalar maqomlarda-da o’z aksini topa boshladи, ular qalblarni maftun etgulik jozibasini yo’qotmay yanada sayqallanaverdi, rivojlandi, mukammallahashdi.

Maqomlar o’tmishtdan bizgacha yetib kelgan ulkan meros, boy durdonalardir. Ularning o’z ijrochilari, o’z bastakorlari borki, har biri ovozining o’ziga xosligi bilan maqom-

larga rang-o rang ohanglar bag'ishlaganlar. Muxtor Ashrafiy, Yunus Rajabiy, Mutal Burhonov, Doni Zokirov singari ko'plab ulkan bastakorlar ijodiyoti endilikda shogirdlar tomonidan chuqur o'rganilmoqda. Xalqimiz yaratgan ohanglar ularning ilmiy izlanishi-lari tufayli boyib, hayotbaxsh mazmuni yanada ortayapti. Maqom yo'lidagi ashulalarni maromida yetkazib aytayotgan xalq hofizlari safi bugungi kunda tobora kengayib bor-moqda.

Hozirgi davrga kelib milliy maqom san'anatining sara durdonalarini targ'ib qilish va rivojlantirish hamda bugungi avlod qalbida bu merosga nisbatan e'zoz-u hurmatni shakllantirish ehtiyoji yuzaga keldi. Davlatimiz rahbarining "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2017-yil, 17-noyabr) va "Xalqaro maqom san'ati anjumanini o'tkazish to'g'risida"gi (2018-yil 6-aprel) Qarorlari mazmunida ham bu aks ettirilib, unda respublikamizda maqom san'atini yanada rivojlantirish, bu borada shakllangan ijobi va ijodiy maktablar va an'analarni, buyuk basta-korlar, hofiz va sozandalar merosini chuqur ilmiy asosda o'rganish va qayta tiklash xususida alohida ta'kidlab o'tilgan.¹

Yaqinda muhtaram Prezidentimiz Xalqaro maqom san'atining ikkinchi anjumanini o'tkazish to'g'risidagi qarorga ham imzo chekdilar. Demak, mamlakatimizda maqom san'atini o'rganish va rivojlantirish borasidagi ishlar ko'lami endilikda yanada kengaytiriladi. Bu esa maqom san'ati bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish va uni har tamonla-ma targ'ib qilishga oid xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish imkonini beradi.

Xulosa o'rnila aytish mumkinki, xalqimizning musiqiy boyligi ko'p qirrali, ser-mazmundir. Kuylarimizdagi ohangdorlik insonlarga quvonch baxsh etadi, yuragiga shodlik olib kirib dardlaridan forig' etadi. Musiqalarimiz insonning olivjanob fazilatlari, his-tuyg'ularini ifodalab beruvchi kuch-qudratga ham egadir.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.*
2. I. Rajabov. *Maqomlar.* – T.: San'at nishriyoti, 2006.
3. O. Ibraximov. *Maqom asoslari.* –T., 2018-yil. 300-b.
4. O'. Qurbanov. *Yakkaxon qo'shiqchilik.* –T., 2014-yil. 172-b.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

G‘ayrat ABDULLAXODJAYEV,
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy
rassomlik va dizayn instituti dotsenti

MADANIYATNING ZAMONAVIY SHAKLLARI HAMDA ULARNING XALQIMIZ MADANIYATIGA TA’SIRI

Annotation

Maqolada xalqimiz tamonidan o‘zlashtirib olingan xalq zamonaviy ijodi va an'anaviy madaniyat ko‘rinishlaridan farq qiladigan ommaviy ijod, san’at, ma’rifiy-targ‘ibiy faoliyat tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar. Madaniyat, urbanizatsiya, badiiy ijod, opera, balet, teleradio, kompyuter, ommaviy, axborot.

В статье анализируются различные формы современного искусства, массового творчества, образовательной и пропагандистской деятельности людей, воплощенных в нашей нации.

Ключевые слова. Культура, урбанизация, опера, балет, телерадио, компьютер, массовый, информация.

The article analyzes the various forms of modern art, mass creativity, educational and propaganda activities of people embodied in our nation.

Key words. Culture, urbanization, artistic creativity, opera, ballet, tv, computer, mass, information.

Xalq zamonaviy ijodi (madaniyati) kishilarda zamonaviy badiiy-estetik qarashlarni, qadriyatlarni shakllantirishni nazarda tutadi.

Ushbu ijodiy faoliyatning ko‘rinishlari va xususiyatlari haqida aniq bir tushunchalar shakllanmagan. Biroq ushbu voqelikka V.A. Alimasov ma’lum bir aniqlik kiritgandek bo‘ladi. Uning fikriga ko‘ra, “xalq zamonaviy ijodi” deganda Markaziy Osiyoning Chor Rossiysi tomonidan bosib olinganidan keyin xalqimiz tamonidan o‘zlashtirib olingan, an'anaviy madaniyat ko‘rinishlaridan farq qiladigan ommaviy ijod, san’at, ma’rifiy-targ‘ibiy faoliyat turlari tushuniladi. Ularning ilk ko‘rinishlari XIX asrning oxirlarida paydo bo‘lgan, XX asrda esa ommaviy voqelikka aylangan.

Xalq zamonaviy ijodi (madaniyati)ga opera va balet, xor, orkestr, jaz, rokn-roll, bayan, akkordion, pianino, royal, skripka, gitara, rangli tasvir, grafika, haykaltaroshlik, chekanka, dizayn, ilmiy-tehnika ijodi, kino-foto, teleradio, kompyuter, teatr va pantomimo, avtorlik qo’shig‘i qabi san’at turlari kiradi.

Biroq xalq zamonaviy madaniyati ular bilan cheklanib qolmaydi. Bulardan tashqari, xalq zamonaviy madaniyatining xalq badiiy havaskorlik ijodi, zamonaviy bayramlar va tomoshalar, shahar madaniyati va urbanizatsiya, ilm, fan va texnika, xalq maorifi, ommaviy fizkultura va sport, demokratiya va siyosiy madaniyat, ijtimoiy-huquqiy madaniyat, zamonaviy dam olish va hordiq chiqarish, ommaviy axborot institutlari, kom-

munikatsiya va madaniy-gumanitar aloqalar, milliy o'zlikni anglash madaniyati kabi ko'rinishlariga e'tibor qaratishni zarur deb hisoblaymiz.

Ushbu maqlolada xalq zamonaviy madaniyatning ayrim ko'rinishlariga to'xtalib o'tildi.

Xalq badiiy havaskorlik ijodi ijtimoiy-madaniy hayotimizda keng o'ren olgan, kishilarmizning bo'sh vaqtlarida badiiy ijod bilan shug'ullanishga qaratilgan faoliyatidir. O'zbek xalqining obyektiv va subyektiv omillari bois XX asrda turli xalqlar bilan o'rnatgan madaniy aloqalari badiiy ijod bilan shug'ullanishni yangi bosqichga ko'tardi.

Mustaqillik xalq badiiy havaskorligini xalq madaniyatining tom ma'nodagi ko'rinishiga, haqiqatan ham xalq ijodiga aylantirdi. Ikkinchidan, ijtimoiy-tashkiliy nuqtai nazaridan istagan bir kishi badiiy ijod ustaxonasi, uyushmasi ochish huquqiga ega bo'ldi. Bunga tadbirkorlik va ishbilarmonlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus qonunlar ruxsat beradi. Demak, xususiy tadbirkorlik asosida badiiy ijod bilan shug'ullanish yoki uni yoshlarga o'rgatish mumkin. Uchinchidan, xususiy tadbirkorlik madaniyat o'choqlari tizimini kengaytiadi. Masalan, xalq amaliy san'ati bilan shug'ullanuvchi aksariyat us-taxonalar fuqarolarning hovlilarida, kichik korxonalarda ochilgan.

Aholining, ayniqa yosh avlodning o'sib borayotgan madaniy-ma'rifiy ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqtlarini samarali va mazmunli o'tkazishni tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2013-2018-yillarda zamonaviy madaniyat va aholi dam olish markazlarini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risidagi qarori e'lon qilindi. Bu respublikamizda yoshlarning barkamol, komil inson bo'lib yetishishlari yo'lida amalgalashishga oshirilayotgan say harakatlarning, qolaversa xalq zamonaviy madaniyatining rivojiga qaratilayotgan e'tiborning yorqin na'munasidir. Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlaganidek: ma'rifat va madaniyat muassasalarining moddiy-teknika bazasini mustahkamlash, "insonning to'laqonli hayoti uchun nihoyatda zarur bo'lgan maktablar, kutubxonalar, teatr va boshqa madaniyat o'choqlarini ko'paytirish, ularning sharoitini yaxshilash" zarur.

Mustaqillik yillarida xalqimizning ruhini, o'zligini anglashga qaratilgan say-harakatlarini, tub o'zgarishlarga nisbatan faolligini qo'llab-quvvatlash ommaviy-badiiy vositalardan keng foydalanishni taqozo etdi. Bir onga bo'lsa-da, kishilarni dunyo tashvishlaridan xalos qilib, ular qalbida hayotga, kelajakka optimizm bilan qarash tuyg'usini uyg'otish lozim edi. Bunday vazifani bayram va tomoshalar bajaradi. Zamonaviy bayramlar va tomoshalar eng avvalo davr bilan, ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan birga yuzaga keladi. O'z davrining badiiy-estetik ehtiyojlariga javob bera oladigan tadbirlargina zamonaviydir. U.H.Qoraboyev yozganidek "Yangi davr, yangi mazmun va yangi shakl", an'analarning paydo bo'lishi mustaqil hayotning quvonchli daqiqalarini tantana qilishga imkon beradigan yangi tadbir-bayramlar yaratishni taqozo etadi. Jumladan, istiqlolni sharaflaydigan "Mustaqillik bayrami", hayotimizning bosh qonunini targ'ib etadigan "Konstitutsiya kuni" rasmiy bayram sifatida nishonlanadigan bo'ldi. Endilikda kelajak avlodni tarbiyalashda alohida rol o'ynayotgan sharafli kasb egalari mehnatini ulug'laydigan "O'qituvchilar va murabbiylar kuni", o'tgan ajdodlar yodini esga olishga bag'ishlangan "Xotira va qadrlash kuni" mamlakatimizda keng nishonlanmoqda.

Zamonaviy madaniy hayotni ommaviy axborot institutlari, kommunikatsiya va madaniy gumanitar aloqalarsiz tasavvur etish qiyin. Ommaviy axborot institutlari (radio, televide niye, gazeta va jurnallar, agentliklar, telefon aloqa tarmoqlari)ning ijtimoiy-madaniy hayotda:

- a) ma'lumot maydonini yaratish;
- b) madaniy-gumanitar aloqalarning uzluksizligini ta'minlash;
- v) fuqarolarning, jamiyatning axborot ehtiyojlarini qondirish;
- g) fuqarolarning intellektual qobiliyatlarini o'stirishga yordamlashish;
- d) dam olish va hordiq chiqarishni uyuştirish kabi funksiyalarini bajarishi orqali xalq hayotiga, ongiga ta'sir etadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan demokratik o'zgarishlar ham ushbu institutiarning faoliyati bilan bog'liqidir. Konstitutsion nuqtai nazardan ular fuqarolarda so'z erkinligini, plynuralizmni rivojlantirishga, xalq hokimiyatini mustahkamlashga, boshqarish ustidan ijtimoiy nazoratni o'rnatishga, xullas, siyosiy madaniyatning shakllanishiga qaratilgandir. Shuning uchun ham ular «to'rtinchchi hokimiyat» nomini olgan.

Madaniy gumanitar aloqalar madaniyatlararo va davlatlararo integratsiyani chuqurlashtirish omilidir. Bugun globallashib borayotgan dunyo ushbu aloqalarni nafaqat kengaytirishni, shu bilan birga, madaniylashtirish, insoniylashtirishni talab etadi.

Mustaqillik O'zbekiston Respublikasini xalqaro munosabatlarning subyekti sifatida dunyo bilan milliy manfaatlariga mos aloqalar o'rnatishga imkon berdiki, ular ichida madaniy-gumanitar aloqalar muhim o'r'in tutadi.

Bu borada respublikamizda YUNESKO tashkilotining vakolatxonasi ochilgani, O'zbekistonning inson huquqlariga oid BMT eng muhim hujjatlariga imzo chekkanini eslash o'rindir.

Xalq madaniyatining rivojlanishi va jahon sivilizatsiyasi bilan hamkorligi shahar madaniyati, urbanizatsiyasi orqali sodir bo'limoqda.

Urbanizatsiya, ya'ni ilmiy-texnik kashfiyotlardan turmushda, oilada keng foydalanish shahar madaniyatining xarakterli jihatlaridir. Qulaylik, komfort, yuqori maishiy xizmat turlaridan foydalanish oddiy reallik bo'lib bormoqdaki, ular shahar madaniyatida jahon andozalariga mos o'zgarishlar bo'layotganidan dalolat beradi.

Ijtimoiy-madaniy hayotdagi barcha o'zgarishlar avval shaharda paydo bo'lib, asta-sekin tumanlarga, qishloqlarga tarqaladi.

Mustaqillik yillarda shaharlar infratuzilmalari, aholi tizimi, ichki va tashqi migratsiya oqimi, madaniy boyliklardan foydalanish ko'lami tubdan o'zgardi. Shaharlarning tashqi ko'rinishida, arxitekturasida betakrorlik, o'ziga xoslik shakllanmoqda. Xususiy uy-inshootlar qurilishidagi rang-baranglik, individuallik har bir shahar muhitiga o'ziga xoslik baxsh etmoqda. Ayniqsa, Toshkent shahri beqiyos darajada o'zgarib, yangilanib bormoqda. Inshootlar milliy me'morchilik an'analari va zamonaviy shaharsozlikning eng yuksak talablari asosida qad ko'tarmoqda. Ularning atrofi ko'kalamzorlashtirilayotgani, ya'ni landshaft dizayni xududlar qiyofasiga o'zgacha chiroy va tarovat baxsh etmoqda. Rangli va musiqali favoralar esa inson kayfiyatini ko'tarib, estetik zavq bag'ishlaydi. Favoralar yurtimizning tinchligi, ko'ngillar xotirjamligidan dalolatdir. Zero, tinchlik, xotirjamlik hukm surgan yurtdagina xalq bunyodkorlik ishlariga qodir bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. V.A. Alimasov. O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariiga o'tish sharoitida madaniy- ma'rifiy muassasalar rivojlanishining o'zisha xos xususiyatlari. Falsafa fan dokt. diss. –T., 2001. – 125-126-betlar.

2. I.A. Karimov. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". –T.: Ma'naviyat. 2008. –79-b.

3. U.H. Qoraboyev. O'zbek xalq bayramlari. –T.: Sharq , 2002. – 140-b.

Kamola SUVONOVА,

Samarqand viloyati xalq ta'limi xodimlarini
qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish
hududiy markazi o'qituvchisi

TASVIRIY SAN'AT ORQALI O'QUVCHILARDA MILLIY ISTIQLOL G'OYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotation

Maqolada tasviriy san'at mashg'ulotlarda yosh avlod ongida milliy istiqlol g'oysini shakllantirish orqali Vatanga, milliy qadriyatlarga muhabbat hislarini tarbiyalash haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. Madaniyat, san'at, milliy istiqlol g'oysi, portret, xalq amaliy san'ati, ta'lim-tarbiya, kolorit, reproduksiya.

В этой статье рассматривается, как воспитать чувство любви к Родине, национальным ценностям, формируя представление о национальной независимости в сознании молодого поколения в художественной деятельности.

Ключевые слова. Культура, искусство, идея национальной независимости, портрет, народное творчество, образование, колорит, репродукция.

This article describes how to create a feeling of love for Motherland, national values, by forming the idea of national independence in the minds of the young generation in artistic activities.

Key words. Culture, art, the idea of national independence, portrait, folk art, education, color rendition.

Keyingi yillarda ta'lim sohasidagi islohotlar, tizimni takomillashtirishga oid qabul qilingan hukumatimiz qarorlari ta'lim-tarbiya tizimini hayot bilan bog'lashni, ta'lim samaradorligiga erishishni, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qila oladigan, har tomonlama yetuk, yuksak ma'naviyatli, komil insonlarni tarbiyalab voyaga yetkazishni talab etadi. Yuksak ma'naviyatli inson haqiqiy ma'noda yetuk mutaxassis hisoblanib, jamiyatni taraqqiyot sari yetaklashda muhim o'r'in tutadi. O'quvchilarni jamiyatda barkamol, ma'naviy mafkurasi, fikri sog'lom, dunyoqarashi keng qilib tarbiyalash uchun avvalo, o'qituvchi o'z sohasining bilimdoni, barcha sohalarda bo'layotgan yan-giliyklarni, ma'lumotlarni o'zlashtirgan bo'lishi, ta'lim-tarbiya tizimidagi islohot talablarini chuqur anglashi lozim.

Mustaqillikdan so'ng barcha turkumdagи predmetlar, jumladan, tasviriy san'at fanini davr talabi asosida o'qitishga ham jiddiy e'tibor qaratildi. Mustabid tuzum davrida ushbu predmetga ikkinchi darajali deb qaralgan bo'lsa, mustaqillikning ilk yillaridanoq "Umumta'lim maktablarida tasviriy san'at konsepsiysi" tayyorlandi, yangi dastur va shuningdek, darsliklar, o'quv qo'llanmalar yaratish uchun olimlar, ilg'or o'qituvchilar jalb etildi.

Bugungi kunda mustaqil respublikamizning istiqbolini, milliy istiqlol g'oysini, Prezidentimizning axloq, madaniyat, san'at, fan haqidagi odilona fikrlarini,

O'zbekistonning dunyo hamjamiyatidagi o'ziga xos o'rni va obro'-e'tiborining tobora oshib borayotganligini o'quvchilar ongiga yetkazishda ta'lif-tarbiyaning ahamiyati katta.

Inson o'zini anglasa, milliy qadriyat va an'analarni, o'tmish merosni chuqur bilsa, unda Vatanga mehr-muhabbat tuyg'usi ildiz otadi, yuksaladi. Dunyo tamadduni, taraqqiyotiga juda katta ta'sir o'tkazgan boy madaniy tariximiz ildizlari shu qadar teran va chuqurki, uni o'rgangan sari o'quvchilar ongida, shuurida shu yurt tarixi, buguni va kelajagiga hurmat-ehtirom, ishonch, g'urur uyg'onishi tabiiydir. Muhimi, shu his-tuyg'ularni rivojlantirish uchun oldindan rejalashtirilgan holda ta'lif-tarbiyaning imkoniyatlaridan kengroq foydalana olishdir. Bu borada, ayniqsa, tasviriy san'at mashg'ulotlarining o'ziga xos o'rni bor. Chunki o'quvchilarda rasm chizish ko'nikma va malakalarini shakllantirish bilan birga ularni mustaqil fikrlashga, o'z fikrlarini ranglar bilan ifodalay olishga, tasviriy san'at asarlarini tahlil qila olishga, go'zallikni ko'ra olishga o'rgatish bu predmetning asosiy maqsadlaridan hisoblandi. Shuning uchun har bir o'rganilayotgan mavzu, ijodi o'rganilayotgan musavvirlar, xalq amaliy san'ati ustalarining hayoti va ijodi, ular yaratgan san'at asarlari milliy istiqlol g'oyasini o'quvchilar ongiga singdirishda muhim manba bo'la olishini hisobga olish lozim. Jumladan, portret janri mavzusi o'rganilayotganda avvalo, portret haqida, o'zbek va chet el portretchi rassomlari hamda ularning yaratgan asarlari haqida o'quvchilar bilimlarga ega bo'ladilar. Bunda ayniqsa, yurtimiz sha'ni, ozodligi, farovonligi uchun umrini, butun kuch-g'ayratini bag'ishlagan buyuk ajdodlarimiz, allomalarimiz siymolari aks etgan asarlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Masalan, O'zbekiston Xalq rassomlari Malik Nabiyevning "Amir Temur", Abdulhaq Abdullayevning "Alisher Navoiy" portretlari yuksak mahorat bilan yaratilgan bo'lib, tarbiyaviy-ma'nnaviy jihatdan tomoshabinlarga, o'quvchilarga kuchli emotsiyal ta'sir etuvchi asarlar sirasiga kiradi.

M. Nabiyevning "Amir Temur" portretida bobokalonimizning o'ziga xos shijoati, mardligi, xalq uchun, yurt farovonligi uchun bir umr zahmat chekkan sarkarda va dono rahbar ekanligi yorqin bo'yoglarda aks ettirilgan. Bu asar tahlil etilganda uning yaratilish tarixi, koloriti, g'oyasi haqida kengroq to'xtalish kerak. Ta'kidlash lozimki, xalqimizning orzu-umidlari, obro'si uchun kurashgan ana shunday siymolar obrazini yaratish baxti mustaqillik yillardan keyingina amalga oshdi. "Amir Temur" portreti tahlil qilinar ekan, buyuk sarkardaning jahon tarixida taraqqiyotida tutgan beqiyos o'rni, xizmatlari e'tirof etiladi.

A. Temur bolalikdan bilim olishga, harbiy san'atga intiladi. Uning otasi Amir Tarag'ay obro'li beklardan bo'lib, farzandining har tomonlama aql-zakovatlari, mard bo'lib yetishishi uchun qayg'urgan. Shuning uchun A. Temur hadis ilmini, dunyoviy bilimlarni mukammal egalladi, harbiy san'atni o'rgandi. A.Temur o'zining ham ma'nnaviy, ham jismoniy kuchini yurt obodonchiligi uchun, bog'lar yaratish uchun, jonajon xalqining og'irini yengil qilish uchun sarflagan. Bu davrda ilm-ma'rifikatga katta e'tibor berildi, go'zal shaharlar barpo etildi, madrasalar, masjidlar, hammomlar, shifoxonalar, ko'rkmabino barpo etildi.

M. Nabiyevning yaratgan portretida buyuk bobomizning og'ir va bosiqligi, teran fikr-lay olishi, aql-idrok egasi ekanligi, ziyrak, qobiliyatli, samimi insonligi o'z aksini topgan.

Akademik rassom A. Abdullayevning "Alisher Navoiy" portretida ham buyuk mutafakkir shoir siyoshi yuksak mahorat bilan yaratilganligi hech kimni befarq qoldirmaydi. Mahoratli rassom bu asarni yaratish uchun uzoq yillar ter to'kkaligi, izlanganligi ma'lum. Bu asarda A. Navoiy ijod cho'qqisiga yetgan, butun dunyo zahmatlarini, mashaqqatlarini ko'rgan, yuzlardan nur yog'ilib turgan nuroniy donishmand sifatida ko'z o'ngimizda gav-dalanadi. Ulug' shoirning bo'y-basti bilan tasvirilanganligi asarning ta'sirchanligini ya-

nada oshirgan, go'yo u yaratgan ishlarning salobati, salohiyati ulkanligiga bir ishoradir. Dunyoni "qalam bilan zabit etgan" buyuk shoirga Moskva, Boku, Tokio kabi shaharlarda haykal o'rnatilganini ta'kidlash o'quvchilar qalbida g'urur va iftixor uyg'otishi tabiiydir.

O'quvchilar tasviriy san'at asarlari bilan tanishtirilganda, asar qahramonining his-tuyg'ulari, kechinmalari, orzu-umidlarini ular qalbiga yuqtira olish muhimdir. Massalan, T. Sodiqovning "To'maris" asarini tahlil qilinganda avvalo, o'quvchilarni o'sha davr, muhitga olib kirish lozim. Asarda bizning obod va go'zal yurtimizga ko'z olay-tirgan, yurtning tinchini buzgan bosqinchi Eron shohiga qarshi mardonavor jang olib borgan mard ayol, massagetlar qabilasi boshlig'i To'maris jasorati mohirlik bilan tasvirlangan. Asar g'alaba ramzi – qizg'ish koloritda ishlangan bo'lib, unda g'olib ajdodlarimizning shoh Doro I boshini tanasidan judo qilib, qon to'la meshga solayo-rganligi tasvirlangan. Asarni tahlil qilish orqali ajdodlarimizning ozodlik va erk uchun olib borgan tarixiy kurashlari, g'oyasi bilan tanishtiriladi. Bu g'oya yillar davomida shakllangan, xalqimizning ozodligi uchun kurashgan ajdodlarimizning orzusida bo'l-gan va bugungi kunda bizlarga nasib etgan milliy istiqlol g'oyasidir.

Tasviriy san'at bo'yicha Davlat ta'lim standarti mazmunga ham milliy istiqlol g'oyasi bezizga singdirilmagan. Vatan tushunchasiga ega bo'lish, davlatimizning ramziy belgilarini bilish, ona-Vatanga muhabbat tuyg'usini anglash kabi talablar mazmuni milliy istiqlol g'oyalari bilan sug'orilgan.

O'zbekiston me'moriy yodgorliklarini, ona tabiat ko'rinishlarini tasvirlashda, dekorativ rasm chizish darslarida ham o'quvchilar ana shunday tuyg'ularni his etishi tabiidir. Chunki biz go'zal san'ati bilan dunyoni maftun qilgan buyuk ajdodlar merosiga egamiz. Qadimdan yurtimiz hududida madaniyat va san'atning keng rivojlanganligi va dunyo tamadduniga, madaniyat taraqqiyotiga uning beqiyos ta'sirini o'quvchilar on-giga singdira olish ularda g'urur, faxlanish hislarini ham uyg'otishi tabiiydir. Ayniqsa, Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida me'morchilik, xalq amaliy san'ati, fan va madaniyatning yuksak darajaga chiqqanligi, G'arbda bu davrni "Sharq Renessansi" davri deb ta'riflanganligini e'tirof etish kerak. Samarqanddag'i Shohi Zinda, Bibixonim, A. Temur majmualari, Ulug'bek observatoriysi va madrasasi, Shahrisabzdagi Oq-saroy, Toshkentdag'i Zangi ota, Turkistondagi A. Yassaviy majmualari shu davrning yuksak me'morchilik namunalaridir. Shuni ham ta'kilash kerakki, mustaqillik tufayli bu ulkan obidalar yanada chiroy ochdi, san'atimizning barcha turlari tobora rivojlanishi uchun yanada keng imkoniyatlar yaratildi. Ana shunday san'at namunalari aks etgan reproduksiyalar, slaydlar, multimedialar o'quvchilarda, avvalo, go'zallikni ko'ra olish, uni his etish, ijodkorlikka intilish bilan birga, milliy madaniyatimiz tarixiga hurmat, Va-tanga muhabbat his-tuyg'ularini rivojlantirishi tabiiydir.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rtta va o'rtta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori.

2. B. Oripov. Tasviriy san'atni o'qitishning zamонавиј pedagogik texnologiyasi, di-daktikaksi va metodikasi. Oliy o'quv yurtlarining "badiiy grafika" va "san'atshunoslik" fa-kultetlari talabalari uchun o'quv-metodik qo'llanma. – T.: "Ilm ziyo" nashriyot uyi, 2013 y.

3. S. Bulatov. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. O'quv-metodik qo'llanma. – T.: Mehnat nashriyoti, 1991-yil.

Dilmira SALIMOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU
mustaqil tadqiqotchisi

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARНИ TEATRLASHTIRILGAN TOMOSHALAR ORQALI MEHNATSEVARLIK MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotation

Ushbu maqola maktabgacha yoshdagи bolalarni teatrlashtirilgan tomoshalar orqali mehnatsevarlik asosida tarbiyalashning mazmuni ona vatanga muhabbat, atrofdagilarga mehribonlik, rahmdillik, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, go'zallikni ko'ra bilish va unga amal qilish kabi xulq-atvor sifatlarini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar. Mehnatsevar, teatr, mustaqillik, sofdillik, xushmuomilalik, kamtarlik, mehribonlik, rahmdillik, tarbiyachi, qo'g'irchoq, karvon.

В данной статье раскрыта роль театрализованных представлений в воспитании таких качеств как трудолюбие, любовь к своей Родине, заботе и сочувствию к окружающим, уважение к старшим, умение видеть красоту вокруг себя у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова. Трудолюбивый, театр, педагог, наставник, независимость, будущее, честность, скромность, доброта, душевность, воспитатель, ребенок, кукла, караван.

This article reveals the role of theatrical performances in the education of such qualities as diligence, love for the homeland, care and sympathy for others, respect for elders, ability to see and observe the beauty around in preschool children.

Key words. Hardworking, theater, teacher, mentor, independence, future, honesty, meekness, modesty, kindness, sincerity, educator, child, doll, caravan.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishganligi tufayli amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy o'zgarishlar mazmunida tarixiy, milliy, ma'naviy qadriyatlarni o'rganish, tiklash imkoniyatlari yaratildi. Jamiyat taraqqiyotini yuqori pog'onalarga olib chiqish muammolari bosqichma-bosqich hal etilmoqda. Ana shunday muammolardan biri yoshlar ta'lim-tarbiyasining tubdan yan-gilanishi bo'lib, uzlusiz ravishda davom etadigan bu jarayonning milliy, tarixiy tajribalariga tayanilishidir.

Kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarning ertangi kuni qanday bo'lishi, ko'p jihatdan ularni bugun qanday ta'lim-tarbiya olayotganiga, ular yashayotgan ijtimoiy muhitga bog'liq. Shu jihatdan olib qaralganda, bugun ustoz, murabbiy, ota-onasi va keng jamoat-chilik bolaning ertangi kuni uchun birdek mas'uldir.

Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilarining ongida yuksak axloqiy sifatlarning shakllanishida oila a'zolari va tarbiyachilarning faoliyati alohida ahamiyatga

ega. Zero, oila a'zolari, tarbiyachi va bola o'rtasida sofdillik, xushmuomilalik, kamtarlik, o'zaro, hurmat bir so'z bilan aytganda, samimiyyun munosabat kabi hislatlar mavjud bo'lsa, bu ibratlxi axloqiy sifatlar bolalarga ijobjiy ta'sir etadi. Bola o'z yaqinlarini hurmat qilish va o'z burchini vijdonan bajarishga intila boradi. Tarbiyachi va ota-onalar bolalarga Vatanni sevishga, mehnatsevarlikka, ota-onalar va o'zidan kattalarga hurmatda bo'lishga, o'zidan kichik bo'lgan bolalarni hurmat, singil va ukalarini himoya qilishga, do'st sirini saqlashga va sadoqatli bo'lishga eng kichik yoshligidanoq o'rgatib borishlari kerak.

Mehnatsevarlik keng ma'noli tushuncha bo'lib, uning zamirida tabiat, ijtimoiy hayot, tur mush va kasbga munosabatni tarbiyalash yotadi. Maktabgacha yoshdag'i bolalarni mehnatsevarlik asosida tarbiyalashning mazmuni Vatanga muhabbat, atrofdagilarga mehribonlik, rahmdillik kattalarga hurmat, mehnatsevarlik, go'zalikni ko'ra bilish va unga amal qilish kabi xulq-atvor sifatlarini o'z ichiga oladi. Bolalarni go'zallikni idrok etish orqali tarbiyalab borilar ekan, asta-sekin ularda o'zgalarning xursandchiliklariga sherik bo'lish, do'stlikka bo'lgan sadoqat, hamdardlik bildirish, boshqalarga ko'maklashish, qayg'urush kabi xususiyatlar tarkib topa boshlaydi.

She'riyat mulkining sultoni, buyuk o'zbek mutaffakiri Alisher Navoiyning odob-axloq, ta'lif-tarbiyaga oid ilg'or qarashlari bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qtGANI yo'q. Uning ijodidagi falsafiy-axloqiy fikrlar, hikmatlar va o'gitlar o'zining muhimligi va dolzarbliji jihatdan umuminsoniy ahamiyatga ega. Navoiy barcha insonlarni ezgulikka, o'zaro hamjihat bo'lishga, nasl-nasabidan qat'i nazar, mehr-oqibatli bo'lishga, milliy urfatlarga sadoqatli bo'lishga, mehnatsevar bo'lishga da'vat etgan. Zero,

"Aql ila olam yuzin obod qil,

Xulq ila olam elini shod qil", deydi Navoiy¹

Erkin bozor iqtisodiyoti munosabatlariga asoslangan yangi jamiyatni barpo etish og'ir va qiyin kechuvchi g'oyat murakkab jarayondir. Chunki uni chetdan kelgan biror sehrgar yoki mutaxassislar emas, balki shu jamiyatda yashayotgan, ishlayotgan kishilar qurmog'i darkor. Bunga esa jamiyat a'zolarining, ayniqsa, kelajak poydevori bo'lgan yoshlarning ongi va tushunchalarini o'zgartirmasdan turib erishib bo'lmaydi.

Ota-bobolarimizning karvonlari dunyo kezib, xalqimiz yaratgan, ishlab chiqargan turli-tuman mahsulotlardan o'zga xalqlarni bahramand etganlar, boshqa elatlarning maqbul mahsulotlarini keltirib, yurtimizning boyligiga boylik, el farovonligiga ulkan hissa qo'shganlar. Shu asnoda turli xil kasb-hunar, dehqonchilik rivojlanib, bir-biridan go'zal buyum va ashyolar, noz-ne'matlar yaratilgan.

Maktabgacha yoshdag'i bolalarning odob-axloqli bo'lishi va mehnatga muhabbat qo'yishga katta e'tibor beriladi. Bolalar ilk yoshdan boshlab uyda, ko'chada, bog'chada, mehmonda o'zini tutish qoidalari, muomala madaniyati, ovqatlanish, kiyinish, yechinish, saranjom-sarishta yurish, odobli, mehnatsevar bo'lish, boshqalar mehnatini qadrlash kabi odatlarga o'rgatiladi. Ana shu odatlar bolani odob-ahloqli, mehnatga layoqatli qilib tarbiyalash mazmunining asosini tashkil etadi.

Xalqimiz orasida "qo'g'irchoq o'yini" deb nomlanadigan tomoshalarning qo'lga kiyib o'ynatiladigan va soyasi tushiriladigan turlari uzoq davrlardan beri qo'llanilib kelinmoqda. Qo'g'irchoqlarning yasalishi, ularni o'ynatilishi, chodiri va sahnasing ko'rinish bezagidan, tomoshalarning mavzusi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra ushbu teatr turlari bir-birlaridan farqlansada, ulardag'i har bir tomoshada musiqa muhim o'rinnegallashi, qo'g'irchoqbozning tomosha vaqtida qahramonlar holatini izohlagan holda tomoshabin-larga ko'rinish turishi va moslamalar orqali qahramonlarga mos tovushlarni moslamalar orqali chiqarib turishi bilan o'xshash.

¹Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub". – T.: G'. G'ulom, 1983.

O’zbek an’anaviy teatrlashtirilgan tomoshalar qahramonlaridan biri “Polvon Kachal” hisoblanadi. Kachal Polvonni, asosan, mehnatkash xalq vakili sifatida tomoshalar ko’rsatilgan. Polvon Kachal qo’g’irchog’i, asosan, qo’lga kiyib o’ynatilgan. Uning bosh qismi yog’ochdan yasalgan bo’lib, egnida ko’ylak, chopon, boshida do’ppi bo’lgan. U jasur va bahodir polvon sifatida shayton, dev va ajdardan qo’rqmaydigan qilib ko’rsatilgan. Tashqi ko’rinishi qirra burun, qalin qoshli bo’lgan. U oddiy xalq vakili sifatida tomoshalarda qatnashgan. Ushbu tomoshalar XIV asrdan boshlab xalqning e’tiboriga tushgan.

Manbalarda keltirilishicha, “Bizgacha turli ko’rinishlarda Polvon Kachal sarguzashtlari, komediyalari yetib kelgan. Komediyalarining ko’pchiligi uch xil ko’rinishda bo’lgan: birida Polvon Kachalning Bichaxon ismli qizni sevib qolishi, uchrashuvi va uylanishi; ikkinchisida o’z iti tomonidan talanishi; uchinchisidagi to’qnashuv aks ettilrilgan. Polvon Kachal ham kulgili holatlarga tushib qoluvchi, fe’l-atvori ham ziddiyatli qahramon. U bugun ziddiyati, ijobjiy va salbiy belgilari bilan hayotiy, xalqchildir. U hamisha xushchaq-chaq holda hayotida uchragan to’siqlarni yengib o’tgan, yomon amaldor va sudxo’rlarni fosh etgan, adolat va rostgo’ylarni himoya qilgan”.² Ko’pgina teatr tomoshalaridan kelib chiqib, o’zbek qo’g’irchoq teatri ijtimoiy fosh etuvchi va yumoristik xarakterga ega bo’lib, muhim mafkuraviy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Mehnat an’analarining tarbiyaviy ahamiyatini unutmaslik lozim. Chunki mehnat munosabatini qaror toptirish yosh avlod tarbiyasining asosi hisoblanadi. Mehnat an’analari ning tayanchi sifatida yoshlarni hayotga, ijtimoiy mehnat faoliyatida ishtirok etishiga tayorlash ham muhim ro’l o’ynaydi. Chunki mehnat an’analari zamirida shaxsning axloqiy sifatlari – mehnatsevarlik, yerga va tabiatga muhabbat, suvni isrof etmaslik, saxiyilik, har bir pulning qadriga yetish, mehnat orqali baxtga erishish, qahramonlik kabi sifatlar qaror topadi. Bolalarning mehnatga muhabbat qo’yib o’sishida oiladagi ijtimoiy muhit juda katta ro’l o’ynaydi.

Mehnat inson hayoti uchun, uning farovon turmush kechirishi uchun hamisha asos bo’lib keladi. Mehnat faqat shaxsiy moddiy farovonlik manbaigina emas, balki el-yurtga xizmat qilish, Vatanimiz gullab-yashnashi va uning qudratini oshirish hamdir.

Barcha tirik mavjudot nimanidir iste’mol qilish hisobiga yashaydi, umrini davom etiradi. Yerda yashovchi mayda qurt-qumursqadan tortib, suv ostida yashovchi jonvorlardan tortib, ulkan hayvonlargacha ovqatsiz yashay olmaydi. Mehnat jarayonidagi tirik jonzodlar hayoti sermazmun farovon bo’ladi.

Ota-bobolarimiz asrlar davomida mehnatni ulug’lab kelishgan. Bunga ajodolarimizdan me’ros bo’lib qolgan ilmiy badiiy kitoblar, me’morchilik obidalari, san’at asarlarining barchasi shu mehnatning mahsulidir. X asrning oxiri XI asrning boshlarida yashab ijod etgan Abu Rayhon Beruniy inson kamolotida mehnat va mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etgan. U har bir hunar egasini mehnatiga qarab turlarga bo’lgan. Og’ir mehnat sifatida binokor, ko’mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa, ilm ahli olimlar mehnatiga alohida e’tibor berish, hayrixoh bo’lishga chaqirgan. Ularni ma’rifat tarqatuvchilar deb biladi. Shu bilan birga og’ir mehnat qiluvchilar konchilar, dehqonlar haqida gapirib, ular mehnatini rag’batlantirib turish kerak deydi.³

Mehnat shaxsini har tomonlama kamol toptirishning asosiy omilidir. Shuning uchun har bir bola maktabgacha ta’lim yoshidan boshlab mehnat jarayonida ishtirok etishi kerak. Maktabgacha ta’lim muassasalarida oilada bajariladigan, murakkab bo’limgan har bir topshiriq bolaning kundalik vazifasiga aylanishi lozim.

² O’zbekiston milliy ensiklopediyasi.7-jild. – T., 2004, 8-jild. Davlat ilmiy nashriyoti, b,117.

³ Abduxalil Mavru洛. Ma’naviy barkamol inson tarbiyasi. – T.: O’zbekiston. 2008. 8-b.

Bola mehnatning ahamiyatini, mohiyatini tushunib yetishi uchun tarbiyachi kattalar mehnati, bolalarning o'zлari bajara oladigan mehnat turlarini kuzatish bo'yicha ekskursiyalar uyushtiradi.

A.S. Makarenkoning ota-onalarga bergan maslahatlariga asoslanib, shuni aytish mumkinki, bolaga besh yoshgacha yaxshi tarbiya berish kerak. Chunki bu vaqtida bola to'liq fikrlaydi, uning tashqi sezgi organlari nihoyatda taraqqiy etgan bo'ladi. Oiladagi kattalar, ota-onalar bola uchun mo'tabar bo'lib, bola kattalarga taqlid qiladi, ularning gap-so'zlariga e'tibor qiladi. Keyingi tarbiya oilada berilgan dastlabki tarbiyaga asoslasa, maktabdagi tarbiyaviy ish oiladagi tarbiyaning tabiiy davomi bo'ladi. Xuddi shunday bolaga mehnat tarbiyasini ham kichik yoshidanoq oilada bermoq kerak.

Bolalarni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash nazarda tutilganda, bu faqat mehnat malakalari bilan chegaralanib qolmasligi lozim. Asosiy maqsad bolada har qanday mehnatga hurmatni tarbiyalashdan iborat bo'lib bolani mehnat qilishga o'rgatish bu oddiy mexanik mashq bo'lmasdan, balki asta-sekin bolaga mehnatning mohiyatini, mehnat – bu ijtimoiy hodisa ekanligini tushuntirishdan ham iboratdir.⁴

Ta'lrim-tarbiya tarixiga nazar tashlar ekanmiz, dastlabki xalq og'zaki ijodi namuna-laridan tortib, buyuk mutafakkirlar ijodigacha yoshlarni mehnatsevar bo'lib yetishishi, kasb-hunar o'rganish, mehnat ahlini hurmat qilish hamda mehnatsevar insonni ulug'lash masalalariga alohida e'tibor berilganligiga guvoh bo'lamiz.

Buni biz turli davrlarda yaratilgan ta'limiyl-axloqiy asarlari va xalq og'zaki ijodi namuna-lari: topishmoq, xalq qo'shiqlari, masal, maqol, ertak va dostonlarda mehnat va kasb-hunar odobi, axloqi va qoidalarini o'zlashtirish muhim hayotiy zarurat ekanligi ta'kidlanadi.⁵

Bundan tashqari, "Avesto", Kaykovusning "Qobusnama", Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Abu Rayhon Beruniyning "Geodeziya", "Minerologiya", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiyning bir qator asarlari va shu kabi ma'rifiy meros namunalarida mehnatsevarlik, kasb-hunarning ahamiyati haqida muhim fikrlar bayon etilgan. Bular dastlabki xalq og'zaki ijodi namunalardagi xalq eposlari, ertak, maqol va topishmoqlardan boshlangan.

Mana shunday ertaklardan biri "Aql va boylik" ertagidir. Bunda chol to'rt o'g'liga qarata "Kim aqli va davlatmand bo'lsa, o'sha oila boshlig'i bo'lib qoladi", degan so'zlar orqali o'g'llarini mehnatga jalb qila olgan. Bunday tarbiyaviy ertaklarni maktabgacha ta'lim muassasalarida sahnalaشتirish bolalarni mehnatsevarlik asosida tarbiyalashga yordam beradi.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdag'i bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. – T., 2018 y
2. "Ilk qadam" davlat dasturi . – T., 2018-yil
3. Alisher Navoiy. Mahbub-ul-qulub. – T.: G'. G'ulom, 1983.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.7-jild. – T., 2004, 8-jild. Davlat ilmiy nashriyoti
5. Abduxalil Mavrulov. Ma'naviy barkamol inson tarbiyasi. – T.: O'zbekiston, 2008
6. Sh.A. Sodikova. Maktabgacha pedagogika. – T.: Fan va texnologiya, 2012

⁴ Sh.A. Sodikova. Maktabgacha pedagogika. – T.: Fan va texnologiya, 2012. – 26-b.

⁵ Sh.A. Sodikova. Maktabgacha pedagogika. – T.: Fan va texnologiya, 2012. – 36-b.

Muyassar NURIDDINOVA,

O’zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
milliy sport turlari, o’yinlari uslubiyati va nazariyasi kafedrası
mustaqil izlanuvchisi

HARAKATLI O’YINLAR – MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI RIVOJLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada harakatli o’yinlar tarixi, rivojlanishi va o’zbek xalq harakatli o’yinlari tasnifi, maktabgacha yoshdagi bolalarda harakatli o’yinlarni o’tkazish metodikasi hamda jismoniy tarbiya mashg’ulotida qo’llaniladigan harakatli o’yinlar mazmuni yoritilgan.

Kalit so’zlar. Maktabgacha yosh davri, bolaning jismoniy rivojlanishi, asosiy harakatlar, ko’nikma va malakalar, harakatli o’yin.

В статье освещается история развития и классификация узбекских подвижных игр. Даны методические рекомендации по организации проведения подвижных игр с детьми дошкольного возраста в процессе занятий физического воспитания.

Ключевые слова. Период дошкольного возраста, физическое развитие ребенка, двигательный режим, умения и навыки, подвижные игры.

The mobility games, the history and development of the games, the classification of uzbek national mobility games, the methodology of conducting mobility games among pre-school children and the content of the mobility games used in the physical trainings are highlighted in this article.

Key words. Pre-school children period, the physical development of child, main actions, skills and qualifications, mobility games.

Ozbek xalq harakatli o’yinlarining paydo bo’lishi va rivojlanishiga oid shu kungacha saqlanib qolgan qadimiy me’morchilik obidalari, xalq og’zaki ijodi namunalari va amalga oshirilgan ilmiy taddiqotlar shuni ko’rsatdiki, harakatli o’yinlar eng ibtidoi davrdanoq boshlanib shu kunga qadar takomillashib, o’z mohiyatini saqlab qolgan.

O’yinlarning tabiiy-tarixiy taraqqiyoti mehnat jarayoni bilan bog’liq bo’lib, uning dastlabki shakli ibtidoi jamiyatda sinkretik (qorishiq) san’at qismi sifatida tasvirlanib, dastlabki mehnat omillari va jismoniy faoliyatni ifodalagan.¹

Qadimdan ajdodlarimiz o’zaro tortishuv, turtishish, kurashish, yoydan o’q otish, tez yurish va yugurish, nayza otish, bir oyoqda sakrash, uzoqqa sakrash, irg’itish, tosh otish, nishonni urish, otta yurish va kuch sinashish, ov qilish kabilarni bajarishlari asnosida harakatli o’yinlar elementlari ham namoyon bo’lgan. Tarix guvohlik berishicha, turli davrlarda ma’naviy va siyosiy arboblar harakatli o’yinlarga e’tibor qaratganlar, jum-

¹ T.S. Usmonxo’jaev va boshq. Milliy va harakatli o’yinlar. – T., 2015. 10-b.

Iadan, Amir Temurning bolalikdanoq ko'plab harbiy amaliy tavsifga ega bo'lgan xalq o'yinlarini o'ynaganligi, chavandozlik, qilichbozlik, nayzabozlik, merganlik, qo'l jangi, oyoq jangini mukammal egallashiga xizmat qilganligi ayrim manbaalarda o'z ifodasini topgan.²

Biyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida xalq o'yinlariga, jismoniy tarbiya va badantartibiyaga alohida e'tibor bergenligi ham ilmiy manbalarda aks etgan³.

Mustaqillik davrida xalq milliy va harakatli o'yinlarini tiklashda o'z hissasini qo'shib, bu boroda yoshlarga ta'llim berayotgan T. Usmonxo'jayev, Sh. Pulatov, A. Pulatov, A. Rasulev (Milliy va harakatli o'yinlar); K. Maxkamjonov (Kichkintoylar uchun xalq harakatli o'yinlari); F. Xo'jayev (1001 harakatli o'yin); G'. Salimov (Milliy harakatli o'yinlar asosida 7-10 yoshli o'quvchilarni jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligi), O. Safarov (O'zbek xalq bolalar o'yinlari), F. Kerimov (yakka kurash elementlariga ega bo'lgan harakatli o'yinlar), K. Rahimqulov (Milliy harakatli o'yinlar), R. Yo'ldoshyeva (O'zbek xalq o'yinlarining tarbiyaviy ahamiyati) kabi ilmiy adabiyotlar va tadqiqot ishlarning o'mi beqiyosdir.

Shuningdek, rus olimlaridan D.V. Mendjeritskaya (Tarbiyachiga: bolalar o'yinlari haqida), A.V. Keneman (Markaziy osiyo xalqlari o'yinlari), V.G. Frolov (Sayrda o'yin va mashqlar), G.L. Lendret (O'yin terapiya: muloqot madaniyati) kabi ilmiy tadqiqotlar ham bu sohaning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Ma'lumki, bolalarning asosiy vaqt o'yin bilan o'tadi. O'yin maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlanishining muhim vositasi, ularning asosiy faoliyati hisoblanadi. O'yin jarayonida bola shaxsi faoliyat subyekti sifatida shakllana boshlaydi. O'yin uzoq davrlardan beri mashhur olimlar, pedagog psixologlar, faylasuflar, sotsiologlar, etnograflar va madaniyat arboblari diqqatini o'ziga qaratib kelingan dolzarb mavzudagi muamolardan biridir.

O'yin jarayonida bolaning psixik bilish jarayonlarini rivojlantirish, irodasi hissiyoti va qiziqishlari ta'sirchanligini oshirish bola shaxsini shakllantirish. Pedagogik nuqtayi nazardan o'yin bolaning ahloqiy irodaviy xususiyatlarini shakllantirish bilan birga uni bilim olishga kattalar mehnatiga hurmat va atrof-muhitda bo'layotgan voqe-a-hodisa larga nisbatan qiziqish uyg'otadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar buyumlar bilan bajariladigan harakatli o'yinlariga ko'proq qiziqish bildirishadi, chunki bolalar buyumni mustaqil o'ynash, ixtiyoriy mashqlarni bajarishni yaxshi ko'rishadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotida qo'llaniladigan harakatli o'yinlar asosan, berilgan asosiy harakat turini mustahkamlashga qaraladi. Masalan, otish va irg'itish harakatlarini o'rgatish natijasida to'p bilan bajariladigan harakatli o'yinlar beriladi ("mo'ljalni o") natijada bolada to'p bilan mashq bajarish barobarida otish, ilib olish, irg'itish malakalari sekin-asta shakllanib boradi, to'p bilan o'naladigan harakatli o'yin esa ular egallagan ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, harakatli o'yinlar bolalarni tezkorlikka, epchilikka va chidamlilikka o'rgatib, ulardagi ruhiy jarayonlarni ham (xotira, diqqat, iroda) mustahkamlashda muhim o'rinnegallaydi.

Harakatli o'yinlarni tanlab olishda tarbiyachi bolalarning yosh xususiyatlari hamda jismoniy mashqlarni tanlash qoidasi asoslarini hisobga olishi kerak. Bolalarni harakatli o'yinlarni o'ynashga tayyorlashda ularning sog'ligini mustahkamlash, harakat malakalarini oshirib, me'yorida rivojlantirib borish ham nazarda tutiladi.

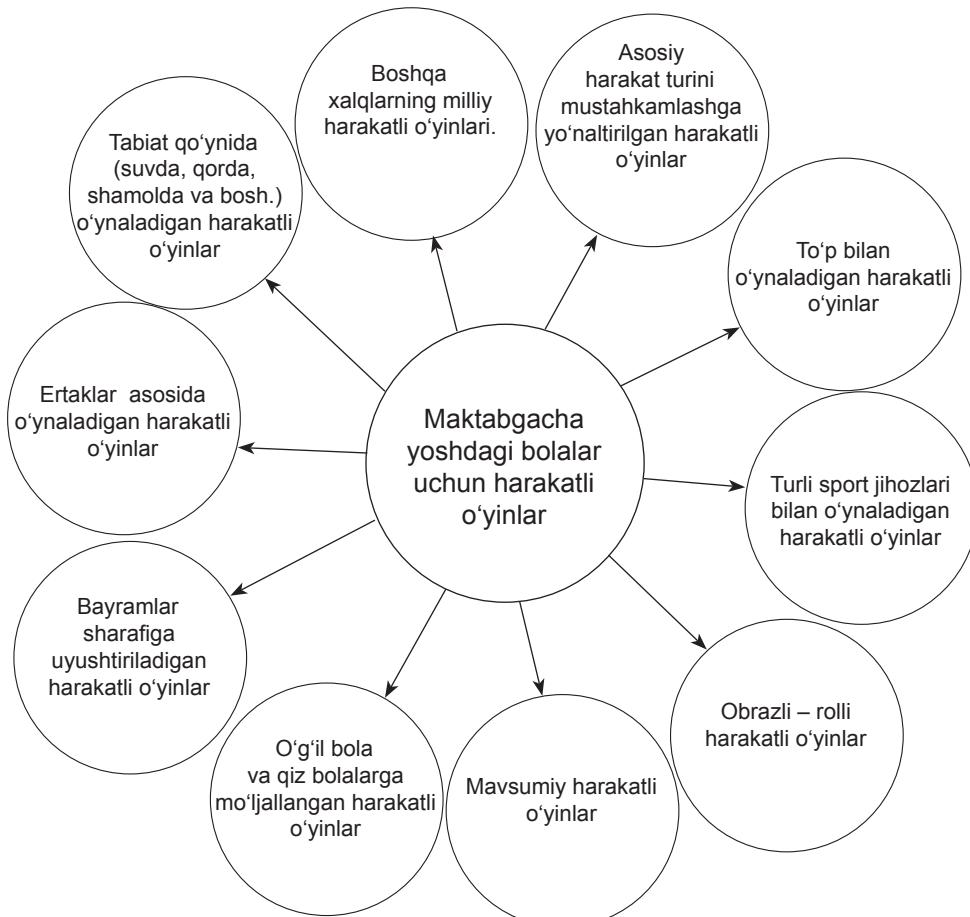
² Temurnoma. – T., 1990

³ Milliy va harakatli o'yinlar. –T., 2015. 34-35-betlar.

O'yinni tashkil etishda barcha shart-sharoitlarni hisobga olish va o'yinga mos jihozlarni tanlash, teng taqsimlash hamda o'yin jarayonini kuzatish va yakunda to'g'ri yo'naltirishi juda muhim bo'lib, uning tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi.

Pedagog o'yinga rahbarlik qilish vaqtida bolalarga o'yin mazmuni, sharti va qoidalarini yaxshi tushuntirishi va rollarni taqsimlay olishi hamda ishtirokchilarning texnik jihatdan xavfsizligini ta'minlashi zarur.

Maktabgacha yoshdagagi bolalarning xususiyatlarini inobatga olgan holda harakatli o'yinlarni quyidagi turkumlarga bo'lish tavsiya etiladi: 1-chizma

1-chizma. Harakatli o'yinlarning turkumlanishi

Harakatli o'yinlar bolalarda oddiy vaqt mo'ljalini shakllantiradi. Ular quyidagilarda ifodalanadi: o'yin harakatlarining izchilligini tushunib olishda – avval, so'ng, bundan keyin, bundan oldin, barini bir vaqtida va o'yin topshiriqlarini ishoraga ko'ra, bolalar uchun belgilangan muddat doirasida tez bajarishda, masalan, "Men ishora bergach siz to'plarni yi'g'ishingiz kerak", "Kim musiqa sadolari tugaguncha stulga o'tira oladi?". Bu o'yinlarda bola fazoda mo'ljal olishni, harakatlar izchilligi va ularga vaqt davomida amal

qilishni mashq qiladi. Har bir bolaning o'zin qoidasini anglashi va unga rioya qilishi turlichadir. Bu borada kattalarning talabi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Asta-sekin tarbiaviy ta'sir qilish tufayli bolalarning o'zin jarayoniga munosabatini o'zgartirish, o'zin harakatlari va qoidalarni birmuncha aniq bajarishga qiziqish uyg'onib boradi.

Harakatli o'zinlarni o'tkazishda erishiladigan natijalar samarasi bolalarning o'zin faoliyati jarayonida yuzaga keladigan va bolaga yaxshi ta'sir etadigan ijobiy holatlar bilan bog'liqidir. Bu ishtirokchining vazifalarni aniq tushunishida, o'zaro muvofiq harakatlanishda, fazoda aniq mo'ljal olishda, topshiriqlarni tezda bajarishda namoyon bo'ladi.

Quyidagi jadvalda turli yoshdagagi bolalar bilan o'ynaladigan harakatli o'zinlar ajratib berilgan. (2-jadval)

3-4 yosh uchun					
"Nishonga ol"	"Chumchuqlar va avtomobil"	"Buyumni olib kel"	"Quyosh va yomg'ir"	"Tayoq-chadan hatlab o't"	"Quvlashma-choq"
4-5 yosh uchun					
"Tortishma-choq"	"Ovchi va quyonlar"	"Buyumni o'rninga qo'y"	"Tramvay"	"Marrani egalla"	"Ot o'yini"
5-6 yosh uchun					
"Chir aylanma"	"Sichqonlar va mushuk"	"Samolyotlar"	"Chillak"	"Narsani almashtir"	"Ketgan kim ?"
6-7yosh uchun					
"Kim uzoqqa sakraydi"	"Oq terakmi, ko'k terak ?"	"Qarmoqcha"	"Kim uzoqqa sakraydi ?"	"Qirq tosh"	"Cho'pon va echkilar"

"Qizil, sariq va yashil" (3-4 yosh uchun)

O'zin maqsadi: bolalarda jismoniy sifatlar va sensomotorikani shakllantirish hamda diqqatni jamlashga o'rgatish.

Kerakli jihozlar: rangli bo'rlar.

O'yining borishi: asfaltga qizil, sariq va yashil rangda doiralar chiziladi, bolalar yoyilib turib oladilar. Tarbiyachi tomonidan "qizil", "sariq" yoki "yashil" rang deb ishora berilsa, bolalar darrov shu rangdagi doira ichiga kirib oladilar, adashib qolgan bola chapak chaladi va o'yindan chiqadi.

O'zin shu tarzda davom ettiriladi.

O'zin variantlari: o'yinda bolalarga shu rangdagi tasmalarni taqish yoki bayroq-chalarni yig'ishni taklif qilish mumkin.

"Bosib olma" (4-5 yosh uchun)

O'zin maqsadi: Bolalarni mo'ljalni olishga va tez harakatlanishga o'rgatish.

Kerakli jihozlar: o'zin maydoncha va o'yinchoq mashinalar.

O'yining borishi: Belgilangan maydonchadan uzunligi 8-10 m to'gri yoki ilon izi chiziq o'tkaziladi (arqon, tayoqcha, kubiklar qo'yish mumkin). Keyin bolalar o'zlarining mashinalarini chiziq bo'ylab olib boradilar. Chiziqni bosmaslik yoki undan o'tib ketmaslik shart. O'yinni murakkablashtirish uchun ikkita parallel chiziq o'tkaziladi va bir vaqtida bir necha bolaga yo'l bo'ylab chiziqni bosmasdan, birin-ketin mashinani olib o'tish taklif qilinadi. O'zin shu tariqa davom ettiriladi.

O‘yin variantlari: o‘yinda bolalar o‘yinchoq mashinalar o‘rniga o‘zlari sakragan holda chiziqni bosmasdan o‘tishni taklif qilish mumkin.

“Sapalak” (5-6 yosh uchun)

O‘yin maqsadi: bolalarni muvozanatda ushlab, bir oyoqlab yurishga va masofani chamalay olishga o‘rgatish.

Kerakli jihozlar: o‘yin maydoncha va silliq toshchalar.

O‘yining borishi: O‘yindan avval 5 juft katak 2 qator qilib chiziladi. Shundan so‘ng sanash yo‘li bilan o‘yinchilar ketma-ketligi aniqlanadi. Boshlovchi kichkinaroq yassito-shni tanlaydi. So‘ngra o‘yinchi bir oyoqda chiziq boshidan sakrab, sapalakni katakka tepib, chiziqlarga tushurmasdan olib o‘tadi. Kim oldin sapalakni hamma kataklariga ketma-ket oyoq bilan tepib, olib o‘tsa o‘sha g‘olib chiqadi.

O‘yin variantlari: o‘yinda ishtirokchilarga dastlab 2 va 4 kataklarda sapalak o‘ynashni taklif qilish mumkin.

“Qirq tosh” (6-7yosh uchun)

O‘yin maqsadi: bolalarda masofani mo‘jal olishni o‘rgatish, diqqatni taqsimlashga o‘rgatish.

Kerakli jihozlar: sport maydonchasi, koptoqlar, toshchalar.

O‘yining borishi: O‘yinni maysazorda, sport zalida maydonchalarda o‘tkazish mumkin. Start chizig‘i boshlab har qaysi bola uchun bir xil oraliqda doiralar belgilanadi. Har bir bola tosh yoki bittadan koptoqchani qo‘lida o‘ynab, tayyorlanib turadi. Tarbiya-chining ishorasi bo‘yicha har qaysi bola belgilangan doirada yugurib borib toshni yoki koptoqni qo‘yib o‘z joyiga qaytib keladi. Oxirgi o‘yinchi toshni borib qo‘yib qaytgandan keyin bolalar tartib bilan yugurib borib, o‘z toshlarini qaytarib olib ketadi.

O‘yin variantlari: o‘yinda bolalarga ilon izi bo‘ylab yugurishni taklif qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tarbiyachi bolalarga o‘yin harakati izchilligini tushuntirishi, o‘yinda foydalaniladigan jihozlarning joylashish o‘rnini (dastlab buyumlarni mo‘jallab, keyin esa mo‘jalga olmay) ko‘rsatishi kerak. Bolalar o‘yin qoidalarni o‘zlashtirganliklarini pedagog bir necha savollar berib (bayroq qaerga qo‘yildi?, kim birinchi toshlarni terib oldi? va bosh.) aniqlashtirib oladi.

Harakatli o‘yinlardan o‘z o‘rnida guruhlarga ajratib, tarbiyalanuvchining yoshi va jismoniy imkoniyatini inobatga olib, mashg‘ulot shakli va maqsadiga ko‘ra, tashqi mavsumiy omillarga hamda hududiy sharoitlardan foydalangan holda tashkillashtirish maktabgacha yoshdagagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T.S. Usmonxo‘jayev va boshq. Milliy va harakatli o‘yinlar. – T., 2015. 10-11b
2. T.S. Usmonxo‘jayev. 500 harakatli o‘yinlar. – T., 2016.
3. M.M. Nuriddinova. Kichik yoshdagagi bolalar jismoniy tarbiysi. – T., 2018.
4. S. Qobilova. Maktabgacha yoshdagagi bolalar bilan o‘ynaladigan milliy o‘yinlar. 2008.

Maxbuba RAHIMQULOVA,

Samarqand Davlat Universiteti Pedagogika kafedrasи
o'qituvchisi, p.f.n.

IJTIMOY RIVOJLANISH SHAROITIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini darsda va darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarda ekologik madaniyatini shakllantirish, ekologik qadriyatlar haqida ko'nigmalar hosil qilish to'g'risida ma'lumotlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar. Ekologiya, ekologik madaniyat, ekologik ong, ekologik qadriyat, ekologik ma'lumot, ekologik e'tiqod.

В статье, представлены сведения об экологических навыках в воспитательном процессе для формирование экологической культуры, экологических ценностях у младших школьников на уроках и во внеурочных занятиях.

Ключевые слова. Экология, экологическая культура, экологическое сознание, экологические ценности, экологические сведения, экологические убеждения.

This article presents information about environmental skills in the educational process for the formation of ecological culture, environmental values among younger schoolchildren in the classroom and after school hours.

Key words. Ecology, ecological culture, environmental awareness, environmental values, environmental information, environmental beliefs.

Mazmunan insonparvarlik asosida qurilayotgan jamiyatning har tomonlama taraqqiyoti shaxsning shu taraqqiyot talablariga moslik darajasi, aqliy, jismoniy va ma'naviy madaniyatlilik saviyasi bilan chambarchas bog'liq. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Xalqimizda "ta'lif va tarbiya beshikdan boshlanadi" degan hikmatli bir so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli, ta'lif sohasidagi davlat siyosati uzuksiz ta'lif tizimi prinsipiiga asoslanishi, ya'ni, ta'lif bog'chadan boshlanishi va butun umr davom etishi lozim"¹ deb ta'kidlanganligi muhim o'r'in tutadi. Chunki hayotdagi iqtisodiy nochorlik, ma'naviy qashshoqlikni bartaraf etishning asosiy shartlaridan biri shaxsni yaxlit shakllantirish, unda insonparvarlikni, o'zligini anglashni qaror toptirish, so'z va ish birligini, ong va faoliyat uzviyigini ta'minlashdan iboratdir.

Insonni shakllantirishning maqsadi uning hissiyotini, idrokini har tomonlama,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Ma'rifat gazetasи, 2018-yil, 29-dekabr, №104 (9169).

chuqur mayjud boyliklar bilan qurollantirishdan iborat. Shaxs ongi, faoliyat, tafakkuri taraqqiyotini uning moddiy va ma’naviy boyliklarga, ijtimoiy turmush tarziga, ijtimoiy va iqtisodiy tuzumga bo’lgan munosabati belgilaydi. Agar shaxs jamiyatda mazkur masalalarga ijodiy va ijobjiy munosabatda bo’lsa, ularning rivojlanishi uchun bevosita amaliy ta’sir etsa, ularning dunyoqarashi shakllangan milliy ong va e’tiqodi o’sgan ahloqiy va ma’naviy kamol topgan har tomonlama barkamol shaxs sifatida o’zligini namoyon etib boradi.

Shaxs o’zini turli faoliyatda namoyon etadi, bu jarayonda xatti-harakati, xulq-atvor normalari, atrof-muhitga munosabati shakllanib boradi. Shaxsda shakllanishi lozim bo’lgan axloqiy-ma’naviy xususiyatlar jamiyat, ilmiy-teknika taraqqiyoti talablariga ham bog’liqdir. Jumladan, bugungi kun uchun barcha yoshdagagi kishilarda ekologik madaniyatni shakllantirish XXI asarning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Dunyo miy-yosida ekologik vaziyatning insoniyat taqdirliga bevosita salbiy ta’sir ko’rsatayotganligi barcha yosh tabaqadagi fuqarolarni, shu jumladan, umumta’lim maktabi o’quvchilarini ekologik ta’lim-tarbiya bilan qurollantirish, ekologik savodxonligini oshirishni taqozo etadi.

Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” asaridan toza suvning inson uchun o’ta muhimligini, uning muhim xususiyatlarini, ya’ni “...suvlar tarkibidagi aralashma miqdoriga qarab farq qiladi...” yengilroq suv ko’pincha yaxshiroq bo’ladi.² O’quvchilarida suv ekologik qadriyat ekanligi, undan unumli foydalanishimiz bilan birga tabiatdagi boshqa ekologik qadriyatlarni qadrlash ko’nikmasini shakllantirish vazifalari turadi. Shu bilan birga, ekologik ta’lim va tarbiyaning vazifalari o’quvchilarga tabiat haqidagi ilmiy bilimlarni egallash; jamiyat va insoniyat uchun zarur bo’lgan tabiatning ko’p qirrali qadriyatlarni tushunish; shaxsiy gigiyena qoidalariiga, toza-ozodalikka rivoja etish mala-ka va ko’nikmalarini tarkib toptirish; atrof-muhit bilan munosabatda bo’lish qoidalarini o’rgatish; tabiatga muhabbat qo’yish ehtiyojlarini rivojlanterish; tabiatni sevish, avaylab-asrash va uni chiroy ochishiga, ko’payishiga ongli ravishda hissa qo’shish; tabiat go’zalligidan ilxomlana olish tuyg’usini shakllantirishdan iboratdir. Ushbu vazifalarni amalga oshirish zamirida yoshlarda ekologik savodsizlikni tugatishga erishish, tabiatga madaniy munosabatni tarbiyalash yotadi.

Ekologik ta’lim-tarbiya maqsad va vazifalarini amaliyotga joriy etish uchun quyidagi muhim qoidalarga tayanish talab etiladi:

- tabiatni, atrof-muhitni ilmiy va hissiy idrok etishning birligini ta’minalash;
- izchilllik, davomiylik, fanlararo aloqa;
- ekologik muammolarga o’lkashunoslik munosabatida bo’lish, milliy xususiyat va imkoniyatlarga asoslanish;
- faoliyatni aniq maqsadga yo’naltirish.

Ushbu qoidalarga asoslanib, boshlang’ich sinf o’quvchilarida atrof-muhitga javobgarlik hissini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang’ich sinf yoshida bola ijtimoiy, jismoniy va ma’naviy jihatdan o’zgaradi. Bu yoshda bolada tanqidiy tafakkuri shakllanadi, kattalarning fikriga tanqidiy munosabatda bo’ladi. Berilgan topshiriqlarni o’ylab bajaradi. Ularni qiziqtirgan savollar murakkablashadi, o’z xulq-atvori, yurish-turishi, kattalar bilan munosabati nuqtayi nazaridan butunlay o’zgaradi. Ularda ekologik tajriba, bilim ham oshadi va ichki dunyosi sifat jihatdan takomillasha boradi. Shuning uchun bu davr o’ziga xos murakkab davr hisob-

² Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Uch jildlik saylanma asar. – T.:Xalq merosi, 1992. 1-jild. 298-b.; 2-jild. 298-b.; 3-jild. 308-b.

lanadi.

Bu yoshdagi o'quvchilar kattalar bilan qanchalik ko'p muomalada bo'lsa, tabiat bilan muloqotda bo'lsa, u shunchalik keng fikr qilishga, tasavvur etishga o'rganadi. Aks holda esa bolaning intilishi, shijoati, qiziqishi so'nishi, atrof-muhitdagi ishlarga, tabiat hodisalariga, hayvonot va o'simliklar olamiga befarq bo'lishi mumkin.

Ularga xos xususiyatlardan yana biri mustaqillik sari intilishdir. Demak, shunday ekan, bu bolalar bilan atrof-muhit hodisalari haqidagi ba'zi masalalarda o'qtuvchilar, ota-onalar maslahatlashishlari zarur. Ular bilan muloyim muomalada bo'lish, ruhiy holatiga, ekologik bilim saviyasini oshishiga ijobiy ta'sir qiladigan badiiy asarlarni o'qish va o'rganishni tavsiya etish, tabiat qo'yniga sayohat qilish, hovli, mакtabni obodonlashtirish, saranjom-sarishta qilish ishlari bilan band qilish, turli to'garaklarga jalb etish maqsadga muvofiqdir. Bu davrda ularni ko'proq ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish, unga intilish, qiziqishni tarbiyalash ekologik tarbiyada muhim rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishslash murakkab jarayon, unga asosiy sabab, birinchidan, o'qituvchining bola ichki dunyosidagi o'zgarishlarni yaxshi bilmaligi va tushunmasligidan, ikkinchidan o'qituvchining bola taraqqiyoti darajasi talabiga moslashmaganligidadir. Shuning uchun o'qituvchi boshlang'ich sinf yoshdagи o'quvchilarda ekologik ongни va madaniyatni shakllantirishda quyidagilarni hisobga olishi lozim:

- bolaning hayoti va faoliyatidagi jismoniy va ma'naviy o'sishning o'zgarishi;
- bu o'zgarishlarni boshidan kechirishni bolaning o'zi idrok qilishi, uning emotsiyal-psixik holatiga o'zining baho berishini;
- bolaning kattalardek mustaqilligi, qobiliyati, hayotga tayyorgarligi, tabiat va jamiyat hodisalariga munosabati qay darajada ekanligi;
- bolaning emotsiyal ta'sirlanuvchanligi, psixik vazmin emasligini e'tiborga olish lozim.

Ekologik ta'lif va tarbiya umumiylar tarbiya tizimining tarkibiy qismi sifatida o'quvchilarni ma'naviy barkamol insonlar qilib shakllantirishga yo'naltirilgan. Ma'naviy barkamollikning muhim mezonlardan biri o'quvchi shaxsini, ekologik madaniyatni shakllantirishdan iboratdir. Shaxs ekologik madaniyatini shakllantirish negizida: o'simlik va hayvonot olamiga, tabiat va jamiyat boyliklariga muhabbat, mehnatsevarlik, tozalik va ozodalik kabi tushunchalar yotadi.³ Shuningdek, ekologik madaniyat zamirida atrof-muhitga ongli munosabat, milliy ekologik qadriyatlarga amal qilish, tiklash va uni avloddan-avlodga yetkazish, umuminsoniy ekologik qadriyatlardan amaliy faoliyatda keng foydalanish, tabiat go'zalligini saqlashni o'zining kundalik hayotiy ehtiyojiga aylantrish kabilar yetadi. Ekologik madaniyatning mazkur tushunchalari bolaning eng kichik yoshdan boshlab shakllantirib borishni taqozo etadi. Chunki inson-tabiat-jamiyat o'rtaсидagi o'zaro aloqa shaxs hayotining mazmunini tashkil etadi. Bu maqsadni amalga oshirishda ekologik ma'lumot muhim ahamiyat kasb etadi.

Ekologik ma'lumot deganda o'quvchilarning turli faoliyat jarayonida tabiat va jamiyatning o'zaro ta'siri ilmiy asoslarni biliши, amaliy ko'nikma va malakalarni egallashi nazarda tutiladi. O'quvchini ekologik ongни tarbiyalashda unda atrof-muhitga fuqarolik javobgarlik hissini ta'minlovchi ilmiy bilimlar tizimi, qarash va ishonchini shakllantirish muhim rol o'ynaydi.

Ekologik tarbiyada tabiatga ongli munosabatni tarkib toptirishda hissiyat, qarash

³ O. Musurmonova. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Pedagogika fanlari ilmiy darajasini olish uchun yozilgan Dissertatsiya, 1993-yil, -108-b.

va tafakkur asosiy ruhiy jarayon hisoblanadi.

Jumladan, u quyidagi yetakchi g’oyalar, tushunchalarni o’z mazmunida qamrab oladi:

- jamiyat va tabiatning o’zaro aloqasi;
- tabiat qonun-qoidalarining o’ziga xosligi (paydo bo’lishi, shakllanishi, rivojlanishi, halok bo’lishi yoki boshqa shaklga aylanishi);
- tabiatning mehnat jarayonida o’zgarib borishi;
- tabiatning, atrof-muhitning o’zaro aloqasi o’zaro ta’siri;
- ekologik ong, tafakkur, faoliyatni o’quvchi ekologik madaniyatini shakllantirishdagi yetakchiligi.

O’quvchi shaxsini ekologik tarbiyalashning muvaffaqiyati barcha bo’g’inlari o’rtasidagi o’zaro mustahkam aloqa, izchillik negizida uyushtiriladigan ta’lim-tarbiya jarayonining shaklan va mazmunan samaradorligiga bog’liq. Umumta’lim maktabida amalga oshiriladigan ekologik ta’lim va tarbiyaning samaradorligi quyi bosqichda (boshlang’ich sinf) beriladigan ekologik ma’lumot, malaka va ko’nikmalarga bog’liq.

Bola shaxsida ekologik ongni va madaniyatni shakllantirish bir qancha omillarning ta’siri natijasida vujudga keladi. Masalan, tabiat va jamiyat hodisalariga ijtimoiy munosabatlar, maktab, oila, jamoat tashkilotlarining tarbiyaviy ish faoliyatları, har bir davrning o’ziga xos ekologik talab va ehtiyojlari jumlasiga kiradi.

Yoshlarning ekologik ongini shakllantirishdagi yuqorida omillari ichida maktabning tarbiyaviy ish faoliyati asosiy o’rinni egallaydi. Maktabda olib boriladigan ekologik yo’nalishdagi barcha ta’lim-tarbiyaviy ishlar o’quvchining xulqiga va hissiga ular orqali esa ekologik madaniyatini shakllanishiga olib keladi. Boshlang’ich sinf o’quvchilarida ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda dars muhim vosita hisoblanadi. Sinfdan tashqari ishlar uchun poydevor qo’yadi.

Dars jarayonida, asosan, o’quvchining aqliy qobiliyati, mantiqiy fikrlashi, aql-zakovatini o’sishi ro’y beradi. O’quvchi ta’lim jarayonida insoniyat tomonidan to’plangan bilimlarni o’rganish natijasida, yuksak axloq normalarini ham o’zlashtirib boradi. Fan sirlarini chuqur o’rganish esa uning ilmiy dunyoqarashini shakllanishiga olib keladi.

Umumta’lim maktabida o’quvchilar ekologik ongini shakllantirishda ta’lim va tarbiya birligining amal qiliishi – muhim pedagogik jarayondir.

Shaxsning ma’naviy dunyosi uning ruhiyati orqali namoyon bo’ladi. Uni tashqi olam bilan bog’lab turuvchi yolg’iz vosita tuyg’u (idrok) bo’lib, manbasi esa moddiy va madaniy borliq hisoblanadi. Idrok atrof-muhitdan ta’sirlanish natijasida kelib chiqadigan ruhiy jarayondir.

Atrof-muhitni idrok etish jarayonida o’quvchi o’rab turgan narsalar, turli holatlar, voqealar, jamiyat va tabiat hodisalari, insonlarning xarakteri, ularning hissiyoti, kaiyiyati, o’y-fikrlari va xatti-harakatlari haqidagi ma’lumotlarni hissiy bilishga tuyassar bo’ladilar. Bunday ma’lumotlar orqali o’quvchida borliq haqidagi mushtarak tasavvur paydo bo’ladi. Shuning uchun atrof-muhitni idrok etish boshlang’ich sinf o’quvchilarida ekologik madaniyatni shakllanishida muhim omil bo’lib hisoblanadi.

Atrof-muhitni idrok etishning ilmiy asoslangan ekologik mazmundagi fanlarning tabiatdan kelib chiqishi va o’quvchining ijtimoiy vazifasini kuchaytirishga yo’naltirilishi kerak – uning amaliy natijasining garovi shundadir.

Haqiqatan atrof-muhitni ekologik-estetik idrok etmasdan turib, uning muhim tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish murakkab, tabiat hodisalarini idrok etmasdan turib undan zavq olish mumkin emas. Zavqsiz, hissiyotsiz esa ma’naviy barkamol shaxsni

tarbiyalash mumkin emas.

Tabiat bilan o'quvchi o'rtasida ma'naviy madaniyatning o'zaro ta'siri jarayoni vujudga keladi, tabiat, atrof-muhit qanchalik go'zal bo'lса, o'quvchining ekologik dun-yosini boyitishda shunchalik samarali ta'sir etadi.

Tabiatni idrok etish jarayonida axloqiy, estetik, badiiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa ma'naviy madaniyatning qirrali o'rtasidagi o'zaro ta'sir va yaxlit shakllanish vujudga keladi. O'quvchining qanchalik ma'naviy madaniyat saviyasi boy bo'lса, shunchalik tabiat hodisalarini idrok etishga mayli kuchli bo'ladi. Shuning uchun faqat ekologik ma'lumotli shaxsgina tabiiy boyliklarning mohiyatini, mazmunini nozik va chuqur tushunishga qo'dirdir.

O'quvchi faoliyatining turli jahbalariga ma'naviy madaniyatning ta'siri (ilmiy, axloqiy, mafkuraviy, mehnat, diniy, yaxlit ma'naviy hayotga) aniq bir tabiat hodisasi sifatida yoki hayvonlar, o'simliklar namunasi orgali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, atrof-muhitning ekologik tarbiyatadagi o'rni o'ziga xos ekologik tarbiyyiy imkoniyatlardan kelib chiqadi. Shu jihatdan ham boshlang'ich sinf o'quvchilarini darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar jarayonida ekologik tarbiyalashda bu masalaga alohida e'tibor beriladi. O'quvchi tabiat va jamiyat hodisalarini o'rganish jarayonida o'simliklar va hayvonot olamining dunyoga kelishi va taraqqiyot bosqichini ham qalban, ham aqlan his etishi kerak. Shundagina unga bir butun ekologik nuqtayi nazardan yondoshganligi ma'lum bo'ladi. Bu tabiat voqeа-hodisalarini idrok etishning eng yuqori darajasidir.

Bunda o'qituvchining eng muhim vazifasi, tabiat hodisalarini tahlili vositasida hayotiy muammolarni mohiyatini tushunish, yechish yo'llarini bilishga o'rgatishdan iboratdir.

O'quvchida ekologik madaniyatni shakllantirishda tabiat hodisalarini idrok etish malakasini rivojlantirib borish, uni yuqori bosqichga ko'tarish taqozo etiladi.

O'quvchini tabiat hodisalari haqidagi bilim, malaka va ko'nkmalarni shakllantirishdagi eng muhim vazifa, "haqiqatni bevosita mushohada qilish"ni takomillashtirish, "obrazli tafakkur"ni rivojlantirishdan iboratdir. Shundagina o'quvchi tabiat, o'simlik va hayvonot olami, atrof-muhit hodisalari haqidagi ilmiy fikr va mushohadalar, his-tuyg'ular, kechinmalarni o'zlashtirib olishi mumkin.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolani ekologik ongi va madaniyatini shakllantirishda ishonchni tarkib toptirish lozim. Boladagi tabiat voqeа-hodisalariga ishonchni tarkib toptirishda hukumatimizning milliy qadriyatni tiklash, ekologik ta'lim-tarbiyani takomillashtirish, ma'naviy barkamol shaxsni shakllantirish haqidagi g'amxo'rligini targ'ib qilish, dunyoqarashni o'stirish, ular ongiga jamiyat ishida faol bo'lish ruhini singdirish katta rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolada ekologik ishonchni shakllantirishda o'z o'lkasi tarixini va hozirgi ahvolini o'rganishi, o'lakashunoslik materiallaridan tarbiyaviy maqsad-da foydalananish muhimdir.

Demak, boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarni madaniyatini shakllantirishda ekologik ong va ishonchni tarkib toptirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik ong va ishonch, e'tiqod tarkib topgandagina ularda insonparvarlik, tabiatga, o'simlik va hayvonot olamiga muhabbat va boshqa yuksak ma'naviy fazilatlar tarkib topadi, shakllanadi. Bu fazilatlarning shakllanganligi esa ularning jamoat ishida faol ishtirotkida, o'qishga, mehnatga qiziqishida, aktiv faoliyatida, ijodkorligi va tashabbuskorligida, saranjom-sarishtaligi, toza-ozodaligi, o'simlik va hayvonot olamiga muhabbatida namoyon bo'ladi.

E'tiqod faqat insongagina xos bo'lib, uning darajasi shaxsnинг teran yoki yuza-

ki tafakkur qila bilishga, dunyoqarashiga va ilm darajasiga bog'liqdir. Shuning uchun e'tiqodni hech qanday shaxsga majburan qabul qildirib bo'lmaydi, faqat uni tarbiyalash, shakllantirish, rivojlantirish mumkin. E'tiqod imonning asosi bo'lib, u bolaning kundalik axloqiy-ma'naviy ehtiyojiga aylangan sari insonda imon mustahkamlanib boradi, ayniqsa halol bilan ifloslikning farqini chuqr anglay boshlaydi, tabiatga, atrof-muhitga nisbatan o'z vijdoniga zid ish qilishdan o'zini saqlaydi. Bu esa o'quvchi shaxsida insonparvarlik, vatanparvarlik tuyg'usini ekologik ongni va madaniyatni shakllanishiga olib keladi.

Tabiat hodisalari o'rtasidagi o'zaro aloqani bilish, anglash, his etish ekologik ongni va madaniyatni shakllanishida muhim qonuniyat hisoblanadi. O'quvchi tabiat hodisalari o'rtasidagi o'zaro aloqa va o'zaro ta'sirni bilish zamirida tabiatning o'ziga xos xususiyatlarni bilib boradi, unga nisbatan ongli munosabatda bo'lishga o'rganadi.

Ekologik ongni va madaniyatni shakllantirish jarayonida analiz, sintez, qiyoslash metodlaridan dars va darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar jarayonida foydalanish zamirida amalga oshiriladi. Bunda dars va darsdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarning imkoniyatlari, jonli tabiatning bola shaxsining ruhiyatiga ta'siri, bola yashaydigan muhit, ekologik holat, ekologik ma'lumotga ehtiyoj nazarga olingan taqdirda ijobjiy natijaga erishishi mumkin bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik qadriyatlar vositasida ekologik ongni shakllantirishda dastlab har bir tarbiyaviy tadbirning o'quv-tarbiyaviy vazifalari belgilanadi. Unda qo'yidagi pedagogik talablarga rioya etish taqozo etiladi:

- har bir tarbiyaviy tadbirming ta'limi, tarbiyaviy va rivojlantiruvchilik imkoniyatlarini aniq belgilab olish;
- o'tkaziladigan har bir tadbirning tabiatshunoslik, mehnat ta'limi, tasviriy san'at, o'qish, ona tili va boshqa fanlarning ekologik ta'lim-tarbiya mazmunidagi mavzularga mos kelishi;
- ekologik ta'lim-tarbiya mazmunining fanlararo, dars va darsdan tashqari tarbiyaviy ishlararo aloqa asosida amalga oshirilishi mumkin.

Masalan, 2-sinfda "Tabiat va inson" mavzusida o'tkaziladigan ertalikda ushbu masala qo'yidagicha belgilanishi mumkin.

1) Mashg'ulotning ta'limi vazifasi xonaki va yovvoyi o'simliklar dunyosining o'zaro aloqasini o'rganish, o'quvchilar ongida tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi haqida tushuncha hosil qilish ekologik-madaniy qadriyatlarning inson ma'naviyatidagi o'rnni mohiyatan anglashni shakllantirish; rivojlantiruvchilik vazifasi esa – o'quvchilarda o'z o'lkasi o'simliklar dunyosi haqida mustaqil fikr-mulohazalar paydo etish;

2) O'simlik dunyosini himoya etish, atrof-muhitni muhofaza qilish yuzasidan insoniyat faoliyatini haqqoniy baholay olish malakasini rivojlantirishdan iborat.

Tarbiyaviy vazifalari:

- 1) o'quvchilarda alohida o'simliklar va hayvonot olamini emas, balki butun atrof-muhitni qo'riqlash ehtiyojini uyg'otish;
- 2) tabiat qo'ynida o'quvchi shaxsida axloqiy-ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish;
- 3) mehnatga muhabbat – o'zbek xalqining eng oliy hayotiy ehtiyoji, milliy qadriyati ekanligini anglab yetishga erishish;
- 4) mehnat qilish ehtiyojini oshirish va mehnat ahliga hurmat-ehtirom ko'rsatish, ularning kasbiga qiziqish uyg'otish;
- 5) muktabda, oilada tabiat burchaklarini tashkil etish, uni avaylab-asrashga o'rtoqlari, oila a'zolarini jaib etish zamirida ekologik tarbiyada o'zaro hamkorlikka erishish.

Umumta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan darsdan tashqari ishlarning ta'limiylar, tarbiyaviy va rivojlantiruvchilik vazifalarining muvaffaqiyati ekologik ta'lim-tarbiya jarayonida bola qalbiga ruhiyatiga majburiy kirib bormaslik, ma'naviy dunyosiga so'roqsiz ta'sir ko'rsatmaslikka bog'liqdir.

Ekologik ongni shakllanishiga maktab jamoasining ma'naviy sog'lomligi, ish uslubining haqqoniyligi, o'qituvchilarning o'zaro va o'quvchilar o'tasidagi hurmati, xayriyohligi, talabchanligi ham muhim rol o'yinaydi.

O'qituvchining o'quvchiga nisbatan haqqoniyligi, g'arazsizligi, o'quvchi xarakterida saxiylik, to'g'rilik, tabiatga, atrof-muhitga muhabbat hissini paydo bo'lishiga, xatti-harakatdagi ba'zi bir nomunosib, ya'ni o'simliklar va hayvonot olamiga loqayd munosabat atrof-muhit tozaliga e'tiborsizlik kabi ko'rinishlarni o'z vaqtida bartaraf etishlariga zamin bo'ladi. Bu esa, o'quvchining tabiat va jamiyat hodisalarini haqida puxta bilim olishiga, shu bilim olish jarayonida ekologik ongi, ekologik madaniyatining shakllanishiga olib keladi.

Shunday qilib, ta'lim-tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik ong va madaniyatni shakllantirish ekologik tarbiyaning negizi hisoblanadi. Bu o'rinda:

- axloqiy-ma'naviy e'tiqodning paydo bo'lishi;
- o'qituvchining kasbiy mahorati, bilimi va tajriba saviyasi;
- ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarda ishonch va e'tiqodni tarkib toptirishda ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, shu asosda ularga tabiat va jamiyat qonuniyatlarini haqidagi dastlabki bilim, malaka va ko'nikmalarni singdirish;
- ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda mavzularning ta'limiylar, tarbiyaviy, rivojlantiruvchilik xususiyatlarini didaktik talablar asosida yaxlit amalga oshirish; fanlararo o'zaro aloqani samarali tashkil etish; ekologik bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashda tabiat, jamiyat hodisalarini idrok etishga alohida e'tibor berish boshlang'ich sinf o'quvchilarini ekologik tarbiyalashning muhim pedagogik shartlaridir.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 1992. 18-42-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Ma'rifat gazetasi, 2018-yil, 29-dekabr, №104 (9169).
3. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. Uch jildlik saylanma asar. – T.: Xalq merosi, 1992. 1-jild. -298 b.; 2-jild. -298 b.; 3-jild. 308-b.
4. O. Musurmonova. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Pedagogika fanlari ilmiy darajasini olish uchun yozilgan Dissertatsiya. – T., 1993-yil, 108-b.

Maxmudaxon SOBIROVA,
Andijon Davlat universiteti
tayanch doktaranti

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARINING BILIM VA KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI

Annotation

Maqolada innovatsion yondashuv asosida o'qituvchilarning kasbiy bilim va ko'nikmalarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari keltirib o'tilgan. Muallif ta'limga muassasalarida o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini tashkil etishning obyektiv va subyektiv omillari hamda bu borada taklif va tavsiyalar berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Innovatsion faoliyat, o'qituvchi, bilim, malaka, ko'nikma, uzuksiz ta'limga, obyektiv va subyektiv omillar.

В статье дается уникальное представление об особенностях профессиональных знаний и навыков педагогов на основе инновационного подхода. Автором приведены объективные и субъективные факторы организации инновационной деятельности учителей в образовательных учреждениях, а также внесены предложения и рекомендации.

Ключевые слова. Инновационная деятельность, учитель, знания, умения, способности, непрерывное образование, объективные и субъективные факторы.

The article provides a unique insight into the features of professional knowledge and skills of teachers based on an innovative approach. The author presents objective and subjective factors in the organization of innovative activities of teachers in educational institutions, as well as made suggestions and recommendations.

Key words. Innovative activity, teacher, knowledge, skills, abilities, continuous education, objective and subjective factors.

Mamlakatimizning ta'limga tizimida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar xorijiy ta'limga tajribasini o'rganish, tahlil qilish hamda ularni o'quv muassasalarini sharoitlariga moslashtirishning ijtimoiy-pedagogik va didaktik xususiyatlarini ishlab chiqishini taqozo etadi. Olib borilgan tahlillar hozirgi jamiyatni taraqqiy ettirish bosqichida "bilimli" ta'limga yondashuvidan kompetentlikka (layoqatlikka) yo'naltirilgan ta'limga tizimiga o'tish hamda o'qituvchilarda egallanishi ko'zda tutilayotgan kasbga doir shaxsiy xususiyatlarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida ta'kidlanmoqda.

Bugungi kunda ta'limga muassasasi o'qituvchisi uzuksiz innovatsion izlanishda bo'lishi, fikrashi, vaziyatga ko'ra o'z kasbiga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirishi, shuningdek, boshqalarda ham innovativ g'oyalarni shakllantirish asosida faoliyat ko'r-satishi zarur.

O'qituvchilar bunday faoliyatga alohida tayyorgarlik ko'rishi kerak bo'lib, bu o'z navbatida, ta'lismuassasasi rahbarlarining asosiy funksiyalaridan biri bo'lgan ta'limgani rivojlantirishning uzoq muddatli strategik rejalarini tuzishda asosiy e'tiborni o'qituvchilarning u yoki bu asosda ijodiy faoliyat yuritishlari uchun tushuntirish ishlari qaratishi lozim.

Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarning kasbiy qiziqishlari ko'lamin kengaytirishga, ya'ni ularning adabiyotlar o'qib o'rganishdan to nazariy psixologik-pedagogik va fundamental tadqiqotlar olib borishiga ham imkoniyatlar yaratadi. Yaxshi ilmiy-pedagogik tayyorgarlik innovatsion faoliyatning samaradorligini ta'minlaydi. Innovatsion jarayonlarda faol ishtirok etuvchi o'qituvchilar muntazam ravishda o'zini-o'zi rivojlantirishi va ta'limgarbiya tizimini takomillashtirishining katalizatoriga aylanadi, ya'ni mazkur jaryonlarning tezlashishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bunday o'qituvchilar bilan ishlash, ya'ni pedagogik jamoani o'ziga ergashtira oladigan o'qituvchilarning faoliyatini tashkil etish va muvofiqlashtirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning uchun ta'lismuassasasi rahbarlari yangilik yaratish va ularni tatbiq etish, ixtirochilar salohiyatidan samarali foydalanish, ularning tajribasini targ'ib qilish, ommalashtirish, innovatsion faoliyatlarining natijalarini baholash bo'yicha, ayniqsa, ta'lismuassasasi va pedagogik jamoa darajasida zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi zarur bo'lib, bu ularning integrativ mahoratlarini belgilaydi.

Integrativ mahorat – bu umumlashtirilgan mahorat bo'lib, ta'lismuassasasi rahbarlari boshqaruv faoliyatida ijobjiy natijalarga erishish, pedagogik jarayonlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lismuassasasi ichki boshqaruvinining maqsadini tizimli rejalashtirish va amalga oshirishida zarur hisoblanadi.

Mazkur ko'nikmaga ega bo'lmasdan maqsadga erishishning yo'llari, vositalari va erishish muddatini aniq belgilash mushkul. Pedagogika fanining va oldingi tajribalarining integrativ asosdagi xulosalari va tavsiyalari yangi g'oyalarning manbasi hisoblanadi, ular, o'z navbatida, innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Umumiy holda, ta'lismuassasasida o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini tashkil etishga obyektiv va subyektiv omillar sabab bo'ladi. Obyektiv omillarga davlatning yangi ta'lismisosati, ta'lism sohasidagi fundamental va amaliy tadqiqotlar, ta'lismuassasining innovatsion faoliyat yo'nalişidagi tajribalarini keltirishimiz mumkin.

Subyektiv omillarga ijtimoiy-hududiy ehtiyoj, ta'lismuassasasi faoliyatining rivojlanish jarayoni, o'qituvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari, ilmiy salohiyatining rivojlanishi, ta'lismuassasasi salohiyatining o'sishi, boshqaruv xususiyatlarining o'zgarishi misol bo'ladi.

Ta'limga yangicha yondashuvlarni joriy etish, birinchi navbatda, ta'lismazmunini yangilash, ilg'or pedagogik texnologiyalar va o'qitishning zamonaviy metodlarini tatbiq etish, ta'lism jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va uni boshqarishni zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning talablariga mos o'zgartirish, o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslarini yaratish va takomillashtirish hamda innovatsion ta'lismuassasalarining barcha turlariga xos innovatsion faoliyatning strukturaviy komponentlariga asoslanishga bog'liq.

Ta'lismuassasasi o'qituvchilarining innovatsion faoliyatini tashkil etishning pedagogik shartlari sifatida quydagilarni keltirish mumkin:

- innovatsion faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi nazariy-pedagogik qoidalar majmuini ishlab chiqish;

- nazariy-pedagogik qoidalar majmui innovatsion faoliyatning asoslari bilan belgilanishi;
- innovatsion faoliyatning maqsadi, vazifasi, mazmuni hamda uni tashkil etish tamoyillarini o'z ichiga olishi.

Ta'lim muassasasi o'qituvchilarini innovatsion faoliyatga jalb etuvchi omillar innovatsion faoliyatga ularni motivlashtirish (undash) vositalari sifatida xizmat qiladi. O'qituvchilarning innovatsion faoliyatini tashkil etish ishlari asosiy maqsadga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi va shu munosabat bilan ta'lim muassasasida asosiy o'zgarishlar vujudga keladi. Mazkur maqsadlarga erishishda qator vazifalarni bajarish zarur:

- uzlusiz ta'lim g'oyalarini amalga oshirishning dolzarb ehtiyojlarini ifodalovchi yangilangan texnologik va dasturiy-metodik maxsulotlarni yaratish;
- ko'proq samarali hisoblangan o'qitish vositalarini tanlash;
- ta'lim muassasasining ilmiy-tadqiqot salohiyatini rivojlantirish;
- o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorligiga asoslangan hamkorlikdagi innovatsion faoliyatni tashkil etish;
- jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlariga mos, bilimli va qobiliyatli bitiruvchilar modelini amalga oshirishga asoslanish (ta'lim mazmunini yangilash);
 - o'quvchilarni kasbga yo'naltirish jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish (ta'lim dasturlarini yangilash), bunda innovatsion yondashuvlar quydagilarni nazarda tutadi;
 - birinchidan, o'quv darsliklarining mazmunini turli mafkuralardan tozalash, raqobatni vujudga keltiruvchi fikrlar bilan to'ldirish;
 - ikkinchidan, davlat ta'lim standartlariga mos ravishda, harakatdagi dasturlarga yangi rivojlantiruvchi ayrim o'zgartirishlarni kiritish;
 - uchinchidan, o'quv rejasining fakultativ va ta'lim muassasasi ixtiyoridagi soatlar bloklariga yangi fanlarni kiritish.

Innovatsion faoliyatni tashkil etishni ta'minlashning asosiy shartlari alohida boshqaruv jihatlari, ya'ni mazkur faoliyatni tashkil etishga yo'naltirilgan, yangilangan boshqaruv strukturasini shakllantirish hisoblanadi.

Innovatsion faoliyatni ilmiy asosda tashkil etish munosabati bilan ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni kiritishda barqarorlik vujudga keladi. Bunda, eng muhimmi, pedagogik jamoaning innovatsion faoliyatga tayyorgarligi va ehtiyojlarini inobatga olib yangiliklarni tanlash hisoblanadi.

Ta'lim tizimining rivojlanishini tizimli boshqarish ta'lim muassasalarining me'yoriy funkisiyalarini bajarish bilan, alohida innovatsion loyihalarni birlashtiruvchi, yagona maqsadga qaratilgan dasturlar doirasida pedagogik jamoa a'zolarini birlashtirishga yo'naltiriladi.

Shuningdek, ta'lim muassasasi rivojlanishini boshqarishning yangilangan strukturasi amaliyotga tatbiq etish jarayoni quydagilarni nazarda tutadi:

1. Subyekt – rahbar, rahbar o'rinnbosarlari, o'qituvchilar va o'quvchilarning o'zini-o'zi boshqarish faoliyatini tatbiq etish.

2. Tatbiq etish jarayonining elementlari innovatsion modelning mustahkam harakatlanishini qo'llab-quvvatlovchi choralar majmui sifatida shakl, metod va vositalarni o'z ichiga oladi.

Tatbiq etishning asosiy shakli pedagogik tajriba-sinov ishlari hisoblanadi va bunda tahlil qilish, natijalarni baholash, o'qituvchi faoliyatining mazmunini takomillashtirish, ularning aloqlari va o'zaro munosabatlarini, huquq va mas'uliyatlarini belgilash ishlari amalga oshiriladi.

Mazkur jarayonda vazifalar taqsimotini tahlil qilishda tizimdagi axborotlar oqimi, hujjatlar aylanishi, ish rejimi, muassasa holati va tasnifiy xususiyatlari, lavozimlar bo'yicha ko'rsatmalar o'r ganiladi, shuningdek, muassasa faoliyati, innovatsion jarayonlarni amalga oshiruvchi shaxslarning funksional vazifalari va innovatsiyalarni zarur axborotlar bilan ta'minlovchi hujjatlar, nizom, tezkor muvofiqlashtirish rejalari va boshqa me'yoriy hujjatlar aniqlanadi.

Mazkur yo'nalishda innovatsiyalarni tatbiq etish metodlari va vositalariga:

- o'qituvchilarining pedagogik faoliyatini tahlil qilish asosida ularni innovatsion faoliyatga va uning natijavilgiga ishbilarmon o'yinlari orqali ishontirish;
- o'qituvchilarining innovatsion jarayonlarni tashkil etishga qiziqishini shakllantirish;
- ilg'or tajribalarga ega bo'lgan malakali o'qituvchilar faoliyatini kuzatishga yo'nalish;
- o'qituvchilarining o'zaro bir-birini kuzatishi va nazorat qilishi uchun turli chora-tadbirlar belgilash;
- ustoz-shogird institutini amaliyatga tatbiq etish;
- innovatsion faoliyat amaliyoti bo'yicha axborotlar bilan ta'minlash;
- innovatsion faoliyatni loyihalashtirish va modellashtirish yo'nalishidagi seminarlar, maslahatlar;
- innovatsion faoliyat strategiyalarini shakllantirishga ko'proq tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilarни jalg etish misol bo'ladi.

3. Samarali tatbiq etish sharoitlarining majmui. Bu – tashkiliy-pedagogik va psixologik-pedagogik shart-sharoitlar bo'lib, boshqaruva strukturasining qulayligi, boshqaruva ning demokratik xususiyatlari, jamoada ijodiy-ta'limiy muhitni yaratish, uning mustahkamligini kuchaytirish, pedagogik jarayon subyektlarining o'z faoliyatlaridan qoniqish hosil qilishlarini kuchaytirishni o'z ichiga oladi.

O'qituvchilarining kasbiy kompetentliligini rivojlantirishning innovatsion modellarini tatbiq etish samaradorligining ahamiyatli ko'rsatkichlari ularning o'quv-metodik qo'llanma va ko'rsatmalar tayyorlash, turli xil tadqiqot ishlarini bajarishdagi faolligi, ya'ni innovatsion faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllanganligini ifoda laydi.

O'qituvchilarining pedagogik va ilmiy-tadqiqot faoliyatlarini faollashtirish ularda innovatsion faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarini shakllanganligiga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, ta'lim mazmuniga yangiliklarni kiritish, ta'lim jarayonini tashkil etish va uni boshqarishda ilg'or pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlarni qo'llash, o'qituvchilarining ilmiy-pedagogik assoslarda malakasini oshirish va qayta tayyorlashni amalga oshirish bilan tavsiflanadi.

Ta'lim muassasalari pedagog xodimlarining innovatsion faoliyatini tashkil etish va boshqarishda ta'lim muassasasi rahbarlarini innovatsion faoliyatga undovchi va mazkur yo'nalishdagi irodaviy xatti-harakatlarini ta'minlovchi asoslar to'rtta asosiy guruhga ajratiladi:

- birinchidan, bu yangilik kiritish natijasida vujudga keladigan, hurmat-e'tibor, hokimiyat, vakolat va mavqeyi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan shaxsiy qiziqishlar;
- ikkinchidan, tashkiliy tizimning samarali rivojlanishiga mos ravishda o'zini-o'zi kasbiy rivojlantirishga intilish;
- uchinchidan, jamoaning ta'limiy muhitda innovatsion jarayonlarning ahamiyatini anglashi;

- to‘rtinchidan, innovatsion faoliyatning mazmun va mohiyatini tushunish va man-tiqan zaruriyatini qabul qilish.

Bu jarayonda quyidagi qator vazifalar o‘qituvchilarda innovatsion faoliyat ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakkantirish asosida ta’lim jarayonini takomillashtirish, yangiliklar kiritishni amalga oshirishda ta’lim muassasasi rahbarlarining asosiy vazifalari va ularning boshqaruv faoliyatining hamda pedagogik innovatsiyalar samaradorligining aso-siy shartlari hisoblanadi:

- o‘qituvchilar uchun innovatsion faoliyat ko‘rsatishning dolzarbliги muammolarni uzil-kesil hal qilish va ta’lim-tarbiya jarayonlarining sifat va samaradorligini ta’minlashning asosiy omillari sifatida belgilanishi;
- tanlangan innovatsion vositalarning o‘qituvchilarning bilim, ko‘nikma, malakalari, kasbiy tajribasi va imkoniyatlariiga mos kelishi;
- innovatsiyalarning to‘la ilmiy asoslanganligi;
- innovatsion jarayonlarning ahamiyatliligi va tizimliligi;
- yangilik yaratuvchi va undan foydalanuvchilarning shaxsiy-professional xususiyatlarini hisobga olish va innovatsiyalarning ahamiyatini anglash, har bir subyektning yuqori darajadagi mas’uliyati hamda javobgarligini ifodalashi;
- innovatsion jarayonlarda tavakkalchilikning minimal darajada bo‘lishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratish, tavakkalchilikning darajasini tushunish va ularning asoslanganligining zaruriyat;
- boshqaruv funksiyalari va boshqaruv mexanizmlarida, ta’lim jarayonining mazmunida, pedagogik texnologiyalarda, ta’lim muassasasining dasturi va konsepsiyasida o‘zgartirishlar hamda rivojlanish tamoyillarining o‘z ifodasini topishi;
- rahbarlarning boshqaruv faoliyati metodologiyasining innovatsion jarayonlarni boshqarish shartlari va tamoyillariga mos kelishi.

Hozirgi kunda amalga oshirilayotgan zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar bevo-sita ta’lim tizimiga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Ta’limni yangilash va uzviyligini ta’minlash uni demokratlashtirishni, ijtimoiylashuvi va insонparvarlashuvini, boshqaruvda ma’muriy buyruqbozlik tizimidan voz kechishni, integrativ jarayonlarni kuchaytirish, ta’limning ishlab chiqarish bilan aloqasini takomillashtirishni nazarda tutadi. Bu jarayonlar ijtimoiy-madaniy vaziyatlarning obyektiv o‘zgarishlari bilan bog‘liq holda mazkur tizimning innovatsion faoliyatlarga bo‘lgan ehtiyojini belgilaydi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. E.A. Бондаренко. Воззрения на профессиональные компетенции современного учителя в различных странах мира. http://www.hetoday.org/arxiv/VOS/1_2009/42_44.
2. L. Ingvarson & K. Rowe. Conceptualising and Evaluating Teacher Quality: Substantive and Methodological Issues. Paper presented at the Economics of Teacher Quality Conference at Australian National University: 5 February 2007: 1-23.

Maftuna AXMEDOVA,

Jizzax Davlat Pedagogika Instituti magistranti

Murod USMONOV,

Jizzax Davlat Pedagogika Instituti katta o'qituvchisi

TA'LIM MUASSASALARI O'QUV JARAYONINI TIZIMLASHTIRISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lismiz tizimi o'quv jarayonini tizimlashtirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, muallif o'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha fikr mulohazalarini keltirib o'tgan.

Kalit so'zlar. Interaktiv, o'quv kurs, axborot, axborot texnologiya, ma'ruza, multimedia

В данной статье изложены наиболее эффективные способы использования современных информационных технологий в образовательном процессе системы образования. Также автор предложил свои рекомендации по организации образовательного процесса.

Ключевые слова. Интерактив, учебный курс, информационные технологии, лекция, электронные учебники, мультимедиа.

This article outlines the use of training courses in the education system to increase the efficiency of educational process and the creation of training courses using information technologies today.

Key words. Interactive, educational course, multimedia, information technologies, information, lecture.

Ta'lím-tarbiya berish jarayonida axborot texnologiyalari (AT)ni o'quv jarayoniga tatbiq qilishda o'qitishning mazmunini takomillashtiruvchi shakl va metodlarni izlab topish masalalari muhim o'rın tutadi.

Davr ruhini ifodalab, kun sayin barcha sohalar amaliyotiga jadal kirib borayotgan axborot texnologiyalarini ta'lím jarayoniga ham tatbiq etish dolzarb masalalardan birlidir. Butun jahon miqyosidagi axborot tarmog'i har qanday sohada axborotning hajmi va tezligidan qat'iy nazar, uni istagan miqdorda qabul qilish uchun taqdim eta oladi.

Multimediya va Internet texnologiyalarining paydo bo'lishi axborot texnologiyalarining umumiy ta'lím maktablari ta'lím va tarbiya, muloqot jarayonlarida samarali vosita sifatida foydalanishga keng yo'l ochib berdi. Axborot texnologiyalarining barkamol shaxsni rivojlantirish, uning mustaqil kasb tanlashi va kasbiy jihatdan o'z-o'zini shaklantirish, kasbiy mahoratini o'stirishda tutayotgan o'mni va ta'siri ortib borayotganligini inkor etib bo'lmaydi. Ta'lím jarayonida axborot texnologiyalari vositasida o'qituvchi va o'quvchilar oldida quyidagi imkoniyatlar ochiladi, xususan:

- axborot yig'ishning yangi usullarini va ularni qo'llashni bilib oladilar;
- bolalarning fikrlash doirasi kengayadi, bilim olishga qiziqishlari ortadi;

- mustaqil ishlashning roli ortadi, samaradorligi yaxshilanadi;
- bolani aqliy jihatdan rivojlantirishga, hissiy-estetik doirasini kengaytirishga yordam beradi.

Kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'lim sohasida, o'quv faoliyatida va o'quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratiladi. Axborot texnologiyalari ta'limni amalga oshirish jarayonida hayot bilan uyg'unlashtirishga imkon beradi. O'qitishni kelajakdagagi kasbiy faoliyat bilan chambarchas bog'lash imkoniyati paydo bo'ladi. Axborot texnologiyalarini qo'llashda o'quvchi shaxsining butun imkoniyatlarini amalga oshirishga: kompyuter vositalari orqali bolaning biliishga oid, axloqiy, ijodiy, muloqot qilish va estetikaviy imkoniyatlarini, qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga intilish lozim. Kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quvchi shaxsini rivojlantirishning to'laqonli vositasiga aylantirish uchun o'qituvchining o'zi axborot texnologiyalari sohasida bilimdon (salohiyatlari) bo'lishi kerak.

ATlarini o'quv jarayoniga tatbiq etishda ma'ruza darslariga alohida e'tibor beriladi va bu o'qitish metodi oliv ta'limda muhim o'qitish shakllaridan biri hisoblanadi. Ma'ruza darslarini nazariy, g'oyaviy tomonlarini takomillashtirish uning o'quv jarayonidagi ahamiyatini yanada oshib borishini ta'minlaydi. Ko'pgina pedagog-olimlar ma'ruza darslarini rivojlantirish o'qitish sifatining oshishiga olib kelishini ta'kidlaganlar. Ma'ruza o'qishning maqsadi talabalarni amaliy, laboratoriya ishlari hamda o'quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlay olishlarini ta'minlash uchun ularni o'quv materiallari bilan qurollantirishdan iborat.

Ma'ruza darslarini o'quvchi-talabalar tomonidan o'zlashtirish uchun ularda ma'lum darajada bilim, iroda, mehnat hamda diqqatni jalb etish kabi hislatlarning bo'lishi talab etiladi. Shuning uchun ma'ruza darslarini o'tishda o'quvchi-talabalarning o'qituvchilar bilan hamkorlikda ishlashlarini ta'minlash katta samara beradi. Shu bilan bir qatorda, o'quvchi-talabalarning mustaqil ishlashlari uchun ham alohida e'tibor va sharoit yaratmoq lozim. O'quvchi-talabalar mavzu ustida qancha ko'p bosh qotirsalar, uni shuncha ko'p tushunadilar va eslab qoladilar. Tushunib, eslab qolish bilim olishning eng yaxshi va mustahkam usullaridandir.

Mustaqil shug'ullanish o'quvchi-talabalarda psixologik jarayonlarni rivojlantirishga sabab bo'ladi va keyinchalik mavzuni tushunishlari uchun ularni keng miqyosda fikrlash, voqeа-hodisa hamda faktlarni tahlil qilishga tayyorlab boradi. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'ruza darslarini o'tishda mavzularga doir didaktika elementlarini qo'llash ham yaxshi samara beradi. Shu sababli ma'ruza darslariga tayyorgarlik ko'rish alohida o'rinda turadi. Bu esa zamonaviy vositalardan foydalanish, mavzu bo'yicha o'quvchi-talabalarga o'quv materiallarini ko'rish, eshitish, taqqoslash, obrazlar ko'rinishida taqdim etish kabi komponentlarning kiritilish imkoniyatlarini yaratadiki, bular ma'ruza darslari samaradorligini oshirishga olib keladi.

An'anaviy o'qitish metodikasining kamchiliklari to'g'risida pedagogika sohasidagi ko'pgina adabiyotlarda fikrlar mavjud. Jumladan, V.I. Onishenko va M.N. Gendinlarining fikricha, hozirgi vaqtida ma'ruza – umumlashtiruvchi jarayonni bildirib, bir tomonidan, o'qituvchining ma'lumotlar berishini ta'minlasa, ikkinchi tomonidan, u talabalarning qabul qilish jarayonini ifodalaydi. Har bir fanni o'qitish uchun, odatda, belgilangan maqsadga ko'ra, uning mazmuni tanlanadi. Uni o'zlashtirish uchun mos metodlar, o'quv vositalari va nihoyat mos o'qitish shakli tanlanadi.

Albatta, ta'lim berish sifatini oshirish uchun o'qituvchi tomonidan ma'ruza o'qishda berilayotgan materialni har xil ko'rinishda (nutqning darajasi, past yoki baland, takrorlash, qo'shimcha namoyish qilish) bayon qilishi mumkin.

Ikkinchidan, o'qituvchi bunga qachon ehtiyoj tug'ilganligini aniq bilmasligi mumkin. Bunga talabalarning ma'ruza darslarini ma'lum qismlariga faol ishtirok etmaganliklari sabab bo'lishi mumkin. Bu esa, oqibatda darsdan darsgacha bo'lgan materialni o'z-lashtirmaslikka olib keladi. Shu ma'noda, axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llashda o'quv-materiallarini elektron nusxa shaklida joriy etish o'quvchi-talabalar va pedagog-xodimlarga keng imkoniyatlar yaratadi.

Ta'lilda uzluksizlikni ta'minlash metodik tizim deb ataluvchi maqsad, mazmun, metod, vosita, shakl kabi uning tarkibiy qismlari orasidagi uzviy aloqalarga bog'liq. Shu o'rinda hozir fanlarni o'qitish uchun tuzilgan o'quv fanlari davr talabiga javob bera oladimi? degan savol tug'iladi. Ta'lilda hamma vaqt mazmun va metodlar muammo-si mavjud bo'lib, bu muammolar bir-biri bilan uzviy bog'langan. Ta'lism metodlaridagi muammolar "kimni qanday o'qitamiz?" degan savol bilan bog'liq bo'lib, bundan ta'lism metodlarini ishlab chiqish uning mazmuniga bog'liq ekanligidan kelib chiqadi. Bu ikki muammo bir-biriga qarama-qarshilikda bo'lib, bir-birini to'ldirib boradi.

O'quvchi (talaba)larning psixologik tayyorgarliklari, fikrlash darajalari yoki olgan bilimlarni o'zlashtirish layoqatiga qarab, har bir ta'lim bosqichi uchun mos mazmun va metodlar tanlanadi. Har bir bosqichning o'ziga xos mazmunini bayon qilish mantiq va usullari mavjud.

Metodikaning maqsadi mazkur fandan yangi o'quv fani (o'quv predmeti) yaratish va bu fanning o'zlashtirilishini ta'minlashdan iborat. Bunday o'quv fanlari o'quvchining barcha talab-ehtiyojlarini qoniqtirishi, ilg'or pedagogik texnologiyalar talablari asosida "avval o'qish, so'ngra bu o'qishga o'rgatish uchun o'qish" prinsipiiga asoslanish, talabaning o'quv materialini o'zlashtirishdagi darajalari, nazariy va amaliy bilimlarni egallahsha soddadon-murakkabga qoidasiga asoslangan nazorat topshiriqlarini belgilash, o'quvchilarga individual va tabaqalashgan holda yondashish kabi xususiyatlarni hisobga olish lozim.

Metodikaning vazifalari va muammolarining to'g'ri hal qilinishi uchun fanlarni o'qitish konsepsiyalarini yaratish hamda fanlarning mazmunini qanday izohlashdan iborat bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ikki muammoning yechimini topish kerak bo'ladi. Fanlarning o'qitish konsepsiyalari 80-yillarda yaratilgan. Hozirga kelib ilm-fanning ja-dal taraqqiyoti, axborot texnologiyalarining keng joriy qilinishi natijasida fanlarni o'qitish maqsadlari ham o'zgarib bormoqda. Shu munosabat bilan bu konsepsiyalarni qarab chiqish maqsadga muvofiqdir. Fanlarning mazmunini izohlash muammolari va mazmuni o'quvchi diqqatini tortishi, qiziqtirishi, nazariya bilan amaliyotning bog'la-nishini ta'minlashdan iborat. An'anaviy metodikada o'quvchi shaxsining rivojlanishini hisobga olgan holda bilimni ko'nikmaga, undan esa malakagacha rivojlanishiga axa-miyat bermasligi ayon. O'qituvchi o'quvchiga iloji boricha o'rganilayotgan fanning mavzusidan ko'proq ma'lumot berishga harakat qiladi. Shu bilan bir qatorda, o'qituvchi axborotlarni to'plash, ularni tanlash va qayta ishlash, o'rganilgan (o'rgatilgan) axborotlarni qo'llash kabi bilimning uchta bosqichidan iborat modeliga hamma vaqt rioya qilavermaydi.

Keyingi navbatda, o'quvchining bilim faoliyati (olgan bilimi) uning yangi pog'o-nasiga, ya'ni bilish faoliyatining faollashuv jarayoniga o'tishi kerak. Shundagina bilim ko'nikmaga, ko'nikma esa malakaga aylanadi.

O'quvchi bilish faoliyatining faollashuvi qator tamoyillarga tayanadi:

- fanni o'rganishga qiziqtirish;
- muammoli metodlarni qo'llash;

- axborot va pedagogik texnologiyalardan foydalanish;
- tayanch iboralarga asoslanish;
- mustaqil ishlarni tashkil etish;
- yalpi va yakka ishlarni tashkillashtirish;
- ko’rgazmali va texnik vositalardan foydalanish;
- ta’lim mazmunini turmush bilan bog’lash;
- fanlarning aloqadorligini o’rnatish va hokazo.

Bu jarayonda o’qituvchi rioya qilishi kerak bo’ladigan asosiy vazifalar quyidagilardir:

- o’quvchida o’z kuchiga ishonish hissiyotini uyg’otish;
- o’quvchiga o’z vaqtida kerakli yordam berish.

Shu munosabat bilan o’quv fani ta’lim mazmuni va metodlarini o’zida aks etiruvchi vosita sifatida barcha talablarni inobatga olgan holda tayyorlanishi lozim.

ATlarining multimedia vositalari asosida o’qitish jarayonini tashkil qilish metodikasi an’anaviy o’qitish uslubidan tubdan farqlanib, u pedagog xodimlar va o’quvchi-talabalar uchun:

- o’quv materiallarini obrazlar ko’rinishida taqdim etish;
- differensial va individual o’qitish jarayonini tashkil qilish;
- o’qish jarayonini baholash, teskari aloqa bog’lash;
- o’z-o’zini nazorat qilish va tuzatib borish;
- o’rganilayotgan fanlarni namoyish etish va ularning dinamik jarayonini ko’rsatish;
- fan mavzularida animatsiya, grafika, multiplikatsiya, ovoz kabi kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish;
- o’quvchi-talabalarda fanni o’zlashtirish uchun strategik ko’nikmalar hosil qilish;
- o’quvchilarning mustaqil ishlashlari uchun yangi sharoit yaratish;
- masofadan o’qitish tizimini o’quv adabiyotlari sifatida qo’llash;
- ta’lim tizimida o’quv-laboratoriya ishlarni bajarishda tejamkorlikka erishish kabi imkoniyatlarni yaratadi.

Bu boradagi izlanishlar ta’lim tizimida zamonaviy ATlarni joriy qilish bilan bog’liq ekanligini, ulardan maqsadli foydalanish o’quv jarayonining samaradorligini oshirishga olib kelishini ko’rsatmoqda.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, axborot texnologiyalarining muhim yutuqlaridan biri multimedia komponentlaridan foydalanishni ta’minlovchi dasturiy vositalarning yaratilishi bo’ldi. Ayniqsa, o’quv jarayonining amaliy va laboratoriya ishlarni tashkil qilishda bu dasturiy vositalarning o’rni salmoqlidir. Multimedia vositalarini o’quv jarayonining amaliy va laboratoriya mashg’ulotlarini tashkil etishda qo’llash yangi shakl va metodlarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Fan o’qituvchilari kompyuter sohasidagi mutaxassislar bilan hamkorlikda mavzuga oid laboratoriya, amaliy ishlarning kompyuterda immitatsion modelini yaratadilar. Bunday ko’rinishdagi laboratoriya ishlari O’Klar deb yuritiladi.

O’K – bu ma’lum bir yo’nalish bo’yicha axborot texnologiyalari asosida talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga qaratilgan o’quv ishlaridir.

O’Klar yaratishdan maqsad amaliy va labaratoriya ishlarni bajarish uchun axborot texnologiyalaridan keng ma’noda foydalanishni yo’lga qo’yishdan iborat. Shuning bilan bir qatorda, O’Klarning yaratilishi o’quv jarayonida zamonaviy pedagogik-axborot texnologiyalari asosida laboratoriya ishlarni bajarishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, O’Klarning yaratilishi natijasida laboratoriya sharoitida o’tkazilishi mumkin bo’limgan (zaharli moddalar, materiallarning yetishmasligi) ishlarni bajarib ko’rsatish va ular aso-

sida o'tkazilayotgan ishlarni ekologik sof muhitda bajarish imkoniyatini beradi. O'Klar dan amaliy va laboratoriya ishlarni bajarishda foydalanish o'quv jarayonining samaradorligiga erishishni ta'minlaydi. O'Klar uchun kompyuterda yaratilgan laboratoriya ishlarni o'quvchi-talabalar o'zлari uchun qulay va zarur vaqtarda ko'rishi, takror bajarishi, muhokama qilishi kabi imkoniyatlarga egadirlar. Bu esa ularning o'zlashtirish sifat ko'rsatkichini oshirishga olib keladi. Yana muhim tomonlardan biri – bu O'Klardan foydalanganiga o'quv materiallari sarf qilinishining tejalishidir. Chunki kompyuterda O'K bilan shug'ullangan o'quvchi-talabalar laboratoriya sharoitida ishlatilayotgan (reaktiv va shunga o'xhash) materiallarni isrof qilmasdan, kerakli me'yorda ishlatishga tayyor holda kelishadi. O'qitish samaradorligini oshirishda o'quvchi-talabalarning mustaqil ishlashga bo'lgan nazariy, amaliy va psixologik tayyorgarliklari muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumki, o'quv muassasalarining ish rejasida talabalarning mustaqil ishlashlari uchun ma'ruza darslaridan kam bo'Imagan miqdorda soat ajratiladi. Ushbu mustaqil ishlash uchun ajratilgan soatlardan qanday unumli foydalanish va uni qaysi shakl, usullar bilan tashkil qilish lozim? - degan o'rinli savollar paydo bo'ladi.

Bu savolga javob topish uchun o'quv jarayonini doimiy ravishda takomillashtirib borish talab etiladi. Nazarimizda, o'quvchi-talabalarning mustaqil ishslash soatlarni kompyuter-axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etish katta samara beradi. Bu masalaning yechimini topishda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'quv materiallarini elektron nusxada chop etish juda qo'l keladi. Mustaqil ishslash uchun ajratilgan soatlarda kompyuter sinflarida o'quvchi-talabalar uchun zamonaviy kompyuter-axborot texnologiyalari asosida shug'ullanish imkoniyatini yaratish va bu sinflarda ularga kerakli fanlar, laboratoriya ishlariiga doir mavzularni kompyuterdan olib o'qishi va shug'ullanishi uchun sharoit bo'lishi lozim. Bunday ko'rinishda mustaqil soatlarning tashkil qilinishi o'quvchi-talabalarning o'zlariga qo'l keladi va kerakli vaqtida fanlardan shug'ullanish imkoniyatini beradi. Agarda o'quv materiallari multimedia vositalari asosida tashkil etilgan bo'lsa, bunda talabalarning mustaqil ishslash jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi yanada yuqori bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonida elektron nusxada berilgan o'quv-materiallardan o'quvchilarga beriladigan nazariy bilimlarni amaliyat bilan bog'lab borish, bunda muammoli nazariyalarni vujudga keltirish, qo'yilgan muammoni o'quvchilar bilan birgalikda yechish, ularda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi, o'tilgan mavzu mohiyatini tushunib olishlariga yordam beradi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. S.S. G'ulomov va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologiyalari: Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik // Akademik S.S.G'ulomovning umumiy tahriri ostida. – T.: Sharq, 2000. 529-b.
2. T.X. Xolmatov, N.I. Taylaqov, U.A. Nazarov. Informatika. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2003. 254-b
3. R.H.Jo'rayev, N.I. Taylaqov. Axborotlashgan ta'lim muhiti-o'qitish samaradorligi ni oshirish vositasi // Uzluksiz ta'lim. –2004. №3. 3-7-betlar.
4. А.А. Абдуқодиров. Теория и практика интенсификации подготовки учителей физика–математических дисциплин. Автограферат. диссер. на соис. уч. ст. доктора педагогических наук. – Т.: 1990. С-43.

Jasurbek TOJIBOYEV,

Nizomiy nomidagi TDPU Kasb ta’lim fakulteti Kompyuter grafikasi va dizayn yo‘nalishi talabasi

KOMPYUTER GRAFIKASINING TURLARI, TURKUMLARI VA UNING INFORMATSION JAMIYATDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Annotation

Maqolada kompyuter grafikasi turlari, turkumlari va bugungi informatsion jamiyatda tutgan o‘rnini ya’ni qo’llanilish sohalari imkoniyatlari hamda mavjud grafik dasturlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar. Kompyuter grafikasi, mashina grafikasi, rastrli grafika, vektorli grafika, fraktal grafika.

В статье рассматриваются типы компьютерной графики, их семейства и роль, которую они играют в современном информационном обществе, в частности области применения и существующие графические приложения.

Ключевые слова. Компьютерная графика, автомобильная графика, растровая графика, векторная графика, фрактальная графика.

This article discusses the types of computer graphics, their types and the role that they play in today’s information society, in particular the areas of application and existing graphic applications.

Key words. Computer graphics, machine graphics, dotted graphics, vector graphics, fractal graphics.

Mamlakatimizda so‘nggi vaqtarda kuzatilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish barcha sohalardan zamon talablariga dunyo standartlariga javob bera oladigan mahsulotlar va xizmatlar tashkil etishni talab qilmoqda. Kompyuter grafikasi ham xuddi ana shunday informatikaning yangi va rivojlanib kelayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Shuni inobatga olgan holda uni o‘rganish, qo’llash bugungi informatsion jamiyatning oldidagi eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda kompyuter grafikasi undan foydalanish bugungi informatsion jamiyatning yangi va tez rivojlanib borayotgan yo‘nalishlaridan birdir. Kompyuter grafikasi turlari va turkumlari hamda foydalanish sohalarini o‘rganish esa juda muhimdir. Kompyuter grafikasi uch turga bo‘linadi: rastrli grafika, vektorli grafika va fraktal grafika. Ular bir-biridan monitor ekranida tasvirlanishi va qog’ozda bosib chiqarilishi bilan farqlanadi.

Rastrli grafika. Rastrli grafikada tasvir nuqtalar (qog’ozda), piksellar (nuqtalar ekranda shunday deb ataladi) yordamida hosil qilinadi. Tabiiyki, nuqtalar soni qancha ko‘p bo‘lsa (ular zich qilib joylashtirilsa), unga asoslangan rasm, shakl, grafik va hokazolar shuncha aniq ko‘rinib turadi. Shu munosabat bilan ekranning ruxsat etish qobiliyati tushunchasi kiritilgan bo‘lib, unda gorizontal va vertikal yo‘nalishlardagi nuqtalar soni muhim ahamiyatga ega va u ekranning ruxsat etish imkoniyati deyiladi. Odatda,

bunday ko'rsatgich 640×480 , 800×600 , 1024×768 yoki bulardan yuqori piksellarda beriladi. Tasvir o'chovi ruxsat etish qobiliyati bilan bog'liqdir. Bu parametr *dpi* (dots per inch – nuqtalar soni zichligi) bilan o'chanadi.

Agar har bir rangli nuqtani tasvirlash uchun 3 bayt xotira ishlatalishini hisobga ol-sak, bitta o'ttacha kattalikdagi rasmning o'zi xotirada, taxminan, 4 mln bayt joyni egal-laydi. Bunday ma'lumot, xususan, internet sahifalarini yaratishda e'tiborga olish zarur. Shuning uchun ham hozirgi kunda yaxshi multimedia dasturlarini, videoroliklarni yaratish uchun operativ xotirasi 512 Mbdan kam bo'Imagan va mos ravishda, tezligi katta bo'lgan kompyuterlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Demak, rastri grafika bilan ishlash uchun zamonaviy yuqori texnologik va unumli darajada ishlovchi kompyuter talab qilinadi.

Rastri grafikaning kamchiligi sifatida shuni aytish mumkinki, tasvirni masshtab-lashtirish (kattalashtirish, kichiklashtirish) jarayoni natijasida nuqtalar o'chovi katta-lashishi bilan tasvir aniqligi yomonlashishi mumkin va hatto, tasvir tanib bo'lmaydigan darajada o'zgarishi mumkin.

Shuningdek, tasvir sifati nuqtalar soniga bo'g'liq bo'lganligi tufayli katta hajmdagi xotira talab qiladi.

Rastri grafika elektron (multimedia) va matbaa nashrlarida keng qo'llaniladi. Nashrlarda turli illyustratsiyalarni yaratishda, odatda, skaner orqali olingan raqamli foto yoki videokamera (hozirda bunday fotoapparat va videokameralar keng tarqalgan) yoki rassom, loyihachi tomonidan tayyorlangan tasvirlardan foydalaniladi. Shu bois, rastri grafikada tahrir qiluvchi dastur vositalaridan keng foydalaniladi. Bu dasturlar, odatda, tasvirlarning aniqroq ko'rinishda bo'lismeni ta'minlaydi.

Vektorli grafika elementi sifatida chiziq qaraladi. Chiziq sifatida to'g'ri chiziq yoki egri chiziq olinishi mumkin. Rastri grafikada bunday chiziqlar nuqtalar (piksellar) yordamida yaratilsa, vektorli grafikada esa tasvirlarni yaratishda nuqtaga nisbatan umumiyoq bo'lgan chiziqlardan foydalaniladi va shuning hisobiga tasvirlar aniqroq ko'rinishga ega bo'ladi.

Vektorli grafikaning afzal tomoni tasvirning xotirada kamroq joy olishidir, chunki bu holda xotirada joy chiziq o'choviga bog'liq bo'Imagan ravishda bo'ladi. Buning sababi, xotirada chiziqning o'zi emas, balki uni ifodalovchi formula yoki parametrlar saqlanishidadir. Vektorli grafikaning ixtiyoriy tasviri chiziqlardan tashkil topadi va oddiy chiziqlardan murakkablari hosil qilinadi. Ko'pincha vektorli grafikani obyektga mo'ljallangan grafika deyish mumkin. Chunki bunda, masalan, uchburchak hosil qilish uchun 3 ta chiziq (kesma)dan foydalanilsa, piramida hosil qilish uchun uni uchburchakdan foydalanibgina hosil qilish mumkin. Vektorli grafikani hisoblanadigan grafika deb ham atash mumkin, chunki tasvirni (obyektni) ekranga chiqarishdan avval uning koordinatalari hisoblanadi va mos nuqtalar hosil qilinadi.

Vektorli grafika, asosan, illyustratsiyalar yaratish uchun yo'naltirilgandir. Vektorli grafika reklama agentliklarida, loyihalash byuolarida, nashriyotlarda va boshqa joylarda keng qo'llaniladi.

Vektorli grafika bilan ishlaydigan dasturlarga misol sifatida *Adobe Illyustrator 7.0*, *Macromedia Freehand 8.0* va *Corel Draw 8.0* larni keltirish mumkin. So'nggi grafik tur fraktal grafika deb yuritiladi.

Vektorli grafikaning kamchiliklari ustida to'xtaladigan bo'lsak birinchi navbatda shuni hisobga olish lozimki vektorli grafikada yaratilgan tasvir, suratlar faqatgina maxsus dasturlar yordamidagina ko'rish mumkin. Qo'shimcha qilib esa shuni inobatga

olish lozimki tasvir sifati juda yuqori darajada bo'lmaydi.

Fraktal grafika ham hisoblanuvchi grafika bo'lib, uning vektor grafikadan farqi shundaki, bunda hech qanday obyektlar kompyuter xotirasida saqlanmaydi. Chunki tasvirlar tenglamalar yoki formulalar va ularning tizimlarida hosil qilinadi. Shuning uchun ham xotirada tenglamalarga saqlanadi. Tenglamalarga oid parametrlar o'zgaritilishi natijasida turli tasvirlar hosil qilinadi.

Fraktal grafika matematik hisoblashlar asosida tasvirlarni avtomatik yaratish uchun qo'llaniladi. Shuning uchun ham, uning asosi sifatida rasm, shakl, tasvir hosil qilishning dasturlash usuli tanlangan.

Bu grafika, odatda, turli jarayonlarni modellashtirish, tahlil qilish, turli qiziqtiruvchi dasturlar yaratishda keng qo'llaniladi.

Fraktal grafika foydalanishda muhim bir narsani ko'zdan qochirmaslik lozim ya'ni yaratilgan tasvirlar aniq bir formula asosida tuziladi va ko'pincha takrorlanuvchi yoki o'suvchi funksiyasi mavjud bo'ladi.

Vektorli grafikada shakkarni bo'laklarga bo'lish chiziqli amal bo'lgani uchun umumiy shakli juda ko'p sondagi kichik fragmentlarga – splayanlarga ajraladi. Bunda har bir bo'lakni ifodalash uchun eng oddiy formula (funksiyani) ajratib olish lozim. Vektorli grafikada shu maqsadlar uchun *Bezye* va *NURBS* chiziqlari ishlataladi. Bu chiziqlarni shakli ko'plab tekshiriluvchi nuqtalarning joylashuvi tayanch nuqtalarini interaktiv ko'chirish bilan aniqlanadi.

Misol uchun, doirani ko'pburchakka almashtirishda ko'pburchakning burchaklari soni qancha ko'p bo'lsa u doiraga shuncha yaqin bo'ladi, ammo doiradagi burchaklar soni cheksiz marta orttirilganda xam doiraga teng bo'la olmaydi. Malumki, har bir chiziqni, masalan, to'g'ri chiziq yoki parabolani ikki usul bilan ifodalash mumkin, grafik yoki geometrik bunda u tekislikda grafik ko'rinishda bo'ladi.

Jism tasvirini vektorli ifodalashda quyidagi ikkita asosiy dastlabki shartlar qabul qilinadi.

- chiziqni mumkin qadar kichik fragmentlarga bo'lish;
- bo'laklarni ifodalash uchun eng oddiy funksiya va formulalardan tanlab olish.

Tabiiyki eng oddiy funksiya, bu chiziqli holatda bo'lib, ular yordamida tog'ri chiziqlar ifodalaniladi. Chiziq rasmiyi yetaricha kichik bo'laklarga bo'lib, hosil bo'lgan nuqtalarni to'g'ri chiziq bo'ylab birlashtiradi. Chekli sondagi chiziqlar yordamida xohlagan jismni shaklini yoki ixtiyoriy murakkab chiziqni xosil qilish mumkin. Bunday texnologiyaning asosiy foydali tomoni uni soddaligidadir: har bir chiziqcha uchun chekka nuqtalari koordinatarini saqlash kifoya. Shu usul bilan juda murakkab katta va egri chiziqlarni ko'plab nuqtalar orqali ifodalash mumkin.

Rastrli grafikada tasvirning asosini nuqta tashkil etsa vektorli grafikada esa chiziq.

Kompyuter grafikasining quyidagi turkumlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- tijoratga oid;
- namoyishlarga oid;
- muhandislikka oid;
- ilmiy;
- ko'rgazmali;
- animatsion.

Tijoratga oid grafika elektron jadvallarda yoki berilganlar bazasidagi axborotlarni aks ettirish uchun xizmat qiladi. Hozirgi vaqtida bug'galteriya hisobini yuritishda foydalaniib kelinmoqda. Bu axborotlar kompyuter monitor ekranida grafik, histogramma, diagramma va xohlagan boshqa ko'rinishlarda aks ettirilishi mumkin. Bunda grafiklar

matn izohlari va ma'lum joylarda shartli belgili izohlar bilan ta'minlanadi.

Tijorat grafikasiga tegishli bo'lgan amaliy dasturlar paketi tasvirni ekranda tezda va qulay ifodalashga qaratilgan, chunki tijoratchining asosiy maqsadi axborotlarni qayta ishlash jarayonidagi o'zgarishlarni tezda muhokama qilib, tegishli qarorlar qabul qilishdan iboratdir. Tasavvurni yanada oshirish uchun ushbu paketlarda tasvirni turli grafika shaklida tasvirlash imkoniyati kiritilgan. Bu esa, o'z navbatida, barcha turdag'i tasvirlarni ekranda birgalikda ko'rib, tahlil qilish imkoniyatini oshiradi. Bu paketlarning eng ahamiyatli tomoni shundaki, ular tasvirlarni turli shaklda berishdan tashqari aks ettirilgan grafikalarni tahlil qilish imkoniyatini ham beradi. Shu sababli bu paketlarga turli matematik tahlil usullari, jumladan statistik tahlil, ehtimollar nazariyasi, iqtisodiy jarayonlar bashorati kabi usullar kiritilganki, ular berilgan axborot to'plamini tahlil qilish imkonini beradi. Iqtisodiyotni statistika yo'nalishi uchun mukammal dasturiy paket hisoblanadi. Bu esa ayniqsa iqtisodiy ko'rsatgichlar bilan ishlaganda katta samara beradi.

Namoyish qilish grafikasi – matn, sxema, eskiz kabi hujjatlarning elektron tasvirini hosil qilib uni namoyish etishga tayyorlash uchun xizmat qiladi. Bu yerda eng asosiy vazifa – yuqori sifatlari va chiroyli ko'rinishdagi tasvirlar hosil qilishdan iborat. Bu turdag'i grafikaning eng afzal tomoni shundaki, undagi tasvirlar to'plami va ko'rinishini tezda o'zgartirish mumkin.

Injenerlik grafikasi bunday grafika chizmachilik, loyihalash va konstruktorlik ishlarni avtomatlashtirishda keng qo'llaniladi. Injenerlik grafikasi tahlil, sintez, modellash-tirish, chizmachilik, boshqarish va shu kabi loyihalash ishlarini avtomatlashtirishning hamma bosqichlarini o'z ichiga oladi. Injenerlik grafikasi hozirgi kunda qurilish soxasini ajralmas qismi xisoblanadi. Shu sabab hozirgi kunda, mahsus dasturlar yordamida asosan mashinasozlik va ishlab chiqarishning boshqa jarayonlarida ham qo'llanilib kelinmoqda.

Ilmiy grafika ilmiy izlanishlar uchun xizmat qiladi va geografik, fizik, biologik va boshqa jarayonlarni tadqiq qilishda qo'llaniladi. Ilmiy grafikaning eng asosiy maqsadi ilmiy izlanishlarda hosil bo'ladigan axborotlarni vizuallashtirish – ko'zga ko'rinarli shaklda ifodalashdir. Ayniqsa, bu yo'nalish atom energiyasi manbalarini tadqiq qilishda, kosmonavtika, samolyotsozlikda, geografiya va okeanologiyada – xillas, qamrovi katta, tez kechadigan jarayonlarni o'rganishda keng qo'llaniladi. Shuningdek, ilmiy izlanishlar natijalarini kerakli shaklda diagrammalar, xaritalar, jadvallar va turli matematik formulalar shaklida tasvirlashda ishlatalishi mumkin. Bu qulayliklar mazkur turkumni deyarli barcha sohalar uchun foydali ekanini ko'rsatib beradi.

Ko'rgazmaviy grafika – namoyish va tijorat grafikalarining rivoji bo'lib, shu ikkala grafika imkoniyatlarining yig'indisini tashkil etadi. Bu grafika ayrim grafikalarni slaydlar ketma-ketligidan iborat taqdimot qilib yaratib, so'ngra uni ma'lum vaqt ichida ekranda ketma-ket ko'rgazma shaklida namoyish etadi. Har bir slaydning ekrandagi tasviri ovoz va vizual effektlar bilan qo'shib olib borilishi mumkin. Bundan tashqari, tayyor grafiki ni tahrir qilish imkoniyati ham mavjud. Shu sababli, foydalanuvchilarga katta qulaylik beradi.

Ayniqsa, so'nggi vaqtarda ushbu namoyishlarga nafaqat oddiy slaydlar, balki audio va video boshqa turli formatdagi ma'lumotlarni qo'shish orqali samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud.

Animatsion grafikada rang bilan ishlashdagi muvaffaqiyatlar muhandislik gra-

fikasidagi uch o'Ichovli obyektlarni modellashtirishdagi yutuqlar bilan (masalan, reklama e'lollari va teleko'rsatuvdagi bir tasvirning ichiga ikkinchisini kiritish) qo'shib uyg'unlashtirilgan yoki turli qo'shimcha tasvir va surat va boshqalarni biriktirgan holda namoyish etadi. Foydalanish sohasi kinomatografiya va televideniyeni ham animatsiya kabi tarkibiga kiritadi. Hech qaysi zamonaviy multimedia dasturi kompyuter grafikasisiz bo'lmaydi. Ommaviy foydalanish uchun dasturlar yaratuvchi dasturchi mutaxassislarning 90 foizgacha ish vaqtiga grafika bilan ishlashga ketadi. Kompyuter grafikasining juda tez rivojlanib borishi va uning texnikaviy va dasturiy vositalarining yangilanib turilishi kursni hamisha takomillashtirishga, bu sohadagi yangi yo'nalishlarni tinmay o'rganib borishni taqozo etadi.

Kompyuter grafikasida rang juda muhim – kuzatuv taassurotni kuchaytirish va tasvirni axborotga boyitish rolini o'ynaydi. Biz ko'rayotgan yoritilgan buyumdan yorug'lik ko'z qorachigi orqali ko'zimizga o'tadi va ko'z ichidagi asab hujayralarini qo'zg'atadi.

Mashina grafikasi – bu kompyuter yordamida obyekt shakllari, uning modelini yaratish va saqlash uchun xizmat qiluvchi kompyuter grafikasining bir bo'limi. Kompyuterda turli grafik tasvirlarni hosil qilish mumkin, biroq ular bir-biridan farqlanadi, chunki hozirgi zamon kompyuterlari o'tgan asrning 90-yillardagi tizimlarga nisbatan shakllarni aniq tasvirlash imkoniyatiga va maxsus dasturlar bilan kengaytiriladigan tizimlarga ega. Interfaol grafika – bu mashina grafakasi sanaladi.

Interfaol garafika – kompyuter grafikasining eng asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, unda foydalanuvchi tasvirni dinamik boshqarish imkoniga ega bo'ladi, ya'ni tasvirning shakli, o'chamlari va monitor yuzasidagi ranglarini o'zaro ta'sir qiluvchi moslama (klaviatura yoki sichqon) yordamida boshqaradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, globallashuv jarayonida va jamiyatning tezlik va yuqori sur'atlarda informatsion jamiyatga aylanishida informatikaning mazkur bo'limi muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.S. Yo'ldoshev, U.M. Ibragimov. *Kompyuter grafikasi* – T., 2013-yil 20-25, 90-98-betlar.
2. M. Aripov, U. Begalov, M. Begimqulov, M. Mamarajabov. *Axborot texnologiyalari* Toshkent 2009-yil 10-16, 368 b.
3. Aferdita Berisha Shaqiri. *Impact of information technology and internet*. Pristin universiteti. 2007-yil 8-9-b.
4. Будеева Людмила Валентиновна. *Фотореалистический изображения и дизайна*. Санкт-петербург 2017. – С.5.
5. Анажихова Наталья Владировна. *Анимационные технологии в организации молодежного досуга* 2003. – С. 9.

Ozodjon URALOV,

Nizomiy nomidagi TDPU tayanch doktoranti

OLIY TA'LIM MAZMUNI – MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR ASPEKTIDA

Annotatsiya

Maqolada jahonda globallashuv, oliy ta'limganing xalqarolashuvi va integratsiya jarayoni ketayotgan davrda ta'lim mazmuniga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilishi zarurati, ularning o'ziga xos xususiyatlari batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar. Qadriyatlar, milliy qadriyatlar, ta'lim mazmuni, globallashuv, global ta'lim, oliy ta'limganing xalqarolashuvi, ta'lim, ta'lim modeli, millat, tarbiya.

В статье описывается необходимость интеграции общенациональных и общечеловеческих ценностей в условиях глобализации и интеграции высшего образования.

Ключевые слова. Ценности, национальные ценности, образовательное содержание, глобализация, глобальное образование, интернационализация высшего образования, образование, модель образования, нация, воспитание.

The article describes the need for the integration of national and universal values in the context of globalization and integration of higher education.

Key words. Values, national values, educational content, globalization, global education, internalization of higher education, education, educational model, nation, upbringing.

Oliy ta'lim har bir mamlakatning hayotida muhim rol o'ynaydi. Har bir mamlakatning jamiyat va davlat qurilishi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va turli sohadagi mavjud ehtiyojlarini qondirilishi uchun oliy ta'lim malakali mutaxassislarni yetkazib beruvchi o'ziga xos funksional generator hisoblanadi. Shuningdek, ujamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy bir davlat o'z taraqqiyot yo'lini belgilab olar ekan, eng avvalo, ta'lim sohasini isloh qilishga, uni zamon talablariga moslashtirishga e'tibor qaratadi. Ko'pgina rivojlangan davlatlar o'z milliy an'analariga asoslangan holda ta'lim modelini xorijiy davlatlar ta'lim modellari bilan uyg'unlashtirib, ulkan yutuqlarga erishganiga tarixning o'zi guvoh.

Bunga Yaponiya davlati misol bo'la oladi. Yaponiya fuqarolari V-VII asrlarda "Bor imkoniyat va aqliy salohiyatimizni ilm izlashga safarbar etaylik!" shiori ostida rivojlangan mamlakatlar erishgan yutuqlarni o'rganish va o'zlashtirish uchun safarbar etilgan edi. Yon-atrofdagi mamlakatlarga nisbatan rivojlangan davlat – Xitoy erishgan jamiki yutuqlar chaqqonlik bilan o'rganildi. Keyinchalik ming-minglab Yapon fuqarolari o'z hukumati da'veti bilan AQShga – erkin iqtisodiy asoslarni, Buyuk Britaniyaga – harbiy dengiz san'atini, Fransiya va Prussiyaga – gumanitar fanlar, ayniqsa, huquqshunoslik fanini o'zlashtirish uchun yo'l oladi. Kunchiqar mamlakat fuqarolariga xos bunday shijoat va ilm-fanga tashnalik kelgusida uning yuksak taraqqiy etishida asosiy omil bo'ldi.¹

¹ Z. Bahodir. G'arb va sharq liberalizimi//tafakkur 3-sod. 2004.

Bunday sa'y-harakatlar ayni paytda oliy ta'lim sohasida keng qo'llanilayotgan “Student mobility – talabalar safarbarligi”, ya'ni Yaponiyada oliy ta'limning xalqarolashuviga doir bo'lgan urunishlar ancha yillar oldin boshlanganligidan darak beradi. Darhaqiqat, Yaponiya ta'lim sohasida keng qo'llaniladigan “Global o'yla, lokal harakat qil” (Think globally, act locally) strategiyasiga tayanib ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganishi va amaliyatga tatbiq etishi orqali ulkan yutuqlarga erishgani turli soha mutaxassislari tomonidan alohida e'tirof etib kelinadi. G'arb modeli asosida 1877-yilda tashkil topgan Tokio universitetining ayni davrda dunyoning eng yaxshi universitetlari qatoridan joy olishi bejiz emas albatta.²

Bunday sa'y-harakatlarni Singapur tajribasida ham ko'rish mumkin. Singapur Bu-yuk Britaniya mustamlakasidan ozodlikka erishgach, chet eldag'i eng yaxshi oliy ta'lim muassasalarida kadrlar tayyorlashga jiddiy kirishadi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad iqtisodiyotni tez sur'atlarda rivojlantirishga qaratilgan edi. Mamlakat va xorijiy oliy o'quv yurtlarida ilm-fanning eng zamonaviy yo'nalishlari va ilg'or texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlash ustuvor vazifalardan biriga aylandi. Bu esa Singapur davlatini ilmiy-texnik rivojlanish sohasida jahondagi yetakchi mamlakatlardan biriga aylantirdi va ta'lim sohasida “Singapur tajribasi” degan atamani vujudga kelishiga sababchi bo'ldi.³

O'zbekiston Respublikasi ham mustaqillikka erishgach, o'z taraqqiyot yo'llini qat'iy belgilab oldi. Ta'lim sohasini tubdan isloh qilishga katta e'tibor qaratildi. Bunda xorijiy davlatlar tajribasini o'rganishga, ya'ni oliy ta'limning xalqarolashuviga ham alohida urg'u berildi.

Shu tariqa jahon andozalari asosida zamonaviy bilimlarni egallagan, mamlakat taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'sha oladigan kadrlar bazasini yaratishga katta e'tibor qaratildi. Natijada O'zbekiston Respublikasi yangi tamoyillarga, milliy qadriyatlar va an'analariga hamda ilg'or xorijiy tajribalarga asoslangan o'z milliy modeliga ega bo'ldi. Ushbu modelda oliy ta'limning maqsadi aniq belgilab qo'yilgan.

Milliy modelga ko'ra, oliy ta'limning maqsadi malakali, raqobatbardosh, oliy ma'lumotli mutaxassisiga qo'yiladigan talablarga javob beradigan, tanlagan sohasi mutaxassisligi bo'yicha ishlay oladigan, respublikani ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirishga qodir, yuksak ma'naviy, madaniy va axloqiy fazilatlarga ega kadrlarni tayyorlashni ta'minlashdan iboratdir. Oliy ta'lim muassasalarida talaba shaxsiga nisbatan pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirish, shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, ta'lim mazmunini xalqning boy ma'naviy va intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar bilan boyitish asnosida ularning barkamolligini ta'minlash nazarda tutilgan.⁴

Oliy ta'lim mazmunida inson rivojlanishining asosiy omillardan hisoblangan milliy va umuminsoniy qadriyatalarning aks etishi uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Dunyoda milliy an'anlari va qadriyatlardan voz kechib millat sifatida shakllangan va rivojlangan biror bir davlat yo'q, chunki milliy qadriyatlar muayyan bir millatning o'zligini anglashiga, millat sifatida shakllanishiga xizmat qilib qolmasdan, uning dunyo ham-jamiyatidagi tutgan o'rnnini ham belgilab beradi. Shu bois ham mamlakatimizda mustaqillikning ilk yillardan boshlab milliy qadriyatlar ruhiyatini ta'lim mazmuniga singdirilishiga katta e'tibor qaratilip kelinmoqda.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonida mutaxassislik fanlarni o'qitish, ya'ni ta'lim berish bilan birga tarbiya berishga ham alohida e'tibor qaratilgan. Zero, “Milliy dastur”dagi ustuvor masala ham shaxsnar tarbiyalash va har tomonlama kamol toptirishdan iboratdir. Insonning shaxs sifatida shaklanishida milliy va umuminsoniy qad-

² <https://www.timeshighereducation.com>

³ Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi O'zbekistondagi vakolatxonasi. O'zbekistonda ta'lim: talab va taklif mutanosibligi// Inson taraqqiyoti to'g'risida ma'ruza . – T., 2006.

⁴ O'zbekiston Respublikasi “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”// “Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori”. – T.: Sharq, 1997.

riyatlarning o'rni beqiyos hisoblanadi. Shaxs milliy qadriyatlar oqali o'zligini, tarixini, kelib chiqishini, tarixiy rivojlanishini, millat sifatida shakllanishini anglab yetsa, umuminsoniy qadriyatlar orqali insoniyat oldidagi umummas'uliyat nima ekanligini, tinchlik, millatparvarlik, imon-e'tiqod, vatanparvarlik, madaniyatlararo hurmat kabi tushunchalarni anglab yetadi.

Milliy qadriyatlar talabalar ongida milliy ong, milliy g'urur, milliy iftixon tushunchalarini shakllanishiga yordam beradi. Ota-bobolarimiz azaldan e'tibor qaratib kelgan farzand tarbiyasi, badan tarbiyasi, nafs tarbiyasi kabi tarbiya shakllarini chuqur anglab yetadi. Dunyo tamadduniga o'z hissalarini qo'shgan ajdodlarimizning ma'daniy meroslariga va el-yurtiga hurmat ruhida tarbiyalanadi. Bunday omillar O'zbekiston Respublikasi olyi ta'lim mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini o'zida aks ettiradi.

Ta'lim, eng avvalo, inson rivojlanishiga xizmat qiladi. Har bir millat o'sib kelayotgan yosh avlod ongiga milliy qadriyatlarning mazmun-mohiyatini yoshlik davrlaridan boshlab singdirib borishga harakat qiladi va bu qadriyatlar har bir millatning ta'lim tizimida chuqur o'rin egallaydi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek Yaponiya, Singapur, shuningdek, Janubiy Koreya davlatlarining ta'lim tizimiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur singdirilganligini ko'ramiz. Keyingi paytlarda G'arb davlatlarini ham qadriyatlar tizimiga yanada jiddiy e'tibor qaratayotganini, ularni ta'lim mazmuniga singdirishga harakat qilayotganini kuza-tishmiz mumkin.

Buyuk Britaniyada 2002-yilda Ta'lim departamenti (Department for Education) tomonidan ta'lim to'g'risida yangi qonun e'lon qilindi. Bunga ko'ra barcha faoliyat yuritayotgan ta'lim muassasalari bu qonunning 78-bandida ko'rsatilgan talablarga javob berishi va talabalarning ma'nnaviy (Spiritual), axloqiy (Moral), ijtimoiy (Social) va madaniy (Cultural), (SMSC) rivojlanishiga ko'maklashishi belgilab qo'yildi. 2014-yilda Ta'lim departamenti tomonidan ingliz fundamental qadriyatlar darajasini ko'tarish o'quvchilarni ma'nnaviy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirishning asosiy qismi bo'lishi kerak degan xulosaga kelindi. O'quvchilarning ma'nnaviy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida ingliz qadriyatlarini o'rni muhimligi ta'kidlandi. Shuningdek, fundamental ingliz qadriyatlari deb quyidagilar ko'rsatildi:

- demokratiya;
- qonun ustuvorligi;
- shaxsiy erkinligi;
- o'zaro bag'rikenglik va boshqa e'tiqod va ishonchlarga hurmat.

Ta'lim oluvchilarning ma'nnaviy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida barcha ta'lim muassasalari quyidagilarga e'tibor qaratishi zarur deb ta'kidlandi:

- talabalarga o'zligini anglash, o'zligidan faxrlanish va o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirishga imkon berish;
- talabalarning haq va nohaqni farqiga borishini va Angliyaning fuqarolik va jinoiy qonunlarini hurmat qilishini ta'minlash;
- talabalarni o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlarini, ta-shabbus ko'rsatishlarini va atrofdagilarning hayotiga hamda jamiyat rivoji uchun ijobjiy hissa qo'sha olishlarini tushunishga undash;
- talabalarni Angliya davlat muassasa va tashkilotlari haqida umumiy bilimga ega bo'lishiga va ularni hurmat qilishga undash;
- talabalarning o'zlarini va boshqa millat madaniyatlarini qadrashi va tushunishi uchun turli madaniy an'analar o'rtaсидаги уyg'unlik va bag'rikenglik haqida tushunchaga ega bo'lishga ko'maklashish;
- boshqa kishilarni hurmat qilishga rag'batlantirish;

– demokratiyaga hurmat va demokratik jarayonlarda ishtirok etishni qo’llab-quvvatlash. Angliyada qabul qilinayotgan va amalga oshirilayotgan qonunlarni hurmat qilishni o’rgatish.⁵

Angliyalik tadqiqotchi Rob Bovden (Rob Bowden) ingliz qadriyatları bilan umuminsoniy qadriyatlarini quyidagicha uyg‘unlishtiradi⁶:

Fundamantal ingliz qadriyatları	Umuminsoniy qadriyatlar
demokratiya	<i>o’z maqsadini belgilab olish, mustaqilligi, ijtimoiy tuzimi</i>
qonun ustuvorligi	<i>ijtimoiy adolat, dunyo tinchligi, mas’uliyat, erkinlik, an’analarga hurmat</i>
shaxsiy erkinligi	<i>erkinlik, o’z-o’zini hurmat qilish, mustaqil, teng huquqlilik</i>
<i>o’zaro bag’rikenglik va boshqa e’tiqod va ishonchlarga hurmat</i>	<i>baxtiyorlik tuyg’usi, bag’rikenglik, teng huquqlilik, an’analarga hurmat, kamtarlik</i>

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, tarbiya masalasi azaldan O’zbek maktabchiligining o’ziga xos an’naviy shakli hisoblanadi. Tarbiya masalasiga e’tibor qaratadigan bo’lsak uni tarix sарxадлари uzra milliy qadriyatlar bag’riga singib ketganini ko’ramiz. O’zbekiston mustaqillikka erishgach milliy qadriyatlar ruhiyati singdirilgan ta’limga yangicha yondashuv “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ishlab chiqildi. Bu “Milliy dastur” mazmun-mohiyatiga ko’ra shaxsni har tomonlama, ya’ni, ham ma’naviy, ham axloqiy, ham ijtimoiy, ham madaniy rivojlantirishga qaratilgan o’ziga hos xususiyatlari bilan ajralib turadi. O’zbek milliy qadriyatları haqida so’z yuritilganda ularni bir qolipga solib talqin qilib bo’lmaydi albatta, chunki ular mazmunan keng qamrovli bo’lib, o’zida butun bir millat ruhiyatini aks ettiradi. Yuqorida keltirib o’tilgan Buyuk Britaniyaning ta’lim departamenti tomonidan qabul qilingan yangi ta’lim to’g’risidagi qonun talablariga ko’ra ta’lim oluvchilarni shaxs sifatida rivojlanishida ta’lim muassasalarini e’tibor qaratishi zaur bo’lgan omillar O’zbekiston Respublikasi ta’lim muassasalarini faoliyatidagi omillar bilan o’xshash va farqli xususiyatlarini taqqoslashga imkoniyat yaratadi. Jumladan, Buyuk Britaniya ta’lim muassasalarini e’tibor qaratish lozim bo’lgan “Boshqa kishilarni hurmat qilishni o’rgatish, haq va nohaqni farqiga borish” kabi masalalar o’zbek millati asrlar davomida qo’llab kelgan tarbiya mazmunidan joy olishini, ta’lim oluvchilarni “O’zligini anglash, o’zligidan faxlanish, madaniy bag’ri kenglik, demokratiyaga hurmat” kabi masalalar O’zbekiston Respublikasining “Milliy istiqlol g’oyasi”da aks etgan “Milliy g’urur, diniy bag’rikenglik, mustaqillikni ko’z qorachig’idek asrash” kabi masalalar bilan hamohangligini ko’ramiz. Keyingi uch yil mobaynida mamlakatimizda barkamol avlod tarbiyasida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga yanada katta e’tibor qaratila boshlandi. Jumladan, 2018-yil 14-avgustda O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3907-sonli Qarori qabul qilindi.⁷ Mazkur qarorga ko’ra, o’sib kelayotgan yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilab qo’yildi.

⁵ https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/380595/SMSC_Guidance_Maintained_Schools.pdf

⁶ Rob Bowden/ ‘British values’, character education and global learning / © Crown Copyright-England , P 10. <http://www.lifeworldslearning>

⁷ O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.08.2018-yildagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko’tarish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3907-sonli Qarori.

Rivojlangan davlatlar qatori barcha davlatlarni ham qadriyatlar tizimiga alohida e'tibor qaratayotgani bejiz emas, albatta. Keyingi yillarda kishilar ongining o'sishi, fan va texnikaning jadal rivojlanishi insoniyat oldiga "globallashuv" degan muammoni keltirib qo'ydi. Globallashuv jarayoni ta'siri doirasida yer shari barcha millatlarning turli manfaatlari bir joyda to'qnashadigan maydonga aylanib bormoqda. Bugungi kunda soha mutaxassislari tomonidan keng qo'llanila-yotgan "global fuqarolik", "global mas'uliyat", "global ta'lif", "global fikrash", "global maqsadlar" kabi tushunchalarning paydo bo'lishi fikrimizga yaqqol dalildir. Bunday sharoitda yuqorida tilga olingan omillar har bir millatning milliy qadriyatlarini o'z ta'lif mazmunida aks etishi muhimligini ko'rsatadi. Ta'lif mazmuniga milliy qadriyatlarning singdirilishi globallashuv muhitida har bir millatning muvozanatda ushlab turuvchi muhim omil hisoblanadi.

Bunday muhitda oliy ta'lifning xalqarolashuv jarayoni ham o'ziga xos ahamiyat kasb etmoqda. Ayni davrda barcha davlatlarni oliy ta'lif muassasalari faoliyatini xalqaro ta'lif standartlariga javob beradagan darajaga ko'tarishga harakat qilayotganlari sir emas. Ko'pgina xalqaro kelishuv va dasturlar talabalar hamda professor-o'qituvchilarning xorijiy mamlakatlar oliy ta'lif muassasalarida o'qish yoki malaka oshirishiga keng imkoniyat bermoqda. Shuningdek, ko'pgina yoshlar o'z tashabbuslariga ko'ra xorijiy mamlakatlarning oliy ta'lif muassasalarida bilim olmoqdalar. Bu esa talabalar mobilligining ortishiga va oliy ta'lifning yanada xalqarolashuviga olib kelmoqda. Jahonda oliy ta'lifning xalqarolashuvi, globallashuv davom etar ekan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati ham ortib boraveradi.

Milliy qadriyatlar mazmun-mohiyatni tushunishga xizmat qilsa, umuminsoniy qadriyatlar yuqorida ta'kidlangan "global maqsad", "global mas'uliyat" kabi tushunchalarning mazmun-mohiyatini teran anglab yetishga xizmat qiladi, chunki umuminsoniy qadriyatlar mazmunan insoniyatni hamjihatlikka chorlaydi. Boshqacha qilib aytganda, oliy ta'lifning xalqarolashuvi natijasida ayni davr oliy ta'lif manzarasi *bilim, qadriyatlar, texnologiya va global muammolar* shaklida nomoyon bo'lmoqda. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, insoniyat hamjihatlikda "global mas'uliyat", "global maqsadlar" sari qadam qo'yari ekan, yuqorida ta'kidlaganimizdek qadriyatlarning ta'lif mazmuniga singdirilishi juda muhim ahamiyatga molik bo'ladi.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. Z. Bahodir. *G'arb va Sharq liberalizimi* // Tafakkur 3-son. 2004.
2. I.A. Karimov. *Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida* // Zamonaliviy kadrlar – taraqqiyotimizning muhim omiliidir. 6-tom. – T.: O'zbekiston, 1998.
3. *Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi O'zbekistondagi vakolatxonasasi. O'zbekistonda ta'lif: talab va taklif mutanosibligi* // Inson taraqqiyoti to'g'risida ma'ruba. – T., 2006.
4. O'zbekiston Respublikasi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"// "Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". – T.: Sharq, 1997.
5. Rob Bowden "British values", character education and global learning// Crown Copyright. – England, P 10. <http://www.lifeworldslearning>

Madinaxon ARSLANOVA,

Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbar va mutaxassislarning qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti katta o'qituvchisi

IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHDA MA'NAVIY- MA'RIFIY TADBIRLARNING AHAMIYATI

Annotation

Maqlolada maxsus ta'lim muassasalari muhitida aqli zaif bolalarga oilaviy hayotga doir bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning ahamiyati, ularni tashkil etishdagi pedagogik-psixologik tamoyillar va usullar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar. Imkoniyati cheklanganlik, aqli zaiflik, maxsus ta'lim muassasasi, tarbiyaviy ishlar, oilaviy hayot, pedagogik-psixologik tamoyillar, usul, shakl.

В данной статье речь идет о значении духовно-просветительских мероприятий в формировании знаний и навыков семейной жизни у умственно отсталых детей в условиях специальных образовательных учреждений и педагогическо-психологических принципах и методах их организации.

Ключевые слова. Ограниченные возможности, умственная отсталость, специальное образовательное учреждение, воспитательные работы, семейная жизнь, педагогико-психологические принципы, метод, форма.

In this article we are talking about the importance of spiritual events in the formation of knowledge and skills of the family life of mentally retarded children in special educational institutions and pedagogical-psychological principles, methods of their organization.

Key words. Isabilities, mental retardation, special educational institution, educational work, family life, educational and psychological principles, methods, forms.

Xalqimizga xos bo'lgan insonparvarlik, inson hayoti, sog'ligi va baxt-saodati uchun g'amxo'rlik kabi oliyanob fazilatlar davlatimiz siyosatida ham o'zining yaqqol ifodasini topmoqda. O'zbekistonda olib borilayotgan davlat siyosatining g'oyat muhim yo'naliishi bo'lgan ijtimoiy sohani isloh qilish bo'yicha qabul qilingan dasturlar ijrosi ham bosqichma-bosqich ta'minlanmoqda.¹

Ular sirasida sog'lom avlodni dunyoga keltirish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, nogironlikning oldini olish va shu toifadagi shaxslarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish kabi masalalar muhim o'rinn egallaydi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://president.uz/uz/lists/view/1371>

Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muhim funksiyasiga kiradi. Chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga ma'lum bir siyosiy-g'oyaviy dunyoqarash, axloqiy me'yorlar va xulq namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi.²

Oilaviy qadriyatlar – oila mustahkamligi asosidir. Insonning oilaga nisbatan munosabatining qay saviya va darajada ekanligi, avvalo, uning oila bilan bog'liq qadriyatlar ga hurmati va sadoqati bilan belgilanadi.

Oilaviy qadriyatlar – jamiyatda shakllangan oila maqsadlarini tanlash hamda uning faoliyati va munosabatlari vositalarini belgilashga ta'sir ko'rsatuvchi oila haqida tasavvurlar majmuasidir. Ular umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida tarkib topadi. Oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash va mustahkamlash jamiyatning muhim vazifalaridan biri bo'lib, ular poydevoriga oilaning butun hayoti va farzandlar tarbiyasi quriladi.

Oilaviy qadriyatlarni bola rivojlanishining ilk davrlaridanoq uning ongi va qalbiga singdirib borish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida o'ziga xos dolzarblik kasb etadi.

Milliy va xorijiy pedagogikadagi ilg'or fikr va qarashlarni umumlashtirgan holda, "oilaviy qadriyatlar" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: *oilaviy qadriyatlar – jamiyatning umumiyl ijtimoiy-ma'naviy me'yorlari va an'analariga muvofiq holda ma'lum oila muhitida tarkib topadigan va avlodlar o'tasidagi tarbiyaviy vorisiylik ne-gizida shakllanadigan hamda oila a'zolari o'tasidagi o'zaro munosabatlar natijasida takomillashib boradigan, oila mustahkamligining asosini tashkil etuvchi ma'naviy va moddiy qadriyatlar majmuasidir*. Bolada oilalaviy qadriyatlar to'g'risidagi ilk tushunchalarning shakllanishi va takomillashuvi birinchi galda oilaning katta yoshdagi a'zolari, xususan, ota-onalarning intellektual va ma'naviy-axloqiy xususiyatlari bilan bevosita bog'liqdir.

Shu bilan birga, alohida urg'u berish lozimki, sog'lom rivojlanishdagi bolalar misolida o'rganilgan bu masala imkoniyati cheklangan, xususan, aqli zaif bolalar bilan bog'liq holda hali yetarlicha tadqiq etilgan emas. Bugungi kunda imkoniyati cheklangan bolalar ta'limi va tarbiyasiga ijtimoiy yondashuv nuqtai nazaridan qarayotgan ekan, ularning jamiyatga faol integratsiyalashuvi ularni oila muhitida tarbiyasi bilan bir qatorda, oila qurish bosqichiga ham izchil tayyorlab borishni taqazo etadi.

Imkoniyati cheklangan bolalarning ta'limi va tarbiyasiga yurtimizda berilayotgan e'tibor, ular uchun faoliyat ko'rsatayotgan maxsus ta'lim muassasalari misolida ham namoyon bo'ladi. Mazkur muassasalarda imkoniyati cheklangan, jumladan, aqli zaif bolalarga ham ularning rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqib, ta'lim-tarbiya berib kelinmoqda.

Atoqli psixolog L. Vigotskiy maxsus ta'limning umumiyl rivojlanishga ko'rsatadigan ta'siri haqida to'xtalar ekan, shunday yozadi: "Biror-bir amaliyot (operatsiya) ni bajarar ekan, bola shuning o'zida, u tayanadigan materialning har-xilligi va uning tarkibiga kiruvchi alohida elementlardan mustaqil tarzda ma'lum strukturani shakllantirish qobiliyatini egallaydi".³ Bunda maxsus ta'limning maqsadi va vazifasi imkoniyati cheklagan bolalarda ilk ko'nikma va tajriba vositasida turli sohalardagi qobiliyatlarini shakllantirish

² 1001 savolga psixologning 1001 javobi. – T., Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 2015 y., 38-bet.

³ Л.С. Выготский. Умственное развитие детей в процессе обучения. Сборник статей. Москва – 1985.

va rivojlantirishdan iborat tarzda belgilanadi. O’z navbatida, bir qobiliyat boshqasining ham shakllanishi va rivojiga turki beradi.⁴

Yordamchi maktablar va maktab-internatlarning 9-10-sinflari o’quv rejasiga “Oilaviy hayotga tayyorlash” darslari kiritilgan bo’lib, ularning dasturi yaratilgan. Ahamiyatlisi, dasturda dars jarayonida olingan bilim va ko’nikmalarni amaliy mashg’ulotlar, darsdan va mакtabdan tashqari mashg’ulotlar jarayonida mustahkamlashga alohida ahamiyat berilgan.

O’quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashga yo’naltirilgan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar ta’lim muassasasi muhitida o’quvchi shaxsida oilaga oid qadriyatlarni va ustuvor axloqiy fazilatlarni ta’lim muassasasi, oila, mahalla va ijtimoiy institutlar ko’magida shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Aqli zaif bolalarda oilaviy hayot to’g’risidagi tasavvurlar, bilim va ko’nikmalarni mustahkamlashda ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar quyidagi vazifalarni bajaradi:

– ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o’quvchilarda estetik zavq uyg’otadi, ma’lum bilim va ko’nikmalarning mohiyatiga osон kirib borishi uchun imkon yaratadi;

– tadbirlarga tayyorgarlik ko’rish va o’tkazish davomida bola pedagog va boshqa o’quvchilar bilan jamoa yoki guruh holatida faoliyatda bo’ladi, bu, o’z navbatida, ijtimoiy-ylashuv va jamoaviylik hissini ortishiga zamin yaratadi;

– bola tadbirlarga tayyorgarlik va ularni o’tkazish jarayonida ma’lum rolni (sun’iy muhitda) bajaradi, natijada olingan nazariy bilimlar ilk marotaba amaliy ko’nikma va tajriba shaklini oladi;

– tadbirlarda uning amaliy faoliyatiga pedagoglar va ishtirokchilar tomonidan baho beriladi, ijobjiy munosabat bolada o’ziga bo’lgan ishonchni orttiradi, yangi bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirishga, shuningdek, bu kabi tadbirlarda faol ishtirok etishga rag’batlantiradi;

– tadbirlarning bola mansub bo’lgan oila a’zolari ishtirokida tayyorlanishi va o’tkazilishi esa bola va oilani bir-biriga yanada yaqinlashtiradi, ota-onalar yoki oila a’zolari bolada oilaga oid tushunchalarning shakllanish jarayonidan boxabar bo’lib boradilar;

– o’quvchilarning turli ijodiy qobiliyat va iqtidorlarini aniqlash va korreksion-pedagogik jarayonlar davomida ularni yanada takomillashtirishning o’ziga xos imkoniyatlarini belgilash mumkin bo’ladi;

– pedagoglarda berilgan nazariy bilimlarning o’zlashtirilish holatini va tarbiyaviy ishlar, shu jumladan, ma’naviy-ma’rifiy ishlarning shakllari va usullari samaradorligini baholash, ularni yanada takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

O’quvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashga yo’naltirilgan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etishning pedagogik-psixologik tamoyillari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

– o’quvchi shaxsini har tomonlama: intellektual, jismoniy va psixik rivojlantirish usullari majmuasining qo’llanilishi;

– ish mazmuni va usullarining qo’yilgan maqsadga mosligi, o’quvchilarning qiziqishlari va xohish-istiklarining inobatga olinganligi, bevosita ular faolligini oshirishga xizmat qilishi;

– tashkiliy va mazmuniy jihatdan o’quvchilarning rivojlanish xususiyatlariiga mos

⁴ Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab, maktab-internatlari uchun “Oilaviy hayotga tayyorlash” fanidan moslashtirilgan Davlat ta’lim talablari va o’quv dasturi (9-10-sinf). Respublika ta’lim markazi, – T., 2018-yil.

kelishi va tadbirlar davomida ulardagi nuqsonlarni u yoki bu tarzda korreksiyalashga yo'naltirilganligi;

– rejalashtirishda o'quvchilar o'rtasida vazifalarning to'g'ri taqsimlanishi, ularni nofaol ishtirokchiga aylantirmaslik yoki o'ta zo'riqtirmaslik, pedagog va psixolog ko'magining me'yor va mezonlarining to'g'ri belgilanganligi;

– tadbir reglamentining to'g'ri belgilanganligi, o'quvchilarni zeriktirmaslik, diqqatini chalg'itmaslik, qiziqishni susaytirmaslik, majburlab "ushlab turmaslik", tomoshabinlarining nofaol qatlamga aylanib qolmasligi kabi omillarning hisobga olinganligi;

– ijtimoiy hamkorlik, ya'ni ta'lif muassasi, oila va boshqa ijtimoiy institutlar hamkorligining inobatga olinganligi, xususan, o'quvchi mansub bo'lgan oila a'zolari ishtirokinning ko'zda tutilganligi, tayyorgarlik jarayonining ta'lif muassasi va oilada o'zaro uyg'unlikda davom etishi;

– ta'lif muassasi muhitidan tashqarida o'tkazilishi, o'quvchilarni yangi va notanish muhitdagi faoliyatini rivojlantirishning nazarda tutilishi;

– o'quvchi faolligini baholash mezonlarining ishlab chiqilganligi, shu asosda rag'batlantirish usullarining avvaldan tanlanganligi;

– o'quvchilarning tadbirdan olgan taassurotlari, nazariy bilim va ko'nikmalarning mustahkamlanish va amaliy bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish holati monitoringi usulalarining avvaldan tanlanganligi, natijalar tahlili va xulosalari asosida mazkur tadbirlarni yanada takomillashtirilishi va boshqalar.

Aqli zaif bolalar bilan o'tkaziladigan oilaviy hayotga tayyorlashga yo'naltirilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

Mavzulari	Shakllari
Oilaga qadriyat sifatida hurmat va sadoqatni shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar	
"Bizning oilamiz"	Fotosuratlar ko'rgazmasi Rolli o'yinlar Rasmlar tanlovi
"Mening ota-onam"	Og'zaki hikoyalar tanlovi Rasmlar tanlovi
"Oila – muqaddas dargoh"	Badiiy kecha Sahna ko'rinishlari tayyorlash
"Ertaklarda oila olami"	Sahna ko'rinishlari Qo'g'irchoq teatri Hikoya, rivoyat aytish tanlovi
Oiladagi o'zaro munosabatlarni mustahkamlashga yo'naltirilgan tadbirlar	
"Men va ota-onam"	Fotosuratlar ko'rgazmasi Rolli o'yinlar Rasmlar tanlovi
"Oila davrasida bir kun..."	Qo'g'irchoq teatri Applikatsion ishlannmalar tanlovi
"Men oilamizni yaxshi ko'raman"	Og'zaki hikoyalar tanlovi Rasmlar ko'rik-tanlovi
O'quvchilarda oila bilan bog'liq sifat va fazilatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan tadbirlar	
"Men – oilamiz ko'makchisiman"	Uy-ro'zg'or yumushlari bo'yicha tanlov O'quvchilar tomonidan yasalgan uy-ro'zg'or buyumlari ko'rik-tanlovi
"Men iste'molchiman"	Boshlang'ich iqtisodiy bilimlar viktorinasi

O‘quvchilarning oila va boshqa ijtimoiy institutlar bilan munosabatlarini mustahkamlashga yo‘naltirilgan tadbirlar	
“Oilamiz – mahallamizning bir bo‘lagi”	Og‘zaki hikoyalar tanlovi Rasmlar ko‘rik-tanlovi
“Mahallamiz – faxrimiz”	Badiiy kecha Mahalla tadbiridagi ishtirot
“Mahallamiz fayzi – bizning fayzimiz”	Mahalladagi hasharlarda oilaviy va ta‘lim muassasi jamoasi bilan ishtirot

Yuqorida aytiganidek, yurtimizda aqli zaif bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashning metodik masalalari borasida qator ijobiy ishlar qilinmoqda. Jumladan, mualliflar guruhi tomonidan yordamchi maktab va maktab-internatlarning 9-sinfi uchun “Oilaviy hayotga tayyorlash” uslubiy qo‘llanmasi yaratilgan.⁵

Mazkur qo‘llanmada o‘quvchilarga beriladigan bilimlarni mustahkamlash uchun quyidagi ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish va o‘tkazish maqsadga muvofiq:

“Oilaviy hayotga tayyorlash” darslari uchun yordamchi maktab va maktab-internatlarning 9-sinfi uchun mo‘ljallangan uslubiy qo‘llanmadagi ayrim mavzularni mustahkamlash bo‘yicha ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar

Mavzular	Tadbir nomi va shakli
“O‘zbekistonda oilaning huquqiy muhofaza qilinganligi”	“Oila huquqi – oila tayanchi” mavzusidagi viktorina
“Sharq mutafakkirlarining oila haqidagi qarashlari”	“Oila va ulug‘lar ibrati” sahna ko‘rinishlari tanlovi
“O’smirlikda do’stlik, sevgi, muhabbat»	“Do’st bilan obod uying” adabiy-badiiy kecha
“Zararli odatlar va uning inson salomatligiga ta’siri”	“Biz ularga “yo‘q” deymiz” aksiyasi va sport marafoni
“OITV va OITS, uning oqibatlari”	“Biz bu xavfni bilamiz” shiori ostida badiiy dastur
“Bo‘lajak oila boshlig‘iga qo‘yiladigan talablar”	“Balli, yigitlar” ko‘rik-tanlovi
“Oilaning funksiyalari”	“Mening oila haqidagi bilimlarim” viktorinasi
“Oilada ota-onva farzand munosabatlari”	“Oila: ota-onva farzand” mavzusidagi taniqli adabiyot va san‘at namoyandalari bilan uchrashuv
“Oilada farzand tarbiyasi masalalari”	“Daraxt – guli va mevasi bilan fayzli” mutaxassislar bilan uchrashuv
“Oilada shaxslararo munosabatlari”	“Oila qadr va hurmat o‘chog‘i” adabiy-badiiy kecha

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, aqli zaif bolalarni oilaviy hayotga tayyorlash, ularda oilaga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish va mustahkamlashda ma’na-

⁵ G‘.B. Shoumarov, U.D. Qodiory, G.U.Salixova, M.M. Arslanova Oilaviy hayotga tayyorlash. (Yordamchi aktab, maktab-internatlarning 9-sinfi uchun mo‘ljallangan uslubiy qo‘llanma). – T.: “Oila” ilmiy-amaliy markazi, – 2014 y.

viy-ma'rifiy tadbirlardan samarali foydalanish va bu kabi tadbirlarni takomillashtirish bilan bog'liq quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- maxsus ta'lif muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning mavzusi, mazmuni va usullari jihatidan monitoring o'tkazish va takomillashtirish yuzasidan metodik tavsiyalar tayyorlash;
- tarbiyaviy ishlar jarayonida aqli zaif bolalarda oilaviy hayotga doir bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga doir ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish;
- aqli zaif bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashga yo'naltirilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning namunaviy dasturi va ssenariylarini ishlab chiqish va ilmiy-ommabop nashrlarda chop etib borish;
- aqli zaif bolalar ta'lif muassassalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinnbosarlari uchun "O'quvchilarni oilaviy hayotga tayyorlashda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar" mavzusida qo'llanma tayyorlash va shu mavzuda seminar-trening o'tkazish;
- biror aqli zaif bolalar uchun mo'ljallangan maxsus ta'lif muassasasi bazasida ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlari uchun pedagogik laboratoriya faoliyatini yo'lga qo'yish;
- "Imkoniyati cheklangan bolalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar: muammolar va istiqbollari" mavzusida ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etish va uning bir sho'basi ishini "Imkoniyati cheklangan bolalarda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali oilaviy hayot madaniyatini shakllantirish" mavzusiga bag'ishlash;
- aqli zaif bolalar ta'lif oladigan muassasalar o'quvchilari o'tasida oilaviy hayotga tayyorgarlik va oila qadriyatlari mavzulariga bag'ishlangan ko'rik-tanlovlar tashkil etish va boshqalar.

Bu kabi amaliy ishlar maxsus ta'lif muassasalari sharoitida aqli zaif bolalarda xalqimiz va jamiyatimizning muqaddas qadriyati bo'lgan oilaga hurmat va ehtirom tuyg'ularini mustahkamlash hamda shu asosda jamiyatga faol integratsiyalashuvni uchun o'ziga xos ahamiyat kasb etishi tabiiy.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisiga Murojaatnomasi. <http://president.uz/uz/lists/view/1371>
2. 1001 savolga psixologning 1001 javobi. – T., Respublika "Oila" ilmiy-amaliy markazi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. 2015 y.
3. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab, mакtab-internatlariga "Oila-viy hayotga tayyorlash" fanidan moslashtirilgan Davlat ta'lif talablari va o'quv dasturi (9-10-sinflar). Respublika ta'lif markazi, – T., 2014 y.
4. G.B. Shoumarov, U.D.Qodirov, G.U Salixova, M.M. Arslanova. Oilaviy hayotga tayyorlash. (Yordamchi mакtab, mакtab-internatlarning 9-sinfi uchun mo'ljallangan uslubiy qo'llanma). – T.: "Oila" ilmiy-amaliy markazi, – 2014 y.

Xojakbar MUXAMMADJONOV,
Toshkent axborot texnologiyalari universitetining
Farg'ona filiali 2-bosqich talabasi

AXBOROT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH – GLOBALLASHUV DAVRINING MUHIM SHARTI VA TARAQQIYOT KAFOLATIDIR

Annotation

Shiddatkor zamonda bir nafas bo'lsa-da beparvolikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunonchi, bugun axborot xavfsizligi har kimni, ayniqsa, yoshlarni o'z domiga tortayotgani rost. Shuni inobatga olgan muallif maqolada axborot xavfsizligini ta'minlashning yo'l-yo'rqlarini ko'rsatib o'tgan.

Kalit so'zlar. Axborot xavfsizligi, globallashuv, taraqqiyot, tahdid, huquqbuzar, jarayon, ijtimoiy munosabat.

В этой стремительно развивающемся время нельзя допустить небрежности. Безоговорочным является тот факт, что информационная безопасность вовлекает всех, особенно молодежь. Принимая это во внимание, автор указал на основные принципы информационной безопасности.

Ключевые слова. Информационная безопасность, глобализация, развитие, угрозы, правонарушения, процессы, социальные отношения.

It is important to stop any kind of carelessness in this developing time. Today it is true that information security involves everyone, especially the youth. Taking this into account, the author pointed out the information security guidelines in the article.

Key words. Information security, globalization, development, threats, offenses, processes, social relations.

Mamlakatimizda barkamol avlod tarbiyasi davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Ayni paytda dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari barchamizga yangi vazifalarni yuklamoqda. Shunday vazifalardan biri, yosh avlodni vatanparvar, insonparvar xislatlari bilan birga, yuksak ma'naviyat egasi bo'lish hamda boshqa millatlarga nisbatan hurmat bilan qaraydigan, insoniy qadr-qimmatni e'zozlaydigan insonlar qilib tarbiyalashdir.

Bugungi kunda shiddatli axborotlar kirib kelishi ko'lami kengligi va muloqot makonlarining kundan-kun rivojlanib borishi inson hayoti uchun qulay imkoniyatlar yaratib bermoqda. Lekin bugungi globallashuv jarayonida axborotlar almashinuvining tezligi, texnika vositalarining yangi rusumlarini tezlik bilan yaratilishi yoki virtual makonning axloq me'yorlarida chegara bilmasligi, so'z erkinligi inson ruhiyatiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Ta'sirga ijobiy yoki salbiy moslashish bu har bir shaxsning irodasiga bog'liq.

Jamiyatda axborotlashtirish sohasidagi munosabatlarning kengayishi bilan bir qatorda, mamlakatimizda ushbu sohadagi huquqbazarliklarning oldini olishga qaratilgan yangi ijtimoiy munosabatlar – axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalalardan biriga aylandi.

Globallashayotgan dunyoda inson ongini egallah va uni manipulyasiya qilishga urinishlar avj olayotgan hozirgi davrda jamiyatda axborot xavfsizligi va uning zamirida fuqarolarning ma'naviy daxlsizligi ta'minlanmas ekan, aksariyat insonlar bu kurashning bevosita ishtirokchisiga aylanib qolishi mumkin.

Hozirgi kunning jadal globallashuvi jarayoni va uning odamlar, xususan, yoshlar, o'quvchilarning ongiga, ruhiyati, umumtarbiyasiga bo'lgan ta'siri – bolalarimizning ma'naviy yetuk shaxs bo'lib, milliy mentalitetimiz, milliy tarbiyamizga monand voyaga yetishishlari bilan bog'liq masalalarga alohida yondashishni taqozo etmoqda. Zero, biz o'zbek ma'naviyati, madaniyati, boy tarixiy, milliy merosini jamiyatning shiddatli rivojlanishining qurboni emas, qaysidir ma'noda uning hamkor, qaysidir ma'noda esa uning salbiy ta'sirlariga qarshi quroli sifatida qo'llashimiz, uni saqlab qolishga intilishi-miz lozim.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdag'i ma'rzasida "Bugungi tez o'zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko'rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G'arazli kuchlar sodda, g'o'r bolalarni o'z ota-onasiga, o'z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo'lmoqda. Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko'y, bu masalada hushyorlik va ogohlilikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovni qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga qulq solish, dardini bilish, muammolarini yechish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak", degan fikrlari har birimizga katta mas'uliyat yuklaydi.

Jahon axborot makonining globallashuvi sharoitida inson ongi va qalbiga, milliy mentalitetiga, sog'lom e'tiqodiga, vatanparvarlik va fidoyilik tuyg'ularining kamol topishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan g'oyaviy-mafkuraviy, madaniy, informatsion tahdidlar ta'siri sezilmoqda. Boshqacha aytganda, "bugungi kunda odamzod ma'lum bir davlatlar va siyosiy kuchlarning manfaatlarigagina xizmat qiladigan, olis-yaqin manbalardan tarqaladigan, turli ma'no-mazmundagi mafkuraviy kuchlarning ta'sirini doimiy ravishda sezib yashaydi". Shunday ekan, global axborot tizimidan foydalanan jarayonida mamlakat va xalq manfaatlaridan kelib chiqib, axborot xavfsizligini hamda milliy ma'naviy daxlsizlikni ta'minlash darajasiga erishish lozim.

Darhaqiqat, bugungi axborot globallashuvi davri jamiyatning ijtimoiy-siyosiy jihatdan xavfsizligini, g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan samarali mexanizmlarni ishlab chiqmagan mamlakat barqrarorlikka erisha olmasligini ko'rsatmoqda.

"Axborot xavfsizligiga tahdid manbalari tasodifiy va oldindan ko'zlangan bo'lishi mumkin". Dastur ta'minotidagi kamchiliklar, texnik vositalarning nosozligi, malakaning yetishmasligi yoki foydalanuvchining xatolari tasodifiy tahdidlar hisoblanadi. Oldindan ko'zlangan tahdidlar esa axborot zaxiralara zarar yetkazish maqsadida atayin amalga oshiriladi.

Ular faol (aktiv) va nofaol (passiv) bo'ladi. Nofaol tahdidlarga axborot zahiralaridan ularning vazifalariga ta'sir ko'rsatmagan holda ruxsat berilmagan foydalanishga bo'lgan

intilishlar kiradi. Texnik va dastur vositalariga, axborot zaxiralariga ta’sir qilish yo’li bilan tizimning mo’tadil faoliyatini buzishga qaratilgan tahdidilar faol tahdidlar hisoblanadi.

Tajribadan ma'lumki, xavfni bartaraf etishning eng oson yo’li, shu xavfni oldindan aniqlab, unga qarshi ehtiyoj choralarini qo’llash hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, axborot xavfsizligini ta’minalash borasida ham sohaga nisbatan tahdid manbalarini aniqlash va himoya choralarini qo’llash birlamchi vazifalardan hisoblanadi.

Axborot xavfsizligiga tahdid manbalari ichki va tashqi manbaalarga bo’linadi. Mutaxassislarning e’tirof etishicha, axborot xavfsizligining dolzarb muammoga aylanishi-ga, asosan, tashqi manbalar sabab bo’lgan. Chunki bugun zamonaiviy dunyoga egalik qilish uchun kurashning asosiy vositasi sifatida axborot tilga olinmoqda. Bunday vaziyatda axborot texnologiyalari va axborot boshqaruvi yuksak darajada taraqqiy etgan davlatlar o’zidagi bu ustunlikdan ijtimoiy ongga ta’sir ko’rsatish yo’lida foydalanishdan tom ma’noda manfaatdor hisoblanadi.

Axborot tushunchasi bugungi kunda global ahamiyat kasb etmoqda. Chunki u tafakkurimizga turli yo’nalishlarda ta’sir o’tkazuvchi, hayot va undagi minglab taqdirlarni u yoki bu tomoniga burib yuboruvchi, goh salbiy, goh ijobjiy mohiyat kasb etuvchi qudratli quroqla aylandi. Hozirgi vaqtida axborotlarni hosil qilish, qayta ishslash, saqlash, ko’paytirish va tarqatish alohida ilmiy soha informatikani tashkil etadi. Umuman olganda, axborot – moddiy dunyoning organizmida yoki organizmlar jamoasida aks etgan hamda ular tomonidan atrof-muhit o’zgarishlariga moslashish uchun foydalaniladigan moddiy dunyo obyektlarining aksidir.

Axborot xavfsizligiga tahdidning tashqi manbalaari:

- chet el joususlik va maxsus xizmatlarining faoliyati;
- chet el ommaviy axborot va global kommunikatsiya vositalari;
- xalqaro guruhlar, tuzilmalar va alohida shaxslarning noqonuniy harakatlari;
- axborot tarqatish va foydalanish bo'yicha xorijiy davlatlar siyosatining amalga oshirilishi;
- tabiiy ofatlar va fojalar.

Axborot xavfsizligiga tahdidning ichki manbalari:

- siyosiy, iqtisodiy va jamoat tashkilotlarining, alohida shaxslar va guruhlarning axborot to'plash, tarqatish va foydalanish sohasidagi noqonuniy faoliyatları;
- axborot sohasida fuqarolar va tashkilotlar huquqlarining buzilishiga olib keluvchi davlat tizimlarining qonuniy harakatlari va ko’zda tutilmagan xatolari;
- axborot tizimlarining dasturiy-texnik vositalarining bazaviy texnologiyalarini yaratish, sinash va ishlab chiqarish bo'yicha mahalliy samoatning talab darajasida emasligi.

Axborot makonining vujudga kelishi nafaqat uni bo’lib olish, balki unda kechayotgan jarayonlarni nazorat qilish va boshqarishni xohlovchi tomonlarning paydo bo’lishiga olib keldi. Bu guruhlarning kurash vositasi ham aynan axborot qurolidir. Tahlilchilar “axborot quroli” deganda odamlarga ruhiy ta’sir ko’rsatadigan va ularning ustidan nazorat qilish imkonini beruvchi vositalarni, kompyuter viruslarini telekomunikatsiya tarmoqlarida axborot almashinuvini bostiruvchi moslamalarni, davlat va harbiy sohalarni boshqarishda axborotlarni soxtalashtirish kabi harakatlarni nazarda tutishadi.

Axborot xavfsizligiga nisbatan tahidlarning asosiy ta’sir vositasi bir martalik tashviquot aksiyalari, uzoq muddatli targ’ibot kampaniyalari, mafkuraviy tazyiq, madaniy ekspansiya, axborot blokadasi kabi ruhiy-informatsion ta’sir vositalari hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro hamjamiyatga integratsiyalashuvining kuchayishi ulardan global axborot maydonida o'z imijini yaratishni talab qilmoqda. Chunki globallashuv inson hayotini qanchalik shiddatkor qilmasin, har bir millatning o'ziga xosligi, milliy qadriyat va an'analariga sodiqligi, umuman, uning millat sifatida o'zligini saqlab qolishiga jiddiy tahdid solmoqda. Shuning uchun ham axborot xavfsizligini ta'minlash muammolari bugun nafaqat rivojlanayotgan, balki dunyoning yetakchi davlatlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.¹

Xo'sh, axborot xavfsizligi nima? O'zbekiston Respublikasining "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonuniga muvofiq "subyektlarning axborotni yaratish, qayta ishlash va undan foydalanish bilan bog'liq faoliyat sohasi – axborot sohasidir" hamda "axborotni muhofaza etish – axborot borasidagi xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish chora-tadbirlari".²

Axborot borasidagi xavfsizlik – axborot sohasida shaxs, jamiyat va davlat manfaatlарини himoyalanganlik holati.

Axborot xavfsizligi jamiyat va davlataning axborot borasidagi xavfsizligini ta'minlanishi muhimdir. "Jamiyatning axborot borasidagi xavfsizligiga quyidagi yo'llar bilan erishiladi:

- demokratik fuqarolik jamiyati asoslari rivojlantirilishini, ommaviy axborot erkinligini ta'minlash;
- qonunga xilof ravishda ijtimoiy ongga axborot vositasida ruhiy ta'sir ko'rsatishga, uni chalg'itishga yo'l qo'ymaslik;
- jamiyatning ma'navy, madaniy va tarixiy boyliklarini, mamlakatning ilmiy va ilmiy-teknikaviy salohiyatini asrash hamda rivojlantirish;
- milliy o'zlikni anglashni izdan chiqarishga, jamiyatni tarixiy va milliy an'analar hamda urf-odatlardan uzoqlashtirishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, millatlararo va konfessiyalararo totuvlikni buzishga qaratilgan axborot ekspansiyasiga qarshi harakat tizimini barpo etish".

Xulosa qilib aytganda, bugungi globallashuv jarayonlarida axborot olamida qandaydir devor o'rnatib bo'lmasisligi, biroq, farzandlarimizni chalg'itishga, to'g'ri yo'ldan toydirishga qaratilgan informatsion tahdidlardan, g'arazli axborot xurujlaridan himoyalash choralarini ko'rish dolzarb vazifadir.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. N. Qosimova. *Internet jurnalistikaning texnologik asoslari*. – T., 2012. 54-55 betlar.
2. O'zbekiston Respublikasining "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risidagi" qonuni. 12.12.2002 y. 3-modda.

¹ N. Qosimov Internet jurnalistikaning texnologik asoslari. – T., 2012. 54-55-betlar.

² O'zbekiston Respublikasining "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi qonuni. 2002-yil 12-dekabr. 3-modda.

Вероника ХОХЛАЧЁВА,
специалист отдела Республиканского центра
социальной адаптации детей по изучению
проблем детей групп социального и правового риска

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕТЕЙ, ПОДВЕРГШИХ НАСИЛИЮ: КОМПЛЕКСНАЯ ПОМОЩЬ И ПОДДЕРЖКА

Аннотация

Maqlada bolalar jamiyatdagi zo'ravonlikning halokatli oqibatlaridan himoyalanmaganliklari muammosi ko'rib chiqilgan. Ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tadqiqot natijalari zo'ravonlikning sabablari va omillarini, shuningdek, zo'ravonlikdan zarar ko'rgan bolalarda namoyon bo'ladigan oqibatlarni ko'rib chiqish imkonini berdi; bolalarga nisbatan zo'ravonlikning erta va keyingi bosqichlarda oldini olish profilaktikasi va ko'r yo'nalishli yordam va qo'llab-quvvatlash algoritmi taklif etiladi.

Kalit so'zlar. Zo'ravonlik, shafqatsiz munosabat, erta profilaktika, kompleks yordam, so-tsial-psixologik hamrohlik.

В статье рассматривается проблема насилия в обществе в аспекте незащищенности детей от деструктивных воздействий данного социального явления. Оценка результатов исследования в образовательных учреждениях позволила рассмотреть причины и факторы проявления насилия, а также последствия, проявляющиеся у детей, пострадавших от жестокого обращения; предлагается алгоритм комплексной помощи и поддержки на этапе ранней и последующей профилактики насилия детей на основе мультидисциплинарного подхода.

Ключевые слова. Насилие, жестокое обращение, ранняя профилактика, комплексная помощь, социально-психологическое сопровождение.

The article deals with the problem of violence in society in terms of children's vulnerability to the destructive effects of this social phenomenon. Results of the research allowed to consider the causes and factors of violence, as well as the consequences. The algorithm of comprehensive care and support which is based on a multidisciplinary approach at the stage of early and subsequent prevention of child violence is proposed.

Key words. Violence, abusive treatment, early prevention, complex help, psychosocial accompaniment.

Социокультурные и экономические изменения в обществе стали катализатором обострения детских проблем, в числе которых факты насилия в отношении детей, негативно влияющие на их духовно-нравственную воспитанию. Защита детей и подростков от насилия и жестокого обращения является чрезвычайно важной и социально значимой задачей, требующей адекватной оценки состояния данной проблемы со стороны государства и общества.

В этой связи принятие Постановления Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию системы социальной реабилитации и адаптации, а также профилактики семейно-бытового насилия», направлено, прежде всего, на формирование модели взаимодействия и социального партнерства министерств, ведомств, институтов гражданского общества, участвующих в действиях государства и общества, связанных с насилием в отношении детей.

Важной особенностью данного нормативного акта является регламентирование деятельности образовательных учреждений при сотрудничестве с органами внутренних дел, межведомственными комиссиями по делам несовершеннолетних, органами самоуправления граждан и детскими ННО по созданию системы ранней и последующей профилактики насилия и оказанию социально-психологической, социально-медицинской и педагогической помощи и поддержки детям, пострадавшим от насилия.

Причины данного социального явления многофакторны и являются объектом внимания исследователей разных областей науки и практики: психологии, педагогики, социологии, медицины, права (Л.А.Илатовская, Кораблина Е.П., Акиндинова И.А., Баканова А.А., Родина А.М, Латипова Н., Собирова Д.).

В психолого-педагогической литературе при характеристике насилия в отношении детей используется термин «жестокое обращение с детьми».

Ученые и специалисты едины во мнении, что к общим социально-психологическим причинам детского насилия относятся, прежде всего, социальная практика, распространенная в обществе, а также отношение к проблеме насилия над детьми в семейных взаимоотношениях, например, убеждения в том, что физические наказания являются эффективным способом воспитания детей. Закономерно, что негативное влияние семейного неблагополучия деформирует личностное становление ребенка, неблагоприятно влияет на его эмоциональное, физическое, психологическое состояние.

В этой связи под семейным насилием понимается эмоциональное, физическое, психологическое или жестокое давление на ребенка, совершаемое сознательно или несознательно родителями, умышленно или неосторожно, которые приводят к травмам, нарушению в развитии, смерти ребенка, либо угрожают его правам и благополучию.

Главным проблемным вопросом является то, что в обществе чаще всего жертвой жестокого обращения становится ребенок. В числе причин отмечаются:

- психологические и социоэкономические особенности детей: незащищенность, материальная зависимость от взрослых, незрелость жизненных ориентиров и ценностных конструктов, подчинение авторитету взрослого, доверчивость, недостаток жизненного опыта, неразвитость критичности мышления и прогнозирования возможных последствий;

- физические недостатки детей, которые отличаются внешними особенностями, как физическими, так и психическими, дети другой национальности и с необычным поведением и т.д..

Результаты исследования, проведенные нами в регионах республики на предмет изучения деятельности образовательных учреждений по профилактике бытового насилия в семьях учащихся¹, подтвердили вышеуказанные научные тезисы ученых и позволили сформулировать некоторые аспекты данной проблемы.

¹ В 2018 году в трех регионах республики г.Ташкенте, Ташкентской, Наманганской областей был проведен опрос педагогов образовательных учреждений. N =834.

Так, опрос показал, что педагоги отмечают наличие в семьях фактов насилия и жестокого обращения в отношении детей и больше половины (69,3%) выявляют их посредством проведения бесед, анкетирования, психологической диагностики детско-родительских отношений, а 13,4% педагогов посещают семью для изучения нравственно-психологического климата в семье.

А на вопрос, какие меры предпринимают педагоги, если становятся свидетелями насилия, жестокого обращения с ребенком в семье были получены следующие ответы: большинство (61,6%) вызывают родителей или лиц, их заменяющих для проведения бесед, консультаций с ними, или же требуют прекратить данные факты насилия в отношении ребенка. Остальные (21,5%) специалисты сообщают в милицию, участковому или начальнику РОВД, председателю махалли по месту жительства ребенка, МКДН или обращаются в специальную службу с целью принятия мер к данной семье. Лишь 15,6% педагогов переадресовывают и рекомендуют учащемуся обратиться по «Телефону доверия» милиции, прокуратуры, на «горячую линию» Комитета женщин, к психологу.

Согласно полученным данным, по мнению 37,3% педагогов образовательных учреждений наиболее часто жертвами насилия становятся дети с неразвитыми социальными навыками, не имеющие опыта общения в коллективе, дети испытывающие страх перед школой. По мнению каждого четвертого педагога (27,7%) – это замкнутые, робкие, импульсивные дети. Среди ответов каждый десятый педагог также отметил: физические недостатки ребенка, низкий социальный статус семьи, семейное неблагополучие и малообеспеченность, а также низкий интеллектуальный уровень учащихся (рис.1).

Рис.1. Мнение специалистов образовательных учреждений о наиболее уязвимых категориях детей, подвергающихся насилию

Как справедливо отмечают ряд ученых (Левитан К.М. Прокопчик-Гайко И.Л.) распространению насилия способствует также тот факт, что родители, прибегая к методам «крепрессивной педагогики», неосознают пагубных последствий жестокого обращения с детьми.

В связи с чем, модель поведения, которая усваивается ребенком в такой семейной обстановке, в будущем воспроизводиться в других социальных институтах, жизненных обстоятельствах, межличностных взаимоотношениях. На данные

обстоятельства указывают исследования Л.А.Илатовской, где отмечается, что дети, подвергшиеся насилию, не усваивают норм социально-положительных отношений в общении с людьми, у них снижается способность приспосабливаться и адаптироваться к различным жизненным условиям и обстоятельствам, они легче решаются на применение насилия по отношению к другим людям, а в крайнем случае, превращаются из жертвы в преступника.

На эти факторы указывают и наши исследования. Так, педагоги образовательных учреждений единодушны во мнении, что насилие является тем психотравмирующим событием, которое оставляет после себя ряд негативных последствий.

Каждый третий педагог (33,7%) считает, что дети становятся эмоционально неустойчивыми, агрессивными, озлобленными и конфликтными, неуверенными в себе, замкнутыми, у них снижается способность к саморегуляции и конструктивному самоутверждению.

Каждого десятого педагога (10,4%) тревожит проблема деформации психики ребенка, что является, по их мнению, причиной последующих патологических нарушений в виде нервно-психических расстройств, депрессий. Опасно по своим последствиям, по мнению педагогов, формирование и развитие девиантных форм поведения, особенно насильтственных. Причем как отмечают педагоги, насилие в отношении детей является причиной проявления суициdalного и аддиктивного поведения (алкогольная и ПАВ-зависимость, интернет-зависимость, игровая зависимость) среди детей, на что указали 6,7% и 1,8% педагогов – соответственно (рис.2).

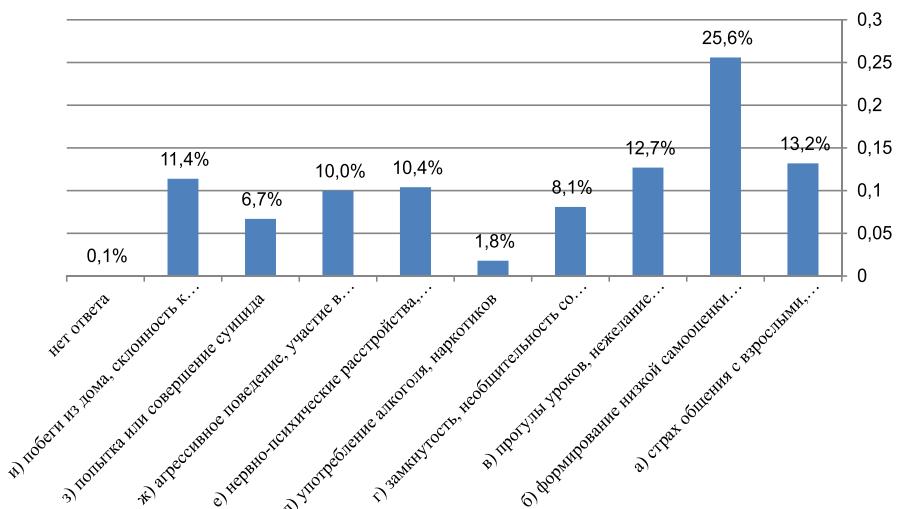

Рис.2 Мнение специалистов образовательных учреждений относительно последствий насилия над детьми

Таким образом, проведенный опрос педагогов подтверждает достоверность экспертной оценки об имеющихся случаях насильтственных методов в воспитании детей со стороны родителей.

Её решение требует совместной и целенаправленной работы психологов, учителей, социальных работников, родителей, медицинских работников, правоохраните-

тельных органов, сотрудников органов самоуправления граждан и межведомственных комиссий по делам несовершеннолетних. В этой связи необходимо придавать большее значение раннему предупреждению жестокого обращения с детьми, созданию эффективной системы профилактики, включая, широкий комплекс мер социально-психологического, социально-медицинского, педагогического характера.

Эффективным механизмом социально-психологического сопровождения детей-жертв насилия являются скоординированные действия всех специалистов, на основе выстроенного Алгоритма комплексной помощи и поддержки.

I этап - Первичная профилактика (ранняя) включает мероприятия, направленные на:

- создание базы данных детей группы риска в образовательных учреждениях;
- обучение родителей группы риска методам ненасильственной педагогики;
- проведение в образовательных учреждениях разъяснительных бесед, тренингов по формированию правовой грамотности, навыков безопасного поведения, выработки стратегии деятельности в опасных ситуациях;
- формирование социально приемлемого полоролевого поведения у детей, формирование у них знаний о взаимоотношениях полов;
- просвещение детей об организациях, оказывающих помощь и поддержку несовершеннолетним, находящимся в трудной жизненной ситуации и в социально опасном положении;
- создание подростковых клубов, объединений и организаций для проведения полноценного досуга, развития интересов и коммуникативных способностей детей и молодежи;
- внедрение в практику новейших педагогических технологий, психологических тренингов по профилактике деструктивных детско-родительских отношений.

II этап - Вторичная профилактика направлена на социально-психологическую помощь и поддержку жертве насилия, включающая:

- диагностическую работу посредством бесед и психодиагностических методик (рисуночные тесты, цветовой тест Г. Люшера, тест тревожности (Р.Тэммл и др.), тест Сонди и др.);
- **психокоррекционную помощь** (индивидуальная или групповая работа с ребенком, подвергшимся насилию; с его семьей и ближайшим окружением; групповая работа со школьным коллективом и группой сверстников) с использованием методов rationalной психотерапии, гештальттерапии, нейролингвистического программирования, арттерапии, телесно-ориентированных техник, игровой терапии, сказкотерапии, ролевых игр, транзактного анализа, психогимнастики и психодраммы;
- решение различных социально-правовых, медицинских проблем и жизненных трудностей детей, пострадавших от насилия.

На всех этапах комплексной помощи целесообразно проводить мониторинг результативности социально-психологического сопровождения семей группы риска и степени вероятности проявления повторных актов насилия в отношении детей с последующим принятием мер в случае повторных нарушений законных прав и интересов детей.

В целях эффективной реализации комплексной помощи и поддержки детям, пережившим насилие целесообразно:

- повышение квалификации и профессиональной компетенции специалистов органов и учреждений системы социальной защиты детей (проведение семинаров-тренингов, мастер-классов, лекций);

-
- разработка и внедрение в систему переподготовки и повышения квалификации педагогических и юридических кадров специальных курсов по ранней и последующей профилактике безнадзорности, правонарушений, бытового насилия (“Психология девиантного поведения детей и подростков”, “Социально-правовые и психолого-педагогические основы работы по профилактике семейно-бытового насилия” и др.) с учетом внедрения инновационных подходов социальной работы и восстановительного правосудия;
 - разработать показатели и критерии эффективности оценки результативности комплексной помощи и поддержки детям, пережившим насилие.

Использованная литература:

1. И.А. Алексеева, И.Г. Новосельский. *Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь*. – М., 2005. С – 256.
2. С.В. Ардашева, Н.М. Борозинец, Е.В. Евмененко, Г.Ю. Козловская. *Психолого-педагогические проблемы насилия над детьми: учебно-методическое пособие*. – Ставрополь, 2003.
3. Н.К. Асанова. *Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов*. – М., 1997.
4. Т.В. Гончарова. *Актуальность подготовки специалистов социальной сферы к профилактике насилия детей в семье // Сборник материалов Международной конференции “Инновационная деятельность в образовании”*. М. 2015 – С.195-196
5. Зиновьевна Н.О., Михайлова Н.Ф. *Психология и психотерапия насилия. Ребёнок в кризисной ситуации*. – СПб, 2003. С–248.
6. Л.А. Илатовская. *Профилактика жестокого обращения: работа с детьми младшего подросткового возраста // Социальная педагогика - №1. 2003 – с. 70-73.*
7. Е.П. Кораблина, И.А. Акиндина, А.А. Баканова, А.М. Родина. *Искусство исцеления души. Эссе о психологической помощи*. М., 2004 г., С – 320.
8. Л.Н. Корчагина, Г.О. Галич. *Социально-психологическая реабилитация детей, подвергшихся насилию // Социальная педагогика - №4. 2003. С – 99.*
9. Латипова Н. *Профилактика небрежного отношения к детям как одно из направлений социальной работы // Сборник материалов Международного форума “От детства к взрослению: социальная защита, социальная работа, социальная интеграция”*. Т.2009. С – 296-300.
10. К.М. Левитан. *Юридическая педагогика: учебник // К. М. Левитан*. – М.: Норма, 2008. С – 432.

Зулфия ДЕХКАМБАЕВА,

старший научный сотрудник УзНИИПН им. Т.Н.Кары Ниязи, к.п.н.

ПРОФИЛАКТИКА ПРАВОНАРУШЕНИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПОДРОСТКОВ СРЕДСТВАМИ И МЕТОДАМИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА

Аннотация

Maqolada deviant xulqli o'smirlar orasida huquqbazarliklarni oldini olish va ularning profilaktikasi bilan shug'ullanish usullari keltirib o'tilgan. Shuningdek, muallif tomonidan deviant xulqli bolalar bilan ishlashning bir necha samarali usullari ishlab chiqilgan hamda tavsiyalari berilgan.

Kalit so'zlar. Deviant xulq, o'smir, profilaktika, huquqbazarlik, jismoniy tarbiya, sport.

В статье рассматриваются способы предотвращения и профилактики правонарушений среди подростков с девиантным поведением. Также автор разработал и предоставил несколько эффективных способов работы с подростками с девиантным поведением.

Ключевые слова. Девиантное поведение, подросток, профилактика, правонарушение, физическая культура, спорт.

The article discusses ways to prevent crime among adolescents with deviant behavior. The author also developed and provided several effective ways of working with adolescents with deviant behavior.

Key words. Deviant behavior, adolescent, prevention, offense, physical education, sports.

За годы независимости в республике реализованы комплексные меры по профилактике правонарушений и борьбе с преступностью, что позволило достичь положительных результатов в обеспечении правопорядка и значительного улучшения криминогенной ситуации в стране. Вместе с тем формы и методы работы государственных органов, осуществляющих профилактику правонарушений, не в полной мере отвечали современным требованиям, прежде всего, ввиду недостаточного уровня использования информационно-коммуникационных технологий. Государственные органы зачастую рассматривают профилактику правонарушений в качестве задачи лишь правоохранительных органов, и, как следствие, это не уделяли данной работе должного внимания. Отсутствие адресности и комплексности мер по профилактике правонарушений и борьбе с преступностью, а также эффективности выявления и выработки мер по устранению причин и условий, способствующих совершению системных правонарушений, не дало ожидаемых результатов. Недостаточная инициативность уполномоченных органов, отсутствие должного межведомственного взаимодействия

ствия, несогласованность реализуемых мероприятий требуют коренного совершенствования деятельности в сфере профилактики правонарушений и борьбы с преступностью.¹ Процессы демократизации государства и общества требуют осуществления образовательно-воспитательной политики с учетом новых факторов социализации личности и модернизации воспитательных институтов социума.

Одним из основных факторов предупреждения и преодоления правонарушений, педагогической и социальной запущенности несовершеннолетних с девиантным поведением является физическая культура и спорт. Однако в настоящее время специалистами не разработан в должной мере механизм реализации возможностей средств и методов физической культуры и спорта для устранения девиантного поведения подростков, хотя известно, что это обратимый процесс. Актуальность и необходимость разработки механизма физического воспитания для подростков с девиантным поведением очевидна. Использование средств и методов физической культуры в работе с детьми группы социального риска обусловлено тем, что в структуре их интересов и потребностей занятия физическими упражнениями занимают одно из ведущих мест, а 80% подростков отдают им предпочтение. Но в настоящее время система средств и методов физической культуры, используемых для ликвидации отклонений в поведении подростков, зачастую ограничивается задачами их физической реабилитации. Организация занятий физическими упражнениями с подростками, имеющими отклонения в поведении, практически ничем не отличается от занятий с обычными подростками, не имеющими проблем в поведении, в то время как доминирующими в исследованиях по физическому воспитанию трудных подростков остается проблема быстрого снятия сильного эмоционального или физического напряжения посредством упражнений на напряжение и расслабление основных мышечных групп. Важнейшим из них является тот факт, что средства и методы физической культуры и спортивной тренировки, используемые в школах, не могут в полной мере являться методами преодоления отклоняющегося поведения подростков. Исходя из этого, мы признаем подход ряда ученых, которые считают, что для работы с трудными подростками необходимы специальные учебно-воспитательные программы, в которых занятия физическими упражнениями рассматриваются с трех основных позиций:

- оздоровительного направления;
- организации досуга и привития у подростков общечеловеческих ценностей и идеалов, включая формирование у них интереса, потребности и привычки в здоровом образе жизни, в регулярных занятиях физической культурой и спортом;
- управления физическим и психоэмоциональным развитием несовершеннолетних.

При несоответствии личных физкультурных потребностей, интересов учащихся и тех видов и форм занятий физическими упражнениями, которые применяются в физическом воспитании, у школьника может возникнуть мотив “пассивности” – обоснование в ходе мыслительного процесса своего неучастия в различных физкультурных мероприятиях, что может привести к его отрицатель-

¹ Постановление Президента Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёева от 14 марта 2017 года “О мерах по дальнейшему совершенствованию системы профилактики правонарушений и борьбы с преступностью”

ному или индифферентному отношению к физической культуре как целостному явлению.

Двигательная активность может быть определена, с одной стороны, как фактор, благоприятно влияющий на рост и развитие организма, а с другой, как один из объективных показателей его функционального состояния, так как движение относится к одной из важнейших биологических потребностей человека.

Одной из форм активности является - спортивная деятельность, весьма успешно способствующая социальной интеграции во все сферы общественного развития. Спортивная работа усиливает социальные контакты между людьми, значительно социализирует бытовые связи.

Анализ литературных источников ²показывает, что правонарушения среди подростков чаще всего совершаются несовершеннолетними, не умеющими правильно использовать свое свободное время. Являющееся характерной чертой подростков стремление к самоутверждению, к завоеванию авторитета у сверстников любым путем при неблагоприятном сочетании определенных жизненных ситуаций, личностных установок и психологических особенностей индивидуума может привести к антисоциальной направленности его поведения.

Важное значение для общества имеет социальная адаптация, состоящая в обеспечении соответствия поведения лица требованиям окружающей среды, т.е. включение личности в систему требований в обществе. Антисоциальное поведение совершенно справедливо рассматривается некоторыми учеными как проявление попыток упорядочить свою личность на основе норм и ценностей, противоречащих требованиям общества . Поведение человека обуславливается как жизненной ситуацией, так и личностными установками и психологическими особенностями .

В связи с этим конкретная жизненная ситуация может явиться одной из причин антиобщественного поведения личности лишь в том случае, если ее интересы, взгляды, привычки приняли антисоциальную направленность.

Именно стремление к самоутверждению является характерной чертой подростков, им свойственна потребность проявить себя в чем-либо, завоевать авторитет у сверстников любым путем. Спортивная деятельность в значительной степени отвечает интересам и потребностям этих подростков, что превращает спорт в одно из важнейших средств их социализации. В процессе спортивных занятий они не только укрепляют свой организм, но и значительно совершенствуют свои физические и морально-волевые качества, такие, как целеустремленность, решительность, настойчивость, смелость. Неоднозначно значение в перестройке мотивации потребностей. В работе Ю.И.Зотова, посвященной вопросу мотивации спортивной деятельности, отмечается, что именно мотивы деятельности являются психическим механизмом, формируя и изменяя которые, можно направленно управлять развитием, действиями, поступками, поведением отдельных личностей и целых коллективов в любых сферах и условиях жизни, в том числе и в физическом воспитании.³

² В.Г. Яковлев. Игры для детей. –М., 1975. – С.158. М.Н. Жуков. Воспитание детей и подростков с девиантным поведением с использованием средств физической культуры и спорта: Монография. -Ярославль, 2004. – С.356.

³ Ю.И. Зотов. Воспитание подростков в спортивном коллективе. – М.– С.104.

Предлагая учащимся выполнять двигательные задания различной степени трудности, предполагается исправлять или развивать волевые качества личности, мотивационную сферу, а регулярные занятия физическими упражнениями формируют опыт положительной деятельности; при определенных условиях они перемещают акценты в референтности видов деятельности.

Правильное педагогическое управление спортивной деятельностью способствует тому, что в процессе учебно-тренировочных занятий вырабатываются не только физические, морально-волевые черты характера, мотивационные потребности, но и приобретаются определенные социальные качества, способствующие общественной интеграции .

Спортивная деятельность как средство предупреждения правонарушений может выступать во всех трех указанных уровнях. Она имеет функции раннего предупреждения, общего предупреждения и функцию перевоспитания. Основой предупредительных мер является воспитательная функция, преследующая цели социализации личности. Выявление или устранение определенных условий или обстоятельств, способствующих правонарушениям, еще не гарантируют того, что личность вновь не станет совершать антисоциальные действия. Необходимо не только устраниить неблагоприятные условия жизни, но и предложить социально полезные виды деятельности.

В то же время необходимо указать, что на трудных подростков более эффективное воздействие оказывают не те меры, которые обычно имеют характер эпизодического применения, а средства и меры воздействия длительного характера. Только длительное воспитательное влияние, оказываемое в результате целенаправленной и систематической спортивной деятельности, позволяет ликвидировать различные антисоциальные отклонения в поведении подростков.

Только интегральное использование перечисленных позиций дает положительный эффект в работе с детьми группы социального риска. Однако главная ценность заключается не только в грамотном построении спортивных программ и не в самом виде спорта, а в степени эмоционального возбуждения, которое испытывает личность под воздействием спортивных занятий. Поэтому вопрос о ценности того или иного вида спорта не имеет существенного значения для целей профилактики правонарушений.

Оираясь на эмоциональное возбуждение и увлеченность спортом, можно успешно воздействовать на подростка в необходимом направлении. В значительной мере этому способствует "микроклимат" спортивной секции, зависящий от квалификации тренеров и условий учебно-тренировочной работы.

Следует отметить, что через спортивную деятельность можно не только формировать характер, но и активно изменять и перевоспитывать личность неадаптированного подростка. Включение трудного подростка в систему правильно организованных отношений способствует улучшению его поведения. Организуя активную деятельность подростков, обогащая на этой основе их опыт и знания, можно значительно изменить сознание и поведение. На этом принципе и построена деятельность по перевоспитанию трудных подростков и правонарушителей.

Необходимо отметить, что более успешно процесс социализации проходит при перевоспитании личности в целом, когда обращается особое внимание на положительные свойства и качества личности как на основу перевоспитания. Таким образом, можно сделать вывод, что основной целью является не поиск

отрицательных качеств и их исправление, а формирование и усиление положительных черт личности, необходимость сделать их ударной силой в процессе перевоспитания, рассматривая исправление как неотъемлемую часть этого процесса.

Многочисленные исследования местных учёных указывают на очень большую ценность спортивной деятельности как средства воспитания нравственности. Опыт свидетельствует, что как только энергия несовершеннолетних получает осмысленное направление, связанное с проявлением силы, ловкости, смелости, с преодолением опасности, даже самые недисциплинированные подростки становятся активными помощниками и инициаторами полезных дел. Поступки человека характеризуют его отношение к окружающим, показывают степень его нравственных убеждений. Чтобы выявить нравственную сущность личности, надо видеть ее проявление в различных действиях. Для этого следует создать соответствующие условия, определенным образом организовать эту деятельность.

Спортивная деятельность с ее изменяющейся ситуацией позволяет не только выявить степень нравственных убеждений, но и активно формировать их. Сложные ситуации спортивных состязаний способствуют проявлению высоких нравственных качеств личности, дают возможность увидеть собственные морально-волевые черты характера, что помогает, в свою очередь, освободиться от всякого рода отрицательных эмоций, взглядов и наклонностей.

Таким образом, по проблеме профилактики правонарушений несовершеннолетних подростков средствами и методами физической культуры и спорта, следует считать, что оптимальный подбор методических приемов, видов двигательной активности с учетом интереса занимающихся, рациональной дозированной нагрузки и требований педагога, главной целью которой является коррекция и развитие личности обучаемых, является основой спортивно-физкультурной работы с трудновоспитуемыми детьми и подростками.

Использованная литература:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева от 14 марта 2017 года "О мерах по дальнейшему совершенствованию системы профилактики правонарушений и борьбы с преступностью".
2. В.Г. Яковлев. Игры для детей. – М., 1975. – С.158.
3. М.Н. Жуков. Воспитание детей и подростков с девиантным поведением с использованием средств физической культуры и спорта: Монография. – Ярославль, 2004. – С.356.
4. Ю.И. Зотов. Воспитание подростков в спортивном коллективе. – М.-С.104.

Antroposentrizm – lingvistikaning inson omilini til bilan uzviy ravishda o'rganuvchi yo'nalishi.

Deviant xulq – kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umum e'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zo bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytildi.

Ideallashtirilgan obyekt – fan uslubiyati tushunchasi bo'lib, empirik va nazariy bilimning shakllanishi va amalga oshishining o'ziga xosligini ifodalaydi.

Ijtimoiy fikr – jamiyatda amalga oshayotgan jarayonlar, turli vaziyatlar, voqealar va xatti-harakatlarning jamiyat a'zolari ongidagi intiqosi va uning ma'qullanish yoki ma'qullanmasligi.

Individual ong – har bir kishining o'ziga xos tarzda, yon-atrofni bilishi, sezishi, idrok etishi, uning to'plangan ijtimoiy-tarixiy tajribalarni o'zlashtirilganini ko'rsatuvchi fikrlari, tasavvurlari, g'oyalari va qarashlari.

Lingvokulturologiya – madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi.

Lingvopragmatika – muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish, ularni qo'llash hamda ushbu qo'llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta'siri masalalari o'rganiladi.

Ta'limda pantomima (pantomime) – bu juda qiyn mavzular tushuntirilishi kerak bo'lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarish vaqtida, o'quvchilarning charchog'ini yo'qotish uchun qo'llaniladigan usul.

Ta'limda reproduktiv texnologiya – tafakkur faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni.

Bosh muharrir:

Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Bosh muharrir o'rinnbosari v.v.b:

Umaraliyeva Muhayyo Abdugaparovna

Mas'ul kotib:

Pardayev To'lqin Xasan o'g'li

Bosh dizayner – badiiy muharrir:

Mamasoliyev Akbarali Hamzayevich

Tahrir hay'ati:

Sherzod SHERMATOV, Alisher UMAROV, Sarvar BABAXODJAYEV, Risboy JO'RAYEV,
Komiljon MUQIMOV, Ulug'bek INOYATOV, G'ayrat SHOUMAROV,
Hikmatilla RASHIDOV, Shavkat SHARIPOV, Maqsudjon YULDASHEV,
Mirodiljon BARATOV, Azamat AKBAROV, Gulnoza ANORKULOVA.

Jamoatchilik kengashi:

Dilshod KENJAYEV, Nargiza RAXMANKULOVA, Shaxnoza XALILOVA,
Muhammadjon QURONOV, Islom ZOKIROV.

Tahririyat manzili:

Toshkent shahar Shayhontoxur tumani Navoiy ko'chasi, 30-uy.

E-mail: xalq_talimi@xtv.uz Tel: (0 371) 231-16-51, Faks: 231-16-52

Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e'lon qilingan maqolalardan
olining matnlari "Xalq ta'lifi" ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko'rsatilishi shart.

Jurnal 2015-yil 20-martdagি 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro'yxatiga kiritilgan.

"TAFAKKUR NASHRIYOTI" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Shayhontoxur tumani, Navoiy ko'chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: ____-____-y. Qog'oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.
Shartli b.t. 12,0. Adadi ____ nusxa. – buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas'ul – Suyarova Lutfiya Muxiddinovna

© "Xalq ta'lifi" jurnalı, 2019.